

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No CXXII

Sri Citrodāyamanjari

No VI

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ।

SARASVATĪKANTHĀBHARANA

Part I

EDITED BY

ŚAṂLAŚIVA ŚASTRI

Director of the Library, Government of India
Delhi

PRINTED BY THE GOVERNMENT OF INDIA
AT THE GOVERNMENT PRESS, CALCUTTA

TRIVANDRUM SANSKRIT SE

No. CXVII.

Śrī Citrodayamañjarī.

No. VI.

THE

SARASVATĪKANTHĀBHARAṆA

OF

Śrī Bhojadeva

with the commentary

OF

Śrī Nārāyaṇadaṇḍanātha

Part I.

8612

EDITED BY

K. SĀMBASIVA ŚĀSTRĪ

*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1934

All Rights Reserved.]

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११७.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः १.

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया

हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या

समेतं

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा

संशोधितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

तच्च

अनन्तशयने

महोदयतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशामनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥
मास्वदर्शमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्वच्चिवसुन्धरानवयशाराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लत्सुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्घ्रिण्डमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्यशिवशास्त्री.

PREFACE

The *Sarasvatikanthabharapa* a work on grammar by Bhojarāja along with the *Vṛtti Hṛdayaharini* of Daṇḍa nārāyaṇa Bhaṭṭa is of course a singular ornament *Ābharapa* to our *Śrī Citrodaya Manjarī Series*. Though, *Yardhamāna*, *Kṣīrasāman* and many other depositaries of learning have quoted the work as authority, in Kerala alone can we obtain a complete manuscript of this work. This is not a matter of small pride to us the inhabitants of Kerala. *Nārāyaṇa Bhaṭṭapada* who was an erudite scholar in grammar and a staunch follower of the system of *Pāṇini* has cited the work as authority on occasions more than one. In view of this fact we are given to think that this work of Bhoja has long been considered as an authority on grammar in Kerala. As time advanced, owing to the extreme popularity of the interpretations of *Pāṇini's* system those who were contented with that much began to assume a nonchalant attitude towards the works of post *Pāṇini*an original writers. It is due to the very same fact that we are neither able to secure ample copies of the manuscript even in Kerala nor to equip ourselves with knowledge on grammar from sources manifold. In spite of this state of affairs, a complete manuscript of the work together with the *Vṛtti* obtained from the treasure house of valuable manuscripts belonging to His Most Gracious Highness the Maharaja has encouraged us much for the present publication and thus this department depending much for its sustenance on the Palace Library has accomplished something creditable.

The transcript which we have obtained from Oriental Manuscripts Library, Madras, and the manuscript received from *Brahmāśrī Venkṛtarama Sastri*, Shenkotsa, containing the sutras alone could be made use of in noting down different readings in *Sūtrās*. A third copy of the manuscript belonging to *Kutalloor Brahmadvattan Namboori*, though contains the *Vṛtti* also the first portion being mutilated is preserved for use on further occasion.

THE SYSTEM Even though this grammar serves us as a touch stone to test the correctness of words, it is not quite in unison with the canons of *Pāṇini's* system. With an aim to dictate the grammatical principles for all words in seven chapters this work adopts *sūtrās* to serve the purpose of *Vārtika* and *Gapapāṭha* and thus avoids an eighth

chapter unlike the work of Panini. The fact that Bhoja copies down sūtras like 'कुतूहलित्तमं कथं' from Panini's work makes it clear that our author held the world renowned grammarian in high esteem and admiration.

In this first part consisting of the first chapter there are four Pādis which respectively deal with Saṃjñā, Paribhāṣa, Kṛpīṭavāya, and Upapadakṛpīṭyāya. To those who are acquainted with *Sarasvatikanṭhabharana* a work on poetics by Bhoja, this work with the same appellation will be a source of great astonishment. But those who go deeper into the matter will be led to think as follows—Only something equally formed of word and meaning can be a befitting embellishment to *Sarasvatī* whose form is constituted by *Śabda* and *Artha*. Hence the two works one (this publication) on grammar and the other on poetics with a common designation constitute a complete ornamentation, this fact goes to prove the longsightedness of the author.

The *Vṛtti* called *Hṛdayahārini* really captivates the heart of scholars by its excellent manner of interpretation, suitable illustrations and quotations from a large number of authoritative works. In the absence of other expository works this unique gloss beyond all doubt is a very valuable aid without which the understanding of the work turns an impossibility.

THE AUTHOR From the following colophon found at the end of the transcript obtained from Madras,

‘इति श्रीमद्भारताधिराजपरमेश्वरभोजदेवदिरचित सरस्वतीकण्ठाभरणकथ
न्याकरण सम्पूर्णम् ।’

we know that Bhoja was the author of *Sarasvatikanṭhabharana*. It is an established fact that Bhoja the author of sūtras was a benignant patron of Sanskrit men of letters. It is a matter of keen contest among envious people that when he had to discharge the responsible duties of a king how Bhoja rāja himself managed to produce such authoritative works which involve hard labour and continuous industry. Nothing can be impossible to anybody provided he is an erudite scholar and hence the work commands the unlimited admiration and the profound respect of the learned world free from jealousy. Many a historian concurs on the point that Bhoja the author of works on *Sahitya*, *Vyākaraṇa*, *Jyotiṣa* and other branches of literature lived in the 11th Century A. D. Since no evidence is obtained to controvert this fact we do not mean to make any further comment upon it.

No clear and suggestive evidence is before us to establish who the author of the *Vrtti* was and when and where did he live. Depending fully upon inference we wish to point out the following is worthy of deliberation. From the epithet *Dandanātha*, we may infer that he might have been the Commander in Chief or Judge or other high officer in the court of King Bhoja. Moreover an exposition of the work like the present could be correct and complete only by a dependent of Bhoja. If this inference can be enhanced by other evidences we may conclude that the *Vrttikara* was a contemporary of Bhoja (11th century A D) and lived in Dhar (the capital of Bhoja).

Vidvajjanavallabha an unknown work on astronomy by Bhojaraja is secured by our Department.

Hoping that we will be able to publish in full the *Sarasvatikanthabharana* of Bhoja, deserving much deliberation and criticism and awaiting for such an auspicious occasion we place the work before the enlightened public.

K SAMBAŚIVA ŚĀSTRĪ

इदमेकमपूर्वमाभरणमस्मदग्रन्थावलेः श्रीचित्रोदयमञ्जयाः, यद् महा-
राजाधिराजपरमेश्वरश्रीभोजदेवविरचितं सरस्वतीकण्ठामरणं व्याकरणं द-
ण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतया हृदयहारिण्या वृत्त्या समेतम् । वर्धमान-
क्षीरस्वामिप्रभृतिभिरनेकैराचार्यैः परिगृह्यमाणमपि श्रीभोजदेवीयं शब्दानुशा-
सनमद्यत्वे केरलेष्वेव समुपजातमातृकोपलम्भं प्रसीदतीति न नः कश्चिदयं
केरलीयानां नाभिमानः । पाणिनीयप्रस्थानमनुस्त्वानरपि वैयाकरणशिरोम-
णिभिः श्रीमन्नारायणभट्टपादरसद्वय भोजदेव स्वकोपे प्रक्रियासर्वस्व-
नाननि व्याकरणग्रन्थे प्रमाणीक्रियत इति मन्य केरलीयानामिदमोय व्याकरणं
बहोः कालात् प्रागासीत् किमपि प्रमाणप्रकाण्डम् । अथच गच्छति काले
पाणिनीयप्रस्थानव्याख्यापरम्परयाः समाक्रामति च मूरितरे प्रचारे तावन्मात्र-
परितृप्तचेतसाममवदिव ततः प्राक्तनेषु व्याकरणग्रन्थेषु कापि गजनिमीलिका,
यया केरलेष्वपि तदिदं भोजदेवीयं व्याकरणं न वय बहुलमुपलब्धं पर्याप्नुमः ।
नापि च बहुमुख्या शब्दव्युत्पत्त्या दत्तहस्ताविलम्बा भवामः । सत्यप्येवं
वास्तुतत्त्वे महोन्नतमहामहिमश्रीशालिनामस्मन्महाराजानामपरिमितग्रन्थरत्नभा-
ण्डागाराद् ग्रन्थशालादस्य समग्रस्य सवृत्तेरुपलब्धिरस्य प्रसिद्धीकरणस्य चो-
दिकास्याननुददिति कृतं कृतमनेनाधिकरणेन तदुपजीविना ।

मदनगरीयप्राच्यग्रन्थशालात् प्रतिरूपितसम्पादितं, एतत्संस्थानीय-
चेन्नोटेवास्तव्यब्रह्मश्री-वेङ्कटरामशालिणा ग्रन्थालयात् सङ्गृहीतं च मातृ-
कान्तरे सूत्रमात्रपर्याप्ते तावत्पक्षे पाठभेदकरणाय सोपयोगे कृते । तृतीयं
च मातृकान्तरं ब्रह्मश्री-कूटल्ल-ब्रह्मदत्तनम्पूरिस्वामिकं समेतमपि वृत्त्योपक्रम-
विकलमुपरिष्टादुपयोगाय संरक्ष्यते ।

इदं व्याकरणमतिमहत्तः शब्दराशेः साधुताबोधकमपि स्मयमाकृत्या
मवत्यपाणिनीयम् । सप्ताध्याय्या सर्वानपि साधुशब्दान् व्याचिक्वीदिदं वा-

प्रस्थानम् ।

चिंकणपाठादिसाध्यमानस्य तत्तत्पञ्चनस्य रूपान्तरी-
कृतसूत्रसमुपबृंहणात् काममष्टमं कमप्यध्यायं तावदयं
पश्यति । न च नैतावता तावत्यामेवाकृतौ 'कर्तुर्गुप्तिवृत्तम कर्म'त्यादीनि
बहूनि पाणिनीयानि सूत्राणि तथैव समुपयुज्जानो नूतनादितबहुमतिरयं भग-

वत्वाचार्ये पाणिनाविति पश्यतामपरोक्षम् । प्रथमेऽस्मिन् भागे प्रथमाध्याय-
परिपुष्टिते संज्ञया, परिभाषया, अनुपपदकृतप्रत्ययेन, उपपदकृतप्रत्ययेनेति भ-
वति कश्चिदय विभागश्चतुर्णां पादानामित्यपि स्फुटम् । सुमसिद्धेऽलङ्कारनि-
बन्धने सरस्वतीकण्ठाभरणानिधाने श्रीमद्भोजराजयिऽद्ययावदवगततत्त्वानां
स्यादिदं तत्त्वमाननामधेयमाभरणमद्भुताय महते । परन्तु किञ्चिदिव चक्षुषी
उन्मिष्य निमिषता भवेदिदं यथार्थं प्रभातम् — यत् शब्दार्थोभयाकृतेः सर-
स्वत्याः शब्देऽर्थे च कामं निधीयमानं समुज्ज्वलं किमप्याभरणं भवति परि-
पूर्णं, तत् शब्देनैव, अर्थेन चालङ्कारनिबन्धनमिति पुष्कले कस्मिंश्चि-
दाभरणे सन्नुचितनार्थाधेयविभागेन क्रियमाणमिदं समाननाम कवेरस्य सार्वभौ-
मस्य युक्तं दीर्घदर्शिता समुपपादयति इति ।

वृत्तिश्च नास्ति हृदयशरिणी निरूपणभङ्ग्या सङ्गतोदाहरणघटनया
प्रमाणभूतधट्टग्रन्थादरेण च वस्तुतो हृदयशरिणी विदुषाम् । अद्वितीयेयं वृ-
त्तिरनुपपन्नविवरणान्तरा सुदृढमेवा सूत्राणां महान् कश्चिदुपप्लव्भः, येन विना
निरवलम्बानां गमनमिह सुतरामशक्यम् ।

मूलभूतस्य च सरस्वतीकण्ठाभरणस्य कर्ता श्रीभोजदेव इति मद्रनगरीय-
ग्रन्थशालानीतमातृकायाः परितमाप्तौ “इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरभोज-

कर्ता । देवविरचितं सरस्वतीकण्ठाभरणस्य व्याकरणं सम्पूर्णम् ॥”

इति दृश्यमानादुपसंहारवाक्याद् विज्ञायते । सूत्रकारश्चासौ
श्रीराजाधिराजमहाराजभोजदेवः सुमसिद्धः कवीनां पण्डितानां च परमं किमपि
प्रोत्साहनपरशुपजीवनस्थानमासीदिति निश्चयप्रचम् । जाग्रति परवचापादिनि
दुर्वेदे ग्राहाराज्ये कस्यापि महाकवेर्महापण्डितस्य च स्वयमेकासिकामात्रसाध्या-
कथमभी प्रमाणग्रन्था अमुना निरमायिष्येति भवति महान् विवादो मत्सरिचे-
तसाम् । लोकोत्तरवेदुष्ये हि प्रसीदति किमयस्य कस्य वेति विदितवेदितव्यानां
तु निरस्त्यानामत्र बहुमान एव मानाधिकः सम्पद्यते । साहित्ये व्याकरणे ज्योतिषे
तन्त्रान्तरे च सन्नुपनिषद्नेत्रग्रन्थानां भोजदेवानां जीवितसमयस्तु किंस्त्व-
ब्दीयैवाद्गगनतब्दीयसंमित इति बहुचरित्रकारसम्मतो नेह विमृश्यते पश्चा-
न्तरोत्थानवीचरिणां । श्रुतिरारस्तु श्रीदण्डनाथनारायणः क इति किन्देशीय
इति किंनयनीसीति च निनिर्गुं न कश्चिदपि मार्गो दृश्यते निवृत्तः, येन
गच्छता किमपि किमपि वा स्मरेत् । अभ्युद्गात्रशरणानां तु तदिदमेकं चर्चाई

शक्यमुपहर्तुं, यद्—दण्डनाथशब्दश्रवणान्मूलकारश्रीभोजदेवस्य सेनाधिपतिर्वा
न्यायाधिपतिर्वा कश्चिदयं स्यात् सम्भवेद् यदुपजीविनो हि तदीयाशयविवरण
समग्रं सफलं च । यद्ययमभ्यूहो भविता वलीयानन्यामिरूपपत्तिभिः, भवत्ययं
च मूलकारसमसमयजीवी किंस्त्वर्द्धीयैकादशशताब्द्या भुवमिमामभूपयत्
धारानगरीं च लब्धजौवनः । भोजदेवीया च काचिदसावप्रसिद्धा कृतिरस्मद-
धिकरणसम्पादिताघस्तान्निर्दिश्यते —

विद्वज्जनवल्लभम् । (ज्योतिषम्) १२ अध्यायाः ।

मुबहु निरूपणीयं चर्चनीयं च नवनवं भोजदेवीयं शब्दानुशासन-
प्रस्थानं तदिदं सरस्वतीकण्ठाभरणं समग्रं प्रसाध्य क्रियमाणं भवेद् यथाब-
दिति सद्यस्तदीयं कमपि शुभायसरं श्रतीक्षमाणो विरमामि । समर्पयामि च
कमपीममुपहारमाभरणं समक्षं सताम् ॥

अनन्तशयनम्, }
२०-८-११०. }

के. साम्बशिवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया

हृदयहारिण्याख्यया

वृत्त्या सनाथम् ॥

लोकैककल्पवृक्षाय बालेन्दुकुसुमश्रिये ।

श्रेयःफलनिमित्तायं पार्वतीपतये नमः ॥ १ ॥

यः सालमञ्जिकाभङ्गिमङ्गे धारयति श्रियम् ।

तस्मै जगन्नयाधारस्तम्भाय स्वभुवे नमः ॥ २ ॥

विद्वज्जनमनोमोहप्रतिशोधविधायिनम् ।

विघ्नान्धतमसादित्यं नित्यं स्तौमि गणाधिपम् ॥ ३ ॥

पदलक्ष्मप्रबोधाय मया हृदयहारिणी ।

वृत्तिः सरस्वतीकण्ठाभरणस्य विधास्यते ॥ ४ ॥

प्रथमं तावदभिमतदेवतानमस्कारकरणद्वारेण विधेयं शास्त्रं प्रतिजानीते —

प्रणम्यैकात्मतां यातौ प्रकृतिप्रत्ययाविव ।

श्रेयःपदमुमेशानौ पदलक्ष्म प्रचक्ष्महे ॥

उमेशानौ गौरीमहेश्वरौ । प्रकृतिप्रत्ययाविव प्रकृतिप्रत्ययौ ययैकात्मतां

यातौ एकस्वरूपतां प्राप्तौ श्रेयःपदं श्रेष्ठं पदं सम्पद्येते, तथा एकात्मतां
यातौ एकशरीरतां प्रतिपन्नौ श्रेयःपदं श्रेयसां धर्माणां पदं स्यान्म आश्रय-
मूतौ । प्रणम्य नमस्कृत्य पदलक्ष्म प्रचक्ष्महे पदलक्षणं प्रतिपादयामह इति ।

अत्र सूत्रकारः क्रियमाणस्य व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनपरत्वात् प्रस्तुतप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामेव साम्यं श्लेषोपमयोपपाद्य प्रतिपाद्यमानार्थसिद्धयर्थ-
मुमामहेश्वरयोर्नमस्कारमकार्षात् । तौ हि नमस्कृतौ स्वानुरूपप्रकृतिप्रत्यय-
विधानसमये समीहितसिद्धिं साधयतामित्यर्थः ॥

प्रतिज्ञातार्थमिदमेव पूर्वमिदमेव सानुबन्धवर्णसमुदायान्नायमादावुपदिशति—

अङ्गुण् ॥ १ ॥

अ इ उ इति ऋमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्योच्चारणमेकेन । 'ऋकोऽणो रलौ' इत्यकारेण । जातिनिर्देशोऽयम् ।
तेन 'अणोऽनुनासिक' इत्यादावुदात्तानुदात्तस्वरितानां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां
सानुनासिकनिरनुनासिकानां च ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे तु 'अविधीयमानोऽण्
स सवर्ण' इत्यनेन भवति ॥

ऋलृक् ॥ २ ॥

ऋ लृ इति वर्णानुपदिश्यान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं चतुर्भिः । 'अक सवर्णे दीर्घ' इत्यकारेण, 'इको
यणचि' इतीकारेण, 'उगित' इत्युकारेण 'ऋकोऽणो रलौ' इत्पृकारेण ।
ननु लृकारः कलृपि स्थ एव प्रयुज्यते । कृपेश्च 'पूर्वग्रासिद्धम्' इति लृत्व-
स्यासिद्धत्वाद् ऋकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थमुपदिश्यते ।
एत्वविधानात् प्लुतस्वरितद्विवचनरूपाण्यच्कार्याणि लृकारे यथा भवेयु-
रिति । कलृः सशिवः । प्रकलृप्तः । कलृप्तः ॥

एओङ् ॥ ३ ॥

ए ओ इति वर्णानुपदिश्यान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्योच्चारणमेकेन 'एङि पररूपम्' इत्येकारेण ॥

ऐऔच् ॥ ४ ॥

ऐ औ इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते चकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्योच्चारणं चतुर्भिः । 'इको यणचि' इत्यकारेण, 'इच एकाचो-
ऽप्रत्यययच्च' इतीकारेण, 'एचोऽयनायाव' इत्येकारेण, 'वृद्धिरादैच्' ।

इत्यैकारेण । वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः सन्ध्यक्षरेषु अकारे-
कारोकाराः-ऋवर्णं रेफः लृवर्णं लकार इति, तेषु वर्णकार्यं न भवति । वर्ण-
च्छायानुकारिणो हि ते, न साक्षाद्वर्णाः । पृथग्प्रयत्ननिर्वर्त्य ह्याचार्या वर्ण-
मिच्छन्ति । तेन अग्रे इदं, वायो उदकम्, आनीय आलूय इत्यादियु वर्णैक-
देशानिकारोकारह्रस्वादीनाश्रित्य सवर्णदीर्घतुगादिकार्याणि न भवन्ति ॥

हयवरलण् ॥ ५ ॥

ह य व र ल इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । 'अविधीयमानोऽण् स सवर्णः' इत्यकारेण,
'इणः ण' इतीकारेण, 'इको यणाचि' इति यकारेण । इणग्रहणानि तु सर्वा-
ण्यनेन णकारेण । अणग्रहणानि तु पूर्वेषु । 'अविधीयमानोऽण् स सवर्णः',
'दीर्घादणि समानपादे' इति द्वयमनेन । जातिनिर्देशश्चायम् । तेन सार्थ्यन्ता
सञ्चत्सर इत्यादावनुस्वारस्य परसवर्णे सति तस्य यग्रहणेन ग्रहणाद् द्विव-
चनम् । व्यक्तिपक्षे तु 'अविधीयमानोऽण् स सवर्णः' इत्यनेन भवति ॥

जमङणनम् ॥ ६ ॥

ज म ङ ण न इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते मकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं चतुर्भिः । 'चयः शश्छोऽमि' इत्यकारेण,
'शावयम' इति यकारेण, 'यरो जमि जम् वा' इति जकारेण, 'ढमो ह्रस्वाद्वा'
इति ङकारेण ॥

क्षभञ् ॥ ७ ॥

क्ष भ ङ इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते ङकारमितं करोति प्रत्याहा-
रार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन । 'अत आद् यञि' इति यकारेण ॥

घट्टधप् ॥ ८ ॥

घ ढ ध इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते पकारमितं करोति प्रत्या-
हारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति द्वयम् । 'अप एकाच' इति शकारेण,
'स्वोर्धशो भप्' इति भकारेण ॥

जघगडदञ् ॥ ९ ॥

ज घ ग ङ द इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते शकारमितं करोति प्र-
त्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पञ्चभिः । 'अर्धभोभगोभयो र्धस्य लोपो हनि'

इति हकारेण, 'त्रवशुणादेः कृत' इति वकारेण, 'श्लो जश् शशि' इति जकारश्काराभ्याम् । 'शष एकाचः स्ध्वोर्वशो भप्' इति बकारेण ॥

खफछठथचटतव् ॥ १० ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इति वर्णानुपदिश्य वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणमेकेन । 'नश्छव्यप्रशान्' इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

कपय् ॥ ११ ॥

क प इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पञ्चभिः । 'नुस्वारस्य ययि यम्' इति यकारेण, 'यणो मय' इति मकारेण, 'शय' इति शकारेण, 'शरः खय' इति खकारेण, 'चयः श-श्छोऽभि' इति चकारेण ॥

शपसर् ॥ १२ ॥

श प स इति वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पञ्चभिः । 'यरो अमि जम् वा' इति यकारेण । 'हलो शरां शरि सवर्णेन' इति शकारेण, 'चर् खरि' इति चकारखकाराभ्याम् । 'शरि द्वितीय' इति शकारेण ॥

हल् ॥ १३ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्वान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं पञ्चभिः । 'शिदनेकाल् सर्वस्य' इत्यकारेण, 'हलोऽनादेः' इति हकारेण, 'व्योर्वलि लोप' इति वकारेण, 'रलो हलादेरिदुदुपधस्य सनि च' इति रेफेण, 'श्लो शलि' इति शकारेण, 'शल इगुपधाददृशोऽनिटः क्स' इति शकारेण । हलामपि जातिनिर्देशः । तेन अवात्तामिति वसेः सस्य तकारे कृते ततः पर(स्य) सिचस्तकारे 'श्लो शलि' इति लोपः सिध्यति । पूर्वमुपदिष्टोऽपि हकारः रल् शल् वल् इति प्रत्याहारग्रहणेषु ग्रहणार्थं पुनरुपदिश्यते । तेन सिहित्वा स्नेहित्वात् 'रलो हलादेरिदुदुपधस्य सनि च' इति गुणविकल्पः, अलिश्वदिति 'शल इगुपधाददृशोऽनिटः क्स' इति क्सः, रुदिहीनि 'रुदिस्वपिस्वस्यनिजक्षित्यस्तिङ्' इति गलादिलक्षण इट् (च)

सिध्यति । 'हयवरलण्' इत्यत्र तु हकार इणग्रहणेणु हग्रहणेणु च ग्रहणार्थमुपदिश्यते । तेन ग्रहीपीड्वं ग्रहीपीध्वम् इत्यादौ 'इयो वा' इति इणन्ताद्धातोः परस्य सीध्वमो धकारस्य ढत्वविकल्पः, को हसतीत्यादौ 'हशि चातो रोः' इत्युकारश्च सिध्यति । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयनामिक्यानुस्वारयमास्तु पृथगुपदेशप्रयोजनाभावाच्चोपदिश्यन्ते । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥

एकेन ङग्रणवाः स्युर्द्वाभ्यां पो णस्त्रिभिश्चतुर्भिः कचमाः ।

स्युः पञ्चभिस्तु शयराः षड्भिर्ल स्यादिति द्विचत्वारिंशत् ॥

सिद्धिः क्रियादेर्लोकात् ॥ १ ॥

क्रियागुणद्रव्यजातिकालादीनां लोकनो वयाकरणसमयविदः सिद्धिरवगन्तव्या । ते च यथावसरमुदाहरिष्यन्ते ॥

भूवादिः क्रियावचनो धातुः ॥ २ ॥

कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । तद्वाचिनो भू इत्येवमादयो धातुसंज्ञा भवन्ति । भवति । एषते । भूवादिग्रहणं किम् । आणयतीत्यादौ मा भूत् । क्रियावचन इति किम् । भूः । घीः । वकारो मङ्गलार्थः ॥

जुचुलुम्पादिश्च ॥ ३ ॥

ज्वादयः सौत्राः जुलुम्पादयश्चासौत्रा भूवादिष्वपठिताः क्रियाराचिनो धातुसंज्ञा भवन्ति । जवनः । स्तम्नाति । जुलुम्पायका । प्रेक्ष्मो लपति ॥

सनाद्यन्तश्चा णिङः ॥ ४ ॥

णिङ्पर्यन्ता ये सनाद्यस्तदन्ताः क्रियावाचिनो धातुसंज्ञा भवन्ति । तितिष्ठते । पुर्नायति । लोलयते । कामयते । आण्ड इति किम् । चकासांचकार । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सनाद्यन्तस्य ग्रहणे मिद्वे अन्नग्रहणमन्यत्र 'संज्ञाविधा प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन स्पृतीर्ण इति कान्तस्य निष्ठासंज्ञायाममर्त्यां नकारो न भवति ॥

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ५ ॥

अर्योऽभिधेयः । स च स्वार्थो द्रव्यं लिङ्गं सङ्ख्या शक्तिरिति ।
 द्योत्यश्च समुच्चयादिः । तद्वच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति । धातुः
 प्रत्ययान्तश्च न भवति । वृक्षः, शुक्रः, डित्पः, स्वः, धवश्च खदिरश्चेति ।
 अर्थवदिति 'किम् । वनम् । नान्तस्यावयेर्मा भूत् । अधातुरिति किम् ।
 अहन् । प्रातिपदिकत्वे नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम् । 'काण्डे ।
 ह्रस्वः स्यात् ॥

कृत्तद्धितप्फड्याप्त्यूङः ॥ ६ ॥

कृदादिप्रत्ययान्तमर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति । अप्रत्यय
 इति प्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थं वचनम् । कृत्, कारकः । तद्धितः, औप-
 गवः । प्फः, गार्ग्यायणी । ङीति ङीप्ङीप्ङीनां ग्रहणम् । कुमारी, गौरी,
 शार्ङ्गरवी । आविति टाप्डाप्छापां ग्रहणम् । अजा, बहुराजा, कारीषगन्ध्या ।
 ति, युवतिः । ऊङ्, ब्रह्मबन्धूः ॥

समासानुकरणनिपाताश्च ॥ ७ ॥

समासोऽनुकरण निपातश्च प्रातिपदिकसंज्ञानि भवन्ति । समासः,
 राजपुरुषः । अनुकरण, पचतिमाह । निपातः, प्रलम्बते । प्रातिपदिकत्वात्
 स्वाद्युत्पत्तौ 'तिङ्ङितिङ्' इति सर्वानुदात्तरयं भवति । अर्थवत्त्वात् प्रातिपदि-
 कत्वे सिद्धे समासग्रहणेन नियमार्थेनार्थवत्समुदायस्य वाक्यस्य न भ-
 वति । अनुकरणग्रहणेन चाभेदविवक्षायां गवित्ययमाहेत्यादावर्थवतोऽप्य-
 नुकार्यस्य न भवति । निपातस्य त्वनर्थकस्याप्राप्ता विधीयते ॥

तदुभयं विकरणाविभक्ती च प्रत्यये प्रकृतिः ॥ ८ ॥

तदिति धातुः प्रातिपदिक चोभयमपि सम्भवे सति विकरणा विभक्त-
 यश्च प्रत्यये परतः प्रकृतिसंज्ञानि भवन्ति । कर्ता । औपगवः । कर्ति-
 प्यावः । अप्सव्यं पचतितराम् । प्रत्यय इति 'किम् । अचर्थम्, स्वर्थम् ।
 प्रकृतित्वामायादियुवा न भवतः ॥

ततो विधीयमानः सनादिरा कपः प्रत्ययः ॥ ९ ॥

तत उभयस्माद्विभक्तेश्च विधीयमानाः सनादयः कप्प्रत्ययपर्यन्ताः
 प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति ॥

*सस्यादिरा शानचो विकरणः ॥ १० ॥

तव्यादयः प्राक् तिपः कृतः ॥ ११ ॥

तिपः प्राग् ये तव्यादयः प्रत्ययास्ते कृतसंज्ञा भवन्ति । भवतः शान्तिका । अपां स्रष्टा ॥

कृत्याः प्राङ् प्वुलः ॥ १२ ॥

(प्वुलः) प्राग् ये तव्यादयः प्रत्ययास्ते कृत्यसंज्ञा भवन्ति । भवता कटः कर्तव्यः, करणीयः, कृत्यः, कार्यः । संज्ञासमावेशात् प्रत्ययकार्यमाद्युदात्तत्वादिकं कृत्यसंज्ञाकार्यं च प्रातिपदिकत्वादिकं भवति ॥

शतृशानचौ सत् ॥ १३ ॥

कृत्सु प्रत्ययेषु शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । ब्राह्मणस्य पचन्, ब्राह्मणस्य पचमानः । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन्, ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः ॥

क्तवत् निष्ठा ॥ १४ ॥

कृतप्रत्ययौ क्तवत् निष्ठासंज्ञौ भवतः । ग्रामं गतः । ग्रामं गतवान् ॥

प्राग्जितीयाणादयस्तद्धिताः ॥ १५ ॥

‘प्राग्जितीयादण्’ इत्यत आरभ्य ये प्रत्ययाः, (ते) तद्धितसंज्ञा भवन्ति । औपगवः । गार्ग्ययणः ॥

तरप्तमपौ घः ॥ १६ ॥

तद्धितेषु तरप्तमपौ घसंज्ञौ भवतः । कालितरा । कालितमा । घसंज्ञायां पूर्वस्य ङ्यो ह्रस्वः ॥

बहुगणवतुडतयश्च सङ्ख्या ॥ १७ ॥

बहुगणशब्दौ वतुडतिप्रत्ययान्ताः चकारादेकादयश्च सङ्ख्यासंज्ञा भवन्ति । बहुशः । बहुकः । बहुघा । गणघा । तावत्कृन्वः । एकशः । पक्षघा । अन्यर्थसंज्ञाविज्ञानात् (सङ्ख्या)भेदवाचिनोर्बहुगणशब्दयोर्महणं, नतु वैपुल्यसङ्ख्याचिनोः । बहुः स्रष्टा, गवां गण इति । अत एव वतुडतिप्रत्ययान्तां संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भवति ॥

अध्यर्धार्धपूर्वपूरणाः समासकन्विधौ ॥ १८ ॥

अध्यर्धशब्दोऽर्धपूर्वपदपूरणप्रत्यया(न्ता)श्च शब्दाः समासविधौ कन्वि-
धौ च सङ्ख्यासंज्ञा भवन्ति । अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतम् अध्यर्धशूर्पम् । अर्ध-
पञ्चमशूर्पम् । सङ्ख्यात्वात् तद्धितार्थे द्विगुसमासः । 'द्विगोरनपत्येऽजादेः' इति
प्राग्दीव्यतीयस्य ठञो वा लुक् । कन्विधौ अध्यर्धेन क्रीतमध्यर्धकम् । अर्ध-
पञ्चमकम् । समासकन्विधाविति वचनात् 'कृत्वसुजात् कृत्वसुच्' इत्यादौ
न भवति ॥

तिङ्मुपो विभक्तिः ॥ १९ ॥

तिङ्स्तिपादयो महिङ्न्ताः, सुपः स्वादयः सुप्पर्यन्ताः प्रत्येकं
विभक्तिसंज्ञा भवन्ति । पचतः । पचताम् । पचेरन् । वृक्षाः । वृक्षम् । वृ-
क्षात् ॥

तिङां त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ २० ॥

तिङां त्रीणि त्रीणि वचनानि यावत्सम्भवमावृत्त्या प्रथममध्यमोत्तम-
संज्ञानि भवन्ति । प्रथममध्यमोत्तमा इति कृतद्वन्द्वानां चैकशेषः । तानि च
पूर्वाचार्यैः पुरुषसंज्ञया व्यवहियन्ते । तिप् तस् शि इति प्रथमः । सिप्
धस् थ इति मध्यमः । मिप् वस् मस् इति उत्तमः । त आतां थ इति
प्रथमः । याम् आथां धम् इति मध्यमः । इङ् वहि महिङ् इति उ-
त्तमः ॥

सुपां प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यः ॥ २१ ॥

सुपां त्रीणि त्रीणि वचनानि यथाक्रमं प्रथमादिसंज्ञानि भवन्ति ।
सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औद् शस् इति द्वितीया । टा म्यां भिस्
इति तृतीया । ढे भ्यां भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि म्यां भ्यस् इति पञ्चमी ।
ङस् ओम् आम् इति षष्ठी । ङि ओम् सुप् इति सप्तमी ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ २२ ॥

तानि सुपां तिङां च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचन-
पद्वचनसंज्ञानि भवन्ति । तिसित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । शीति

अपठ्येकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ २८ ॥

समासार्थे वाक्ये द्वितीये सम्बन्धिनि नानाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि यदेकयैव विभक्त्या युज्यते, तत् पद पठ्यन्तवर्जितं पूर्वनिपातादन्यत्रोपसर्जनसंज्ञं भवति । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । दशगुः । अत्र क्रीतं क्रीतेनेत्यादिनानाविभक्तियोगेऽपि गोभिरित्येकयैव तृतीयया युज्यते तत् पदम् । पठ्यन्तवर्जित्वा 'गोरुपसर्जनस्यान्यस्य' इति ह्रस्वः । अपठ्णीति किम् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ २९ ॥

समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषो यः, स कर्मधारयसंज्ञो भवति । पाचिका चासौ वृन्दारिका चेति पाचकवृन्दारिका । परमराज्यम् । समानाधिकरण इति किम् । दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता । ब्राह्मणराज्यम् । पुंवद्भावः, 'कर्मधारये राज्यम्' इति स्वरप्रतिषेधश्च न भवति ॥

तद्धितार्थादौ सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ३० ॥

'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति यः सङ्ख्यापूर्वस्तत्पुरुषः, स द्विगुसंज्ञो भवति । तद्धितार्थे—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । द्विगुत्वात् तद्धितस्य लुक् । उत्तरपदे—पञ्च नावः प्रिया यस्य पञ्चनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समासान्तः । समाहारे—पञ्चानां पूजानां समाहारः पञ्चपूजा । 'द्विगोः' इति ङीप् । एकापूषीत्यादौ चैकस्यानेकत्वारेपेण समाहार उपपद्यत इति द्विगुसंज्ञायां ङीप् भवति । तद्धितार्थादाविति किम् । सप्तर्षयः । 'इगन्ते द्विगौ' इत्येष स्वरः न भवति ॥

आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् ॥ ३१ ॥

आख्यातमित्यनेन तिङ्कृत्यत्तत्त्वलर्याद्यन्तं साध्यप्रधानार्थाभिधायि लक्ष्यते । तत् प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं सक्रियाविशेषणं च वाक्यसंज्ञं भवति । उच्चैः पठति । ओदनं पचति । स्वादुभोदनं पचति । सुपु पचति । ग्रामस्ते गन्तव्यः । सर्पिस्ते दत्तम् । कटो वां सुकरो देवदत्तेन । स वो हितमुक्तवान् । स कृतपूर्वी वः कटम् । अप्रयुज्यमानमपि—ग्रामस्ते स्वम् । आख्यातमित्येकवचननिर्देशाद् अयं

दण्डो हरानेन फलानि, ओदनं पच तव भविष्यति, मम भविष्यतीत्यादौ गम्यमाने श्रूयमाणे चाख्यातान्तरे भिन्नवान्यत्वाद् निघातयुष्मदस्मदा-
देशा न भवन्ति । बृहि बृहि देवदत्तेत्यादौ कृते द्विर्वचने अर्थाभेदादेकमे-
वाख्यातमिति वाक्यसंज्ञा भवति ॥

क्रियानिमित्तं कारकम् ॥ ३२ ॥

क्रियानिष्पत्तिकारणं कर्त्रादि कारकसंज्ञं भवति । तच्च —

“स्वाश्रये समवेतानां तद्वेवाश्रयान्तरे ।

क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ।”

इति ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ३३ ॥

क्रियासिद्धौ प्राधान्येन विवक्षितः कारकविशेषः कर्तृसंज्ञो भवति ।
देवदत्तः पचति । स्याली पचति ॥

तस्य प्रयोजकोऽनुकूलो वा हेतुश्च ॥ ३४ ॥

तं कर्तारं प्रेपणादिना यः प्रयुङ्क्ते तदनुकूलानि वाचरति, स हेतु-
संज्ञकः कर्तृसंज्ञकश्च भवति । पचन्तं देवदत्तं प्रयुङ्क्ते, देवदत्तेन पाच-
यति । द्विजं भुज्जानं प्रयुङ्क्ते, द्विजं भोजयति । भिक्षा वासयति । हेतुत्वा-
ण्णिचो निमित्तम् । कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनाभिधीयते । इह चकारकरणा-
दुत्तरत्र कारकविशेषसंज्ञाविधौ संज्ञासमावेशो न भवति । अस्य च प्रेपणा-
दयोऽवान्तरव्यापाराः । यदाह —

“प्रेपणाध्येपणे कुर्वन्तस्त्वमर्थानि वाचरन् ।

कर्तव्यं विहितां शान्ते हेतुसंज्ञां प्रपद्यते ॥”

इति ॥

समानधातौ कर्मणा तुल्याकर्मकक्रियः कर्मकर्ता ॥ ३५ ॥

कर्मणा कर्मस्थया क्रियया समानधातौ पूर्वदृष्टया तुल्या सम्प्रत्यक्-
मिका क्रिया यस्य स कर्तृविशेषः कर्मकर्तृसंज्ञो भवति । वक्तारि कटः स्वय-
मेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव । भिष्यते कुसुलः स्वयमेव । अत्र करोति

कट, पचत्योदन भिनत्ति कुसूलमित्यादौ यथाभू॥ कटादिकर्मणा निर्वृत्ति
 विहितिद्वेधाभवनादिका क्रिया तथाभूतेनाविवक्षिते कर्तृव्यापारे । सात- य-
 विवक्षाया तु तस्मिन्नेव वातावकमिहा च । एव चात्र कर्मकत्वाद् भावे लकार
 पच्यते ओदन स्वयमेवेति । समानवाताविति किम् । पचत्योदन देवदत्त
 सिध्यत्योदन । कर्मणेति किम् । साध्यासिञ्चनत्ति साधु रवाली पचति ।
 तुल्यक्रिय इति किम् । सप्ततुदक कुण्डिका । विमृशतीति गम्यते । सप्त
 तुदक कुण्डिकाया । निष्क्रामतीति गम्यत । अकर्मरुक्रिय इति किम् ।
 भिनत्त्यात्मान कुसूल । भिद्यमान कुसूल पात्राणि भिनत्ति । अन्योन्य
 माच्छिष्यत । कर्मस्थया कर्तृरुपमानात् कर्तृत्वाभ्याकर्मण स्वातन्त्र्येऽपि
 कर्मकर्तृसज्ञा न भवति । तेन गम्यते ग्राम स्वयमेवेत्यादि न भवति ॥

दुहिपच्योः सकर्मकक्रियः ३६ ॥

दुहे ण्येश्व कर्मस्थया क्रियया समानधातो पूर्णदृष्ट्या तुल्यसकर्मक
 क्रियस्तुल्याकर्मकक्रियश्च कृता कर्मकर्तृसज्ञो भवति । दुग्धे गौ पय स्व
 यमेव । दुग्धे गौ स्वयमेव । उदुग्ध्वर फल प यते स्वयमेव । पच्यते
 ओदन स्वयमेव ॥

कचित् करणेन ॥ ३७ ॥

करणस्थया क्रियया समानधातौ पूर्यदृष्ट्या तुल्यसकर्मकक्रिय कर्ता
 कर्मकर्तृसज्ञो भवति । परिवारयन्ति कण्टकैः पुरुषा वृक्षम् । परिवारयन्ते
 वृक्ष कण्टका स्वयमेव । कचिदिति किम् । साध्यसिञ्चनत्ति ॥

कर्तुरीप्सिततम कर्म ॥ ३८ ॥

कर्ता क्रियया यदतिशयेनातुमिच्छति, तत् कारक कर्मसज्ञ भवति ।
 तत् त्रिविधम् । निर्वर्त्य विकार्य प्राप्य च । तदुक्त —

“यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाशते ।
 तन्निर्वर्त्य विकार्य तु कर्म द्वेवा व्यवस्थितम् ॥

प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्
 किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुव

क्रियाकृता विशेषाणा सिद्धिर्य-
 दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमि-

तत्र निर्वर्त्य — कृष्ट करोति, पुनः पश्यते । विकार्य — भाउ दहति, कण्ठ
लुनाति । प्राप्यम् — जादित्वा पश्यति, ताम गच्छति । अन्य तु विवि-
स्यापि यथात्ममनान्तरापाग निवर्तते, विकुस्ने जागामते, उपगच्छी-
त्यादयः । तदुक्त —

“निर्वर्त्यादिषु तत् पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम् ।

कर्न्तराणां यापारे कर्म सम्प्रदो तत ॥”

कर्तुर्गति किम् । मायेनैव न जाताति । कर्मणः श्रमिता मया न कर्तुं ।
तमग्रहण किम् । पयसा ओदन भुङ्के ॥

तथायुक्तं चानीप्सिततम् ॥ ३९ ॥

यथा कर्तुरीप्सिततम कर्मे नियता युज्यते तत्र युज्यमानमनीप्सित-
मपि काङ्क्ष कर्मसज्ज भवति । ईप्सितादन्यदनीप्सित द्वेषमुदासीन प्राप्य
च । विष भक्षयति । चोरान् पश्यति । ग्राम गच्छन् वृक्षमूला सुषमर्षति ॥

अवयित च ॥ ४० ॥

अपादानादिभिर्गोचरयुक्तं च साकं कर्मसज्ज भवति । यदाह —

“दुहिनाचिन्धिष्विजिभिर्निनिनापुपत्रैर्गनिमित्तनपूर्वनिना ।

शुविशामिगुणेन च यत् मयते तदकीर्तिगाचरित कविना ।

निदण्डकृषिदृग्मन्विनीन्तगुविततिताम् ।

द्विर्गमु पयादीना चोपन , जाननि यते ॥”

गा दोषि पय । पोरन गा वाचते । गमनन्तादि मयन् । माणसक
पन्थान पृच्छति । पारय ना भिर्त्तु । दृग्मन्विनी पञ्चानि । शिन् रमे
भूते । शिष्य वर्ममनुशास्ति । गर्गान् गा चनति । गर्गान् शन रण्डयति ।
गाम शारा कर्षति । काद्यान् कष्ट करोति । मृगाम्भुर्ग मयति । जना
नयति ग्रामम् । गाम भार हरति । उपररा । गुणाति ताम भार वहति ।
शतानीक शन गृह्णाति । तदुग्नोन्न पचति ।

“अत्रमात्र दुहार्दना ययाने रतिरीश्वरा ।

कर्मणि पत्ययोऽन्येना विदो नव विदो ॥”

दुह्यते गौः पय इत्यादि । उह्यते भारो ग्रामम् । अजा नीयते ग्रामम् । ह्रियते भारो ग्रामम् । गर्ग शत जीयते, गर्गः शतं जीयते इत्यादि । क्रिया-
निमित्तमित्येव । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥

क्रियाविशेषणकालभावगन्तव्याध्वदेशाश्च ॥ ४१ ॥

क्रियाविशेषणं मृद्वादि । कालो मासादिः । भावो गोदोहनादिः ।
अध्वा क्रोशयोजनादिः । देशः कुरुपञ्चालादिः । गन्तव्यग्रहणमध्वदेशयो-
विशेषणम् । क्रियाविशेषणादयः कर्मसंज्ञा भवन्ति । मृदु पचति । मास-
मास्तं । गोदोहं स्वपिति । क्रोशं स्वपिति । क्रोशं शेते । कुरून् स्वपिति ।
गन्तव्यग्रहणं किम् । योजने भुङ्क्ते । पञ्चालेषु वसति ॥

गतिज्ञानप्रत्यवसानार्थशब्दक्रियाकर्मकश्रुद्दशीनामाणि-
कर्ता णौ ॥ ४२ ॥

गत्यर्थज्ञानार्थभोजनार्थानां शब्दक्रियाणामकर्मकाणां श्रुद्दशोरप्यणौ
यः कर्ता णौ स कर्मसंज्ञो भवति । गच्छति माणवको ग्रामं, गमयति माण-
वकं ग्रामम् । एवं ज्ञापयति माणवकं धर्मम् । भोजयति माणवकमोदनम् ।
अध्यापयति माणवकं वेदम् । आसयति देवदत्तम् । श्रावयति माणवकं
धर्मम् । दर्शयति रूपतर्कं कार्पापणम् । गत्यर्थानामिति किम् । पचत्योदनं
देवदत्तः । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अणाविति किम् । गमयति देवदत्तो
यज्ञदत्तं, तमपरः प्रयुङ्क्ते । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तम् । प्रयोजकव्यापारेण
व्याप्यमानस्य गत्यर्थादिसम्बन्धिन एव प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा, नान्यधातु-
सम्बन्धिनः । तेनास्य कर्तृत्वमेव । यदाह —

“गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥”

हक्रोर्वा ॥ ४३ ॥

हक्रोरणौ यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञो वा भवति । हारयति मारं
देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा ॥

दृश्यभिवाद्योरात्मनेपदे ॥ ४४ ॥

दृश्यभिवाद्योराणां यः कर्ता स आत्मनेपदे परे णौ वा कर्मसंज्ञो भवति । पश्यन्ति भृत्या राजान, तान् राजैवानुमूलाचरणेन प्रयुक्ते । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा । अभिवदति गुरु देवदत्त, अभिवादयते गुरुं देववत्तं देवदत्तेनेति वा । 'णेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने' इत्यात्मनेपदम् । आत्मनेपद इति किम् । पश्यति रूपतर्कः कार्पाषण, दर्शयति रूपतर्क कार्पाषणम् । अभिवदति गुरु माणवक, तमपरः प्रयुक्ते । अभिवादयति गुरु माणवकेन । गत्यर्थादिना द्योर्नित्य कर्मत्वे प्राप्ते अभिवादेस्तु नित्यमप्राप्ते विरूप्यः ॥

न नीखाद्यादिह्यायशब्दायक्रन्दां ॥ ४५ ॥

नयतेर्गत्यर्थस्यादिप्रायोर्म्यवहारार्थयोर्ह्यायशब्दायक्रन्दां शब्दक्रियाणां ण्यन्तानामणि कर्तुः कर्मसंज्ञा गतिज्ञानादिसूत्रेण प्राप्ता न भवति । नयति भार देवदत्त, नाययति भार देवदत्तेन । खादयत्यपूप देवदत्तेन । आदयत्योदन विष्णुमित्रेण । ह्याययति देवदत्त यज्ञदत्तेन । शब्दाययति यज्ञदत्त विष्णुमित्रेण । क्रन्दयति विष्णुमित्र माणवकेन । कर्मसंज्ञाप्रतिषेधात् स्वच्यापाराश्रय कर्तृत्व भवति ॥

वहेरनियन्तृकर्तृकस्य ॥ ४६ ॥

असारथिकर्तृकस्य वहेरणौ कर्ता णौ कर्मसंज्ञो न भवति । वाहयति भार देवदत्तेन । अनियन्तृकर्तृकस्येति किम् । वाहयति शकट परीपदान् सारथिः । वहेर्गत्यर्थत्वात् प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

भक्षेरहिंसार्थस्य ॥ ४७ ॥

भक्षे. स्वार्थिकृष्यन्तस्याहिंसाविषयस्याणां कर्ता णौ कर्मसंज्ञो न भवति । भक्षयति पिण्डी देवदत्तेन । अहिंसार्थस्येति किम् । भक्षयति सस्य परीपदान् । 'भो माया. मचेतना' इति मन्वोपपातोऽन हिमा । अम्यवहारार्थत्वात् प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

अधिशीडर-नारासाधारः ॥ ४८ ॥

‘आधारोऽधिकरणम्’ उत्पन्नापवादः । शीडादीनामविपूर्णाणामाधार कर्मसन्तो भवति । ग्रामगधिशते । पर्वतभवितिष्ठति । वृक्षमध्यास्ते । अधिग्रहण किम् । शयने शेते । आधार इति किम् । पौरुषेणाधितिष्ठति ॥

उपान्व्याडवसः ॥ ४९ ॥

उपान्विपूर्वस्य वसेर धार कर्मसज्ञा भवति । पर्वतमुपवसति । (ग्राममुपवसति) । नगरमभिप्राति । आवसयमासति । अकर्मकप्रस्तापवादवस्तेर्न भवति ॥

उपपत्तेरभोजनास्य कालः ॥ ५० ॥

उपपत्त्य वसेरभोजनास्याधार काल एव कर्मसज्ञो भवति । निरासमुपवसति । भुषासति भोजननिवृत्ति करोतीत्यर्थः । काल इति किम् । तीर्थ उपवसति । पृथग सिद्धे नयमार्थं नचनम् ॥

अग्निनिप्रिशो वा ॥ ५१ ॥

अग्निनिपूर्वस्य निराधार कर्मसज्ञो वा भवति । ग्राममग्निनिविशते । कल्याणेऽग्निनिषे । सज्ञा सञ्ज्ञि यग्निनिविशते । व्यरस्थितविशये यम् । तेन प्रणिपय साद्वय न भवति ॥

दिन. वरणम् ॥ ५२ ॥

दीयते वरणसज्ञाविषय कारक कर्मसज्ञा वा भवति । अक्षान् दीयति अनेदीयति । करणमिति किम् । अदादी यति फलके ॥

बुधद्रुहोरुपसृष्टयो सम्प्रदानम् ॥ ५३ ॥

बुधद्रुहो भोषसगयो सम्प्रदानसज्ञाविषय कारक कर्मसज्ञा भवति । देवदत्तमभिप्रेक्षति । दत्तदत्तमभिप्रेक्षति । उपसृष्टयोरिति किम् । देवदत्तार नुध्यति । दत्तदत्तार नुध्यति । सम्प्रदानमिति किम् । देवदत्तमभिप्रेक्षति ॥

यजेत नर्मणः करगत्वा ॥ ५४ ॥

यजेत वरण करणत्वविशेषात् यत् सम्प्रदान, तत् कर्मसज्ञा भवति । पशुना रुद्र वाते । पशु रुद्रान् ददार्तित्वर्थः ॥

साधकतमं करणम् ॥ ५५ ॥

क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकत्वेनाव्यवधानेन विवक्षितं, तत् कारकं करणमंजं भवति । काष्ठैः स्यात्कामोदनं पचति । दात्रेण लुनाति ॥

“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्यात्वा पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥

स्वातन्त्र्ये विनियोक्तार आरादेवोपकुर्वते ।

करणेन हि सर्वेषां व्यापारो व्यवधीयते ॥”

तमग्रहणमपादानादिसंज्ञाविधौ तत्तमयोगो नास्तीति ज्ञापनार्थम् । कुसुलात् पचति, गङ्गायां घोषः, इत्याः प्रतिवसन्तीति व्यवहितोपचरितयोरप्यपादानत्वमधिकरणत्वं च भवति । अस्य च कारकान्तरापेक्षया प्रकृत्यो न स्वकक्ष्यायाम् । तेनैकस्यां क्रियायामनेकमपि करणं भवति । सूपेन सर्पिणा रुचणेन पाणिना ओदनं भुङ्क्ते ॥

कर्मणा क्रियया वा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ५६ ॥

कर्मणा करणभूतेन क्रियया वा यमभिप्रैति श्रद्धानुग्रहादिकाम्यया मिसम्बन्धाति, तत् कारकं सम्प्रदानमंजं भवति । उषाध्यायाय गां ददाति । देवेभ्यो षष्ठिमुत्सृजति । माणवकाय धर्ममुपदिशति । स्वामिने स्वरूपं निवेदयति । अस्यानि(रा)करणादयोऽवान्तरव्यापाराः । यदाह —

“अनिराकरणात् *त्यक्तुस्त्यागात् कर्मणेऽस्ति ॥

प्रेरणानुमतिभ्यां वा लभते सम्प्रदानताम् ॥”

क्रियया — पत्ये शेने । युद्धाय मत्तयते । देवेभ्यो नम इति । अभिप्रश्रुणं किम् । मनः शृष्टं ददाति । रजकस्य वस्त्रं ददानि । सर्वोऽपि प्रेक्षा-पूर्वकारी युद्धया कश्चिदर्थं पश्यति । ततः प्रार्थयते । ततोऽप्यनस्पति । अथ प्रारभते । पश्चाच्चिन्तयति । ततः फलं प्राप्नोतीति मन्दशृणापनेक्ष्य शयनार्दानां साध्यत्वेन कर्मन्वे सति कर्मप्रदूषणेनैव निन्दे क्रियाग्रहणं यदः

सन्दर्शनादयो भेदेन विवक्ष्यन्ते, तदा शयनादिभिरभिप्रेयमाणस्य पत्यादेः सम्प्रदानत्वम्, यदा पुनरभेदेन विवक्ष्यन्ते, तदा नेतीत्येतमेवार्थं प्रथयति । विवक्षा च नियता । तथाहि — पत्ये शेते इत्यादौ भेदविवक्षा । कः करोतीत्यादावभेदविवक्षा । ग्राम गच्छति ग्रामाय गच्छतीत्यादौ भेदाभेदविवक्षेति प्रयोगसङ्करो न भवति । तदुक्त —

“भेदाभेदविवक्षा च स्वभावेन व्यवस्थिता ।

तस्माद् गत्यर्थकर्मादौ व्यभिचारो न विधेते ॥”

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ५७ ॥

अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । तदर्थानां प्रयोगे यत्स्योऽभिलाषः, स प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानसङ्गो भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः । यज्ञ-दत्ताय स्वदते दधि । देवदत्तादिस्थस्याभिलापस्य मोदकादिः कर्ता । अन्यकर्तृके त्वभिलाषे न भवति । देवदत्तो मोदकमभिलपति । रुच्यर्थानामिति किम् । मोदको देवदत्तं प्रीणाति । प्रीयमाण इति किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । कथं रोचते मम घृतमित्यादौ, कारकाणामविवक्षा । शेषत्वात् पृथी ॥

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥ ५८ ॥

श्लाघादीनां प्रयोगे ज्ञापयितुमिष्यमाणं कारकं सम्प्रदानसङ्गं भवति । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तायापह्नुते । देवदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते । श्लाघापह्नुवस्थानशपथान् कुर्वाणो देवदत्तं ज्ञापयितुमिच्छति-यर्थः । ज्ञीप्स्यमान इति किम् । देवदत्तं श्लाघते ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ५९ ॥

धारयते प्रयोगे उत्तमर्णो धनस्य प्रयोक्ता यस्तत् कारकं सम्प्रदानसङ्गं भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितो वा । ६० ॥

स्पृहेः प्रयोगे यदीप्सितं तत् कारकं सम्प्रदानसङ्गं वा भवति । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति वने । ईप्सि-

तस्य सम्प्रदानसंज्ञापक्षे धातोरकर्मकत्वाद् भावे लकारः कर्तरि च निष्ठा भवति । पुष्पेभ्यः स्पृह्यते देवदत्तेन । पुष्पेभ्यः स्पृहितो देवदत्त इति ॥

क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ६१ ॥

क्रोधो रोपः । द्रोहोऽपकारः । समानेषु दानमानाद्यभर्षणमीर्ष्या । परगुणानामसहनमसूया । क्रोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोषः कोप एव । द्रोहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । ततः सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुष्यति क्रुष्यति वा । देवदत्ताय द्रुह्यति अपराध्यति वा । देवदत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम् । भार्यामीर्ष्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति । 'योऽस्मान् द्वेष्टी'त्यादौ द्विषेः प्रीत्यर्थत्वाच्च भवति । सम्प्रदानसंज्ञायां कर्मसंज्ञाया बाधितत्वाद् भावे लट्प्रत्ययः कर्त्रादौ च निष्ठा भवन्ति । देवदत्तायेर्ष्यते । देवदत्तायेर्ष्यितव्यम् । देवदत्तायेर्ष्यितो यजदत्त इति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ६२ ॥

राधेरीक्षेथ प्रयोगे यत्सम्बन्धी विविधः प्रश्नः, तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्तायेक्षते । नैमित्तिकः पृष्ठः देवदत्तस्य शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्म्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ६३ ॥

प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वश्च शृणोतिरभ्युपगमे वर्तते । स च परेण प्रयुक्तस्य भवति । प्रत्याङ्पूर्वस्य श्रुवः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति । देवदत्ताय गानाशृणोति । अभ्युपगच्छतीत्यर्थः । पूर्वस्य कर्तेति किम् । गरि मा भूत् ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ६४ ॥

अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणानेः शंमिनुः प्रोन्नाद्यने यत्तनानस्य प्रयोगे पूर्वस्य शंमनस्य कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । दोत्रेऽनुगृणाति । दोनारं शंमन्तं प्रोन्नादयतीत्यर्थः ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ ६५ ॥

सावधिकगमनमपायः । तत्र यद् ध्रुवमवधिमूतमपायेनानाविष्टं, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामादागच्छति । अपायेनानाविष्टं ध्रुवम् । तेन चलमप्यपादानम् । धावतोऽश्वात् पतितः । मेषान्मेषोऽपसर्पति । तदाह—

“(धं ? स)रणे देवदत्तस्य ध्रौव्यं पातातु* वाजिनः ।

आविष्टं यदपायेन तस्याध्रौव्यं प्रचक्षते ॥

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥”

तत्र —

“निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमिष्यते ॥”

यत्र धातुना अपायलक्षणो विषयो निर्दिष्टस्तन्निर्दिष्टविषयम् । यथा— पर्व-
तादवरोहति । यत्र तु धातुर्धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थमाह, तदुपात्तविषयम् ।
यथा— कुसूलात् पचतीति । अत्रादानाङ्गे पाके पचिर्वर्तते । यत्र क्रिया-
वाचिपदं न श्रूयते, केवलं क्रिया प्रतीयते, तदपेक्षितक्रियम् । यथा—
साक्षाद्व्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतरा इति । अपायश्च कायसंसर्ग-
पूर्वको बुद्धिसंसर्गपूर्वको वा विभाग उच्यते । तेनोत्तरमपादानसंज्ञाविधानं
'पञ्चमी विभक्ताद्' इति पञ्चमीविधानं च प्रपञ्चार्थं भवति ॥

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् ॥ ६६ ॥

जुगुप्साद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे यदवधिमूतं, तदपादानसंज्ञं भवति ।
अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् विरमति । अधर्मात् प्रमाद्यति । दुःखहेतुरयम-
धर्म इति बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्तते इत्यर्थः । निवृत्त्यङ्गेषु जुगुप्साविराम-
प्रमादेष्वेते धातवो वर्तन्ते ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ ६७ ॥

भिमेत्यर्थानां प्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुः कारकमपा-
दानसंज्ञं भवति । चोरेभ्यो भिमेति । चोरेभ्य उद्विजेते । चोरान् बुद्ध्या

* 'पाते तु' इति वाक्यपदीयवाटः.

प्राप्य तेभ्यो निवर्तत इत्यर्थः । चोरेभ्यस्त्रायते । चोरेभ्यो रक्षति । बुद्ध्या चोरैः संयोज्य निवर्तयतीत्यर्थः ॥

पराजेरसोढः ॥ ६८ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे सोढुमशक्यं कारकमपादानसंज्ञं भवति । अध्ययनात् पराजयते । भोजनात् पराजयते । अध्ययनं भोजनं वा असहमानस्ततो निवर्तत इत्यर्थः । असोढ इति किम् । शत्रून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ ६९ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे प्रवृत्त्या यदाप्तुमिष्टं कारकं तदपादानं भवति । यवेभ्यो गां निषेधति । कूपादन्धं निवारयति । यवादिगन्धर्कं बुद्ध्या समीक्ष्य गवादीन् यवादिभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः ॥

अन्तर्धीं येनादर्शनमिच्छति ॥ ७० ॥

अन्तर्धिक्रियायां येन क्रियमाणं दर्शनमात्मनो नेच्छति, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । उपाध्यायान्निर्लीयते । मामुपाध्यायो मा द्राक्षीदिति तिरोभवति । अन्तर्धीविति किम् । चोरान् न दिदृक्षते । इच्छतिग्रहणाददर्शनेच्छायां सत्यपि दर्शने भवति ॥

आख्यातोपयोगे । ७१ ॥

उपयोगे नियमपूर्वके विद्याग्रहणे साध्ये आख्याता प्रतिपादयिता यस्तदपादानं भवति । उपाध्यायादधीते । उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् । नटस्य गाथां शृणोति । अपाय इत्येव सिद्धेऽनुपयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ७२ ॥

जनेः कर्ता जायमानः, तस्य प्रकृतिः कारणमपादानं भवति । शृङ्गान्छरो जायते । रीजादङ्कुरो जायते । शरादयः शृङ्गादिभ्यो निष्कामन्तीत्यर्थः ॥

मुवः प्रभवः ॥ ७३ ॥

भवनं भू. । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भुवः कर्तुः प्रभवो यस्तद-
पादानं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रवहति । अपक्रामतीत्यर्थः ॥

कर्तृकर्मन्तरितक्रियाधारोऽधिकरणम् ॥ ७४ ॥

कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारो यस्तदधिकरणसञ्ज्ञ भवति । तदुक्त —
“कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ (यज्ञे ? शास्त्रेऽ)धिकरणं स्मृतम् ॥”

तच्च षोढा—वैपयिकमौपश्लेषिकमभिव्यापक सामीपिक नैमित्तिकमौपचारिक
चेति । तत्रानन्यप्रभावो विषयः, तस्मै प्रभवति वैपयिकम् । दिवि देवाः ।
एकदेशमात्रसयोग उपश्लेषः, तत्र भवमौपश्लेषिकम् । कटे आस्ते । यस्या-
धेयेन समस्तावयवसयोगः, तदभिव्यापकम् । तिलेषु तैलम् । यदाधेय-
सन्निधिमात्रेण क्रियानिमित्तं, तत् सामीपिकम् । गङ्गायां घोषः । निमित्त-
मेव नैमित्तिकम् । युद्धे सन्नद्धति । उपचारे भवमौपचारिकम् । करशाखा-
शिखरे कोणुशतमास्ते ॥

सम्बोधनप्रथमान्तमामन्त्रितम् ॥ ७५ ॥

सम्बोधनप्रथमान्त पदमामन्त्रितसञ्ज्ञ भवति ।

“सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थोऽर्थात् क्रियायां विनियुज्यते ॥”

देवदत्त ! तव स्वम् । हे ब्राह्मण ! । हे ब्राह्मणा ! । यत्र तु निमित्तं सम्बन्ध
एव साध्यो भवति, न तत्र सम्बोधनम् ।

“सम्बोधनं न लोकेऽस्ति विधातव्येन वस्तुना ।

स्वाहेन्द्रशशुर्वर्षस्व यथा राजा भवेति च ॥”

नित्याभिमुख्यस्य सुष्मदो नित्यानभिमुखानां चास्मदादीनां न भवति ।
सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावस्य ज्ञापितत्वादत्रान्तग्रहणम् ॥

तदेकवचनं सम्युद्धिः ॥ ७६ ॥

तस्याः सम्बोधनप्रथमाया यदेकवचनं, तत् सम्युद्धिसञ्ज्ञ भवति ।
हे अग्ने ! । हे नदि ! ॥

सनादिद्विरुक्तौ पूर्वोऽभ्यासः ॥ ७७ ॥

सनादिनिमित्ते द्विर्वचने यः पूर्वः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । चिकी-
पति । मित्सति । सनादिद्विरुक्ताविति किम् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ॥

द्वयमभ्यस्तम् ॥ ७८ ॥

तस्यामेव द्विरुक्तौ पूर्वः परश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञं भवति । ददति ।
दधति । द्वाविति वक्तव्ये द्वयग्रहणं समुदितस्य संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

जक्षादयश्चा शासः ॥ ७९ ॥

शास्पर्शन्ता जक्षादयः पञ्च धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति । जक्षति ।
जाग्रति । दरिद्रति । चकासति । शासति । आशास इति किम् । द्विषन्ति ॥

इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ८० ॥

यणः स्थाने यथाक्रमं ये इक, ते सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । कारीष-
गन्धीपुत्रः । उप्तम् । गृहीतम् । यणामिकां च यथासङ्ख्येन योगाद् दुहि-
तरामिति लादेशस्येकः सम्प्रसारणत्वामावाद् दीर्घो न भवति ॥

अदेङ् गुणः ॥ ८१ ॥

अकार एङौ च संज्ञाभाविता इतरे च प्रत्येकं गुणसंज्ञा भवन्ति ।
तरिता । चेता । स्तोता । पचन्ति । पचे । तपरकरणं पूर्वापरयोस्तत्कार्यम् ।
तेन महर्षिः, महेश्वर इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनामान्तरतम्यात्
त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति ॥

वृद्धिरादैच् ॥ ८२ ॥

आकार ऐच् च संज्ञाभाविता इतरे वा प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा भवन्ति ।
माष्टि । ऐतिकायनः । आपगवः । आरातीयः, रैमयं, नौमयम् । तपरकरण-
मैजयम् । आकारस्त्वनत्वात् मवर्णान् न ग्रहीष्यति । तेन खर्द्वैढका,
खर्द्वीपगव इत्यादौ चतुर्मात्रा न भवन्ति ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥ ८३ ॥

अचां मध्ये यग्यादिवृद्धिसंज्ञकस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति ।

अचामिति जातौ बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि भवति । शालीयः । ऐतिका-
यनीयः । औपगवीयः । आदिरिति किम् । यभासन्नयने भवः सामासन्नयनः ॥

ह्रलो मिथः श्लिष्टाः संयोगः ॥ ८४ ॥

ह्रलो ह्रलभिमिथः श्लिष्टाः संयोगसंज्ञा भवन्ति । जातौ बहुवचनम् ।
तेन द्वयोरपि संज्ञा भवति । आत्मनः । पर्वणः । समुदाये वाक्यसमाप्तिः ।
तेन प्रत्येकं संयोगसंज्ञाभावाद् दुर्यात इत्यादौ 'यण् संयोगादेरात' इति
निष्ठानत्व न भवति । ह्रल इति किम् । तितउ । संयोगान्तलोपो हि स्यात् ।
मिथ इति किम् । पनसम् । 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यात् पूर्वं उपधा ॥ ८५ ॥

धातुप्रातिपदिकादौ वर्णसमुदाये अन्त्यादलः पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भ-
वति । भिद्, भेता । राजन्, राजानः । अल इति किम् । शिष्टः । समु-
दायात् पूर्वस्य मा भूत् ॥

अन्त्याजादिष्टिः ॥ ८६ ॥

प्रकृतिप्रत्ययादौ वर्णसमुदाये अजपेक्षया यो, अन्त्योऽच् तदादि-
वर्णसमुदायष्टिसंज्ञो भवति । सर्वगः । पचते ॥

टिन्मिक्किदादिः प्रकृतिप्रत्ययांश आगमः ॥ ८७ ॥

टाघनुबन्धः प्रकृतेः प्रत्ययस्य चाप्यवः अद् नुम् तुगादिरागमसंज्ञो
भवति । प्रकृतेः—अकरोत् । नन्दति । अमिचित् । प्रत्ययस्य—करिष्यति ।
पचन् । देवामः । आदिग्रहणाद् वैयाकरणः, दौवारिकः । टिन्मिक्किदा-
दिरिति किम् । प्रकृतिप्रत्ययावयवानामौपदेशिकानां मा भूत् । प्रकृति-
प्रत्ययांश इति किम् । पदानवयवानां प्रकृतिप्रत्ययानवयवानां च ठगादिप्रत्य-
यानां मा भूत् ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ८८ ॥

प्रकृतिप्रत्ययानुपन्धादे मामान्यशास्त्रादर्थतो वा प्रसक्तस्य यददर्शन-
मनुधारण, तद्दोषमज्ञं भवति । क्लोपयति । अमिचित् । इष्टमुखः । प्रासा-
दात् प्रेक्षते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ८९ ॥

प्रत्ययादर्शनं लुक्श्लुलुप्संज्ञं भवति । अनेकसंज्ञाविधानात् तद्भा-
वितग्रहणमिह विज्ञायते—लुक्संज्ञाभावितमदर्शनं लुक्संज्ञं श्लुसंज्ञाभावितं
श्लुसंज्ञं लुप्संज्ञाभावितं लुप्संज्ञम् इति । लुक्, अत्ति । श्लु, लुहोति ।
लुप्, पश्वालाः । प्रत्ययस्येति किम् । 'कंसीयपरश्व्ययोर्यजनौ लुक् च'
इति छ्यतोरेवादर्शनं यथा स्यात् । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् । परश-
व्यस्यायसौ विकारः पारशवः ॥

अञ् मात्रिको ह्रस्वः ॥ ९० ॥

मात्राप्रमाणोच्चारणकालोऽञ् ह्रस्वसंज्ञो भवति । अशिचित् । सोम-
सुत् । अजिति किम् । प्रतक्ष्य । ह्रस्वमुदायस्य मात्रिकस्य ह्रस्वसंज्ञाय
अभावात् तुङ् न भवति ॥

द्विमात्रो दीर्घः ॥ ९१ ॥

द्विमात्रोच्चारणकालोऽञ् दीर्घसंज्ञो भवति । कुमारी । अजित्येव ।
तितउ च्छत्रम् । अक्षमुदायस्य दीर्घसंज्ञायामसर्यां 'दीर्घस्य पदान्तस्य वा'
इति तुग्विकल्पो न भवति ॥

त्रिमात्रः प्लुतः ॥ ९२ ॥

त्रिमात्रोच्चारणकालोऽच् प्लुतसंज्ञो भवति । देवदत्तश्च आगच्छ ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ ९३ ॥

उच्चैरिति श्रुतिप्रकर्षो न गृह्यते उच्चैः पठनीति । किं तर्हि, ताव्या-
दिषु भागवत्सु स्थानेषु स्थाने स्थाने य उच्चो भागः, स गृह्यते । तत्र
निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गान्नाणां निग्रहो रूक्षता
स्वरस्य संवृतता कण्ठविवरस्य भवति । ये । ते । के ॥

नीचैर्गुदात्तः ॥ ९४ ॥

समाने स्थाने नीचमाणे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञो भवति । यस्मिन्नु-
च्चार्यमाणे गान्नाणां संसनं स्वरस्य म्रिग्यता कण्ठविवरस्य निवृत्तता भवति ।
वृक्षश्च रुक्षश्च ।

समाहारः स्वरितः ॥ ९५ ॥

उच्चत्वानुच्चत्वसमाहारोपलक्षितोऽच् स्वरितसंज्ञो भवति । कार्यम् ।
कन्या ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ९६ ॥

उदात्तत्वा(जुक्तमर्ध ? नुदात्तत्व)समाहारोपलक्षितोऽच् स्वरित इ-
त्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नवकाशे उदात्तः, कस्मिन्ननुदात्तः । तदुभय-
मनेनाख्यायते — आदावर्धह्रस्वमुदात्तं, परिशिष्टमनुदात्तमिति । अर्धह्रस्व-
मिति चार्धमात्रा लक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां
स्वरितानामेव स्वरगुणविभागः । शक्यमित्यत्रादितोऽर्धमात्रा उदात्ता । कन्या
इत्यत्रादितोऽर्धमात्रा उदात्ता । परिशिष्टाद्यर्धमात्रा अनुदात्ता । शक्तिके३ ।
अर्धमात्रा उदात्ता । परिशिष्टा अर्धतृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

ह्रस्वं लघु ॥ ९७ ॥

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । अचीकरत् ॥

संयोगे गुरु ॥ ९८ ॥

ह्रस्वमक्षरं संयोगे परे गुरुसंज्ञं भवति । शिक्षा । भिक्षा ॥

दीर्घं च ॥ ९९ ॥

संयोग इति नानुवर्तते । दीर्घमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । ईदाम्बके ।
ईक्षामके ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ १०० ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तयोच्चार्यते यो वर्णः सोऽनुना-
सिकसंज्ञो भवति । सँस्कर्ता । नूँः पाहि । अग्र औँ अपः । मुखग्रहणं
किम् । नासिक्यानामनुस्वारयमानां मा भूत् । नासिकाग्रहणं किम् । कच-
टतपाना मा भूत् ॥

तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः सवर्णः ॥ १०१ ॥

तुल्यां ध्यानप्रयत्नौ यस्य येन वर्णेनासौ वर्णरतं प्रति सवर्णसंज्ञो
भवति । तत्र —

“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥”

अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः । इचुयशास्तालव्याः । उपपध्मानीया
ओष्ठ्याः । ऋदुरया मूर्धन्याः । लतुलसा दन्त्याः । ए ऐ कण्ठतालव्यौ ।
ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ । वो दन्तोष्ठ्यः । जिह्वामूलीयो जिह्वचः । अनुस्वार-
यमा नासिक्याः । जमङ्गनाः स्वस्थाना नासिकास्थानाः । अथास्यप्रयत्न
आभ्यन्तरश्चतुर्विधः — स्पृष्टता ईपत्स्पृष्टता संवृतता विवृतता चेति । स्पृष्टं
करणं स्पर्शानाम् । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । ईपत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । अ-
न्तःस्था यरलवाः । विवृतमूष्मणां स्वराणां च । ऊष्माणः शपसहाः । स्वरा
अचः । तेषाम् ए ओ विवृततरौ । ताम्यामपि ऐ औ, ताम्यामप्याकारः ।
अकारः संवृतः । तस्य सावर्ण्यार्थं शास्त्रसंख्यवहार एव विवृतत्वं प्रतिज्ञायते ।
तत्र येष्कारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिका
ह्रस्वदीर्घप्लुतमेदादष्टादशधा विभिनन्ते, ते सर्वे कण्ठस्थाना विवृतकरणाः
परस्परं सवर्णाः । एवमिवर्णास्तावन्तस्तालव्या विवृतकरणाः सवर्णाः । तथा
उवर्णा ओष्ठ्या विवृतकरणाः सवर्णाः । तथा ऋवर्णा मूर्धन्या विवृतकरणाः
सवर्णाः । लवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । प्रत्येकं द्वादशप्रमेदाः । एते द्वादश-
दन्त्या विवृतकरणाः सवर्णाः । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति । तानि
प्रत्येकं द्वादशप्रमेदानि । तत्र एकाराः कण्ठतालव्या विवृततराः सवर्णाः ।
ऐकाराः कण्ठतालव्याः (अति)विवृततराः सवर्णाः । ओकाराः कण्ठोष्ठ्या
विवृततराः सवर्णाः । औकाराः कण्ठोष्ठ्या अतिविवृततराः सवर्णाः ।
वर्ग्याः स्ववर्ग्याः सवर्णाः । अन्तःस्था द्विप्रमेदा रेफवजिताः सानुनासिका
निरनुनासिकाश्च । तेऽन्योन्यं सवर्णाः । रेफोष्मणामतुल्यस्थानास्यप्रय-
त्नत्वात् सवर्णा न सन्ति । बाह्यास्तु प्रयत्नाः ‘स्थानेऽन्तरतम’ इत्यत्रैवो-
पयुज्यन्ते । ते च विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणता
महाप्राणतोदात्तोऽनुदात्तः स्वरित इत्येकादश । स्पृष्टतादीनां स्थानकरण-
व्यापारेण वर्णोत्पत्तिकाल एव भावादाभ्यन्तरत्वं विवारादीनां तु वर्णनिष्प-
त्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पत्तेर्भावत्वमिति । तत्र वर्गानां प्रथमद्वितीयाः श-
पसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः
श्वासानुप्रदाना अघोषाः । वर्णयमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः । इतरे मघं गह-

प्राणाः । वर्गाणां तृतीयचतुर्थी अन्तःस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीय-
चतुर्थी नासिन्याश्च सवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः । वर्गयमानां
तृतीया अन्तःस्थाश्चाल्पप्राणाः । इतरे सर्वे महाप्राणाः । यथा तृतीयास्तथा
पञ्चमा । दण्डाग्रम् । यथादकम् । दधीहते । मधूहते । होतृकारः । स्थानग्रहण
किम् । कचटतपाना तुल्यास्यप्रयत्नानामपि भिन्नस्थानानां मा भूत् । आस-
प्रयत्नग्रहण किम् । इन्दुयशानां तुल्यस्थानानामपि भिन्नास्यप्रयत्नानां मा
भूत् ॥

नाज्झलौ ॥ १०२ ॥

अज्झलौ तुल्यस्थानास्यप्रयत्नावपि परस्परः सवर्णसंज्ञौ न भवतः ।
आनदुह चर्म । वैपाशो मत्स्यः । दण्डहस्तम् । दधिशीतम् । 'यस्ये'ति
रोषः । अक सवर्णद्विषश्च न भवति ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ १०३ ॥

अकार उच्चारणार्थः । अ इत्ययं नासिकयो वर्णोऽनुस्वारसंज्ञो भवति ।
रास्कर्ता । विद्वान् ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १०४ ॥

अकार उच्चारणार्थः । अः इति कण्ठ्यो वर्णो विसर्जनीयसंज्ञो भ-
वति । वृद्धः । उच्चैः ॥

ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १०५ ॥

इत् ऊत् एत् इत्येवमन्त द्विवचनं प्रगृह्यमङ्गं भवति । अग्री इति ।
रायू इति । मय्ये इति । ईदृदेदिनि किम् । वृक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् ।
कुमार्यत्र । तरकण्णममन्देद्विषं न तत्कालार्थम् । तेनैषां प्लुतादीनामिता-
यपि मन्धिर्न भवति । अग्री३ इति । वायू३ इति । स्वय्ये३ इति । पचेते३
इति ।

अम् अमी ॥ १०६ ॥

अम् अमी इत्येवमन्त प्रथममङ्गं भवति । अम् अयम् । अमी आमते ।
अम् अमी मन्धिर्न भवति । मारुचोऽयम् द्विवचनान्तरम् । पूर्वापि प्रगृह्यमङ्गं

न भवति । अमुकेऽत्र । अमूसाहचर्यादमो इति रूपमदस एव गृह्यते ।
तेन अमनममः अमोऽस्यास्तोत्यमो । अभ्यग्रेत्यत्र न भवति ॥

निपातः केवलाज्जनाड् ॥ १०७ ॥

अडवर्जितो वर्णान्तरासंसृष्टो निपातः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अ-
पेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल
तत् । निपात इति किम् । अ ! विष्णो ! आगच्छ । केवलाजिति किम् ।
नेति, इतीह । जानु उ अरय रुजतीति पूर्वैकदेशे शृङ्गान्तरत्वान्न भवति ।
अनाडिति किम् । आ इहि एहे । आ उदकान्ताद् ओदकान्तात् ॥

“ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

एतमातं जितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरडित् ॥”

ओत् ॥ १०८ ॥

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अयो अ । उताहो
इति । निपात इत्येव । गवित्ययमाह । अगौर्गौः समस्यत गोभवदिति
गौणत्वात् । तिरोभवदिति लाक्षणेकत्वान्न भवति ॥

सम्बुद्धावितौ वा ॥ १०९ ॥

सम्बुद्धौ य ओकारः, स इतौ परे प्रगृह्यो वा भवति । वायो
इति, वायविति । सम्बुद्धाविते किम् । गवित्ययमाह । इताविति किम् ।
भानोऽत्र ॥

उञ् ॥ ११० ॥

उज्जित निपात इतिशब्दे परे प्रगृह्यो वा भवति । उ इति पिति ॥

ऊँ वारय ॥ १११ ॥

अस्योत्रः स्थाने ऊँ इत्ययं दीर्घोऽनुनामिक आदेशो (वा) भवति
प्रगृह्यसंज्ञश्च । तेन योगेन मह वैरूप्यम् । ऊँ इति, उ इति, पिति ॥

सर्वविश्वायुभोभयौ डतरडतमात्रितरान्यतगवन्त्यत्वी
सममिमां नेमश्च सर्वनामानि ॥ ११२ ॥

सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ते । सर्वविश्वयोस्तुत्यार्थत्वाद् उभ-
स्योभयप्रकृतित्वाद् इतरइतमयो प्रत्ययत्वाद् इतरान्यतरयोर्डतरादित्वाद्
अन्यत्वयोः समानार्थत्वात् समसिभयोरनु सर्वार्थत्वात् पृथग् विभक्तिः ।
सर्वस्मै । विश्वस्मै । उभौ हेतू । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयस्मै । कतरस्मै
कतमस्मै । इतरस्मै । अन्यतरस्मै । अन्यस्मै । स्वस्मै । समस्मै । सिमस्मै ।
(नेमस्मै ।) समस्य सर्वार्थस्योपादानात् समे देशे यजेतेत्यादौ न भवति ॥

त्यत्तद्यदेतददसिदमेकद्वियुष्मदस्मद्भवतुकिमश्च ॥ ११३ ॥

त्यदादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । त्यस्मै । तस्मै । यस्मै ।
(एतस्मै ।) अमुस्मै । अस्मै । एकरस्मै ..... । त्वादृशः । मादृशः ।
भवादृशः । कस्मै ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराणि व्यवस्थायाम् ॥ ११४ ॥

स्वाभिधेयावध्यपेक्षो नियमो व्यवस्था । तस्यां गम्यमानायां पूर्वा-
दीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । पूर्वस्मै । परस्मै । अवरस्मै । दक्षिणस्मै ।
उत्तरस्मै । अपरस्मै । व्यवस्थायामिति किम् । दक्षिणाय गायकाय देहि ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ११५ ॥

स्वमित्येतदात्मात्मीयज्ञातिवनेषु वर्तते । तत्र ज्ञातिधनाभ्यामन्यत्र
सर्वनामसंज्ञं भवति । स्वस्मै रोचते यत्, तत् स्वस्मै ददाति । यदात्मने
रोचते, तदात्मीयाय ददातीत्यर्थः । अज्ञातिधनाख्यायामिति किम् । स्वाय
दातुं स्वाय स्पृहयति, ज्ञातये दातुं धनाय स्पृहयतीत्यर्थः ॥

अन्तरमपुरि बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ११६ ॥

अन्तरशब्दो बहिर्योगे उपसंव्याने च सर्वनामसंज्ञो भवति । न चेत्
पुरि वर्तते । अन्तरस्मै गृहाय । नगरवाह्यायेत्यर्थः । अन्तरस्मै शाटकाय ।
अपुरीति किम् । अन्तरायां पुरि वसति । बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति किम् ।
अयमनयोर्ग्रामयोरन्तरे तापसः प्रातेवसति । मन्व्यवचनोऽत्रान्तरशब्दः ॥

प्राग्गीश्वरान्निपाताः ॥ ११७ ॥

“आधिरीश्वर” इतीश्वरसशब्दनात् प्रागित ऊर्ध्वं येऽभिधास्यन्ते, ते निपातसज्ञा वेदितव्या । प्राग्वचन मज्ञासमावेशार्थम् । तेनेह प्रकरणे यत्नान्तरमन्तरेण सज्ञासमावेशो न भवति ॥

असत्त्वे चना(हा)हैवैवनूनशश्वत्सूपत्कूपत्कुविन्नेचे-
च्चण्कच्चिद्यत्रनहहन्तमाकिर्नाकेमामाङ्जननञ्जहयः ॥११८॥

इदं तदित्यादिरावर्तनामन्यपदेश्य विशेष्य सत्त्वम् । ततोऽन्यत्र वर्त-
मानाश्चादय पञ्चविंशतिनिपातसज्ञा भवन्ति । अर्थाश्चेषा समुच्चयादयो-
ऽनेकप्रकारा लोकोतो वेदितव्यावगन्तव्या । यदाहु —

“उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाता ॥

केऽप्येषा द्योतका केऽपि वाचका केऽप्यनर्थका ।

आगमा अपि केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य साधका ॥”

तत्र द्योतका, च वा ह अह एवादय । तथाचोक्तम्—

“चो न समुच्चयवार्त्ता पष्ठयनुपजनादसत्त्ववचनाच्च ।

एकेनानभिधानात् प्रयोगनियमाद् गुणाश्रयणात् ॥”

वाचका, शश्वत् कुवित् प्राहे प्रगे इत्येवमादय । अनर्थका, कर्माभिद्वे-
त्यादय । सम्भूयार्थस्य साधका, नहयै नवे नखलु मास्मेत्यादय । असत्त्व
इति किम् । यत्रैषा सत्त्वरूपा अनुकार्यादायर्थे वृत्तिस्तत्र सा भूत् । च समु-
च्चये । एवोऽनुधारण इति । च इति समुच्चये पादपूर्णादायपि । वृक्षश्च
पृथक् । नेत्र च तथैव च । वा इति त्रिकन्वोपमादिषु । “यवैर्ना त्रीहिभिर्वा
यनेत” । “मर्णा लोभस्य लभ्यते” । ह अहेति त्रिनियोगे तिरास्त्रियायामपि ।
त्व ह ग्राम गच्छ । अय हारण्य गच्छतु । मय ह ओदन मुक्ते उपाध्याय
सकृत्तून् पाययति । स्वय ह रथेनयाति उपाध्याय पदानि गमयति ।
अह इति पूनायामपि । पश्य पश्यताहेति । एव यनधारणे नियोगेऽपि ।
अहमेव स्वयमिदं वदामि । अर्धेन । ईदृश । एते चादयः पञ्च, ययोगे वम्-
नसादयो न भवन्ति । एवमिति प्रकृतपरामर्शे प्रकारेऽपि । ‘एवसादिनि

देवर्षौ ।” एवं कुरु । नूनमिति निश्चये वितर्कादावपि । नूनं सा ते
 प्रतिवरे जेरिगे । नूनमास्ते नोऽश्व इति । शश्वदितां सार्वकाल्ये सातत्या-
 दावपि । शश्वदकरोत् । शश्वद् गच्छ । सूपत् कूपदिति प्रश्वचितर्कप्रश-
 सासु । सूपदयं पठति । कूपदयं गायति । कुविदितां भूर्यर्थे योगप्रशंसा-
 स्तिभावेवपि । कुवेदङ्ग ! यवमन्तः, कुवित् करोति । एवमेते सप्त एवादयः
 ‘एवादीनामन्त’ इत्यन्तोदात्ता भवन्ति । नेदित्याशङ्कयाम् । नेज्जिह्वा-
 यन्तो नरकं पताम । चेदितां यद्यर्थे । उपाध्यायश्चेदागच्छेद्, आशंसे
 युक्तोऽधीयीय । चण् इति चेदर्थे । त्व च गमिष्यसि, फालिष्यति नः
 कामः । णकारश्चण्कच्चिद्यप्रयुक्तमिति विशेषणार्थः । कश्चित् कामप्रवे-
 दने । कश्चिद् जीवति ते माता । यत्रेत्यनवकलप्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावक-
 ल्पयामि न मर्षयामि गर्हामहे आश्चर्यं यत्र तत्रभवान् वृषलं याजयेदिति ।
 नेहेति प्रत्यारम्भे । नह भोक्ष्यस इति । हन्तेति हर्षविपादयोः सम्प्रदानेऽपि ।
 हन्त जीविता स्म । हन्त हताः पथिकगोहिन्यः । इद मनुष्येभ्यो हन्त ।
 माकिरिति निषेधे । रक्षामाकेर्नो अवशंस(ईश)त । नकिमित्युपमायाम् ।
 मेघो नकिं वर्धति । मा माङ् न नञ् नाहे इत्येते प्रतिषेधे । मां मा भवतुं
 तस्य पापम् । मा कार्षीत् । डकारो माडिति विशेषणार्थः । नैकः । मृगो न
 भीम इत्युपमायामपि । नञ्, ततोऽन्यस्तत्तदशस्तद्विरुद्धस्तदभाव इति न-
 जर्थाः, ईपदर्थे अवक्षेपोपधावापि । यथा — अनग्निः । अब्राह्मणः । असितः ।
 अमक्षिकम् । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं (स्व?) वृषल ! । नहि नहि प्रेमा-
 निमित्ते सतीति ॥

वावत्वावत्वैतुवैन्वैनुवैरैवैश्रौपडौपडपडवड्वाडवेट्पाट्-
 प्याट्फट्छम्बडधात्स्वधास्वाहालञ्चनहयः ॥ ११९ ॥

वावादयः पञ्चविंशतिरस्त्वै निपातसंज्ञा भवन्ति । वाव इत्येवार्थे ।
 अशरीरं वाव सन्तम् । त्वाव इति विशेषयुक्ते वावार्थे । अयं त्वाव प्र-
 शस्यते । त्वै तुवै इति विशेषे । अयं त्वै प्रकृत्यते, अयं तुवै प्रकृत्यते ।
 न्वै तुवै इति वितर्के । को न्वै एवोऽभेगच्छते । को तुवै एव गच्छति ।

रै इत्यनादरे । त्वं ह रै करिष्यासि । वै इति पादपूरणे विशेषेऽपि । यो वै युवाप्यधीयानः । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः । श्रौषद् वौषद् वषडिति हंविस्सम्प्रदाने । अस्तु श्रौषद् । (वौषद्) वषडिन्द्राय । वडिति प्रशंसायाम् । यष्महौ असि सूर्य । वाडिति वषडर्थे । वृषदेधेडप्सुपु(?)देवेद् । पाद् प्याद् इति प्रशंसायाम् । पाद् श्रव्यं पठति । प्याद् शीघ्रं पठति । फद् विघ्नप्रोत्सारणे । हुं फद् प्रतिहतोऽसि । छंद् इत्यन्तःकरणे आमिमुख्येऽपि । छंद् संशुद्ध्या सर्वं जयति । छंश्चमुक्तो धावति । अध आत् इत्येतावदर्थे । अधैनं वृका रमसासो अधुः । विश्वकर्मा त्रिमना आद् विहायाः । स्वधा स्वाहा इति यथासह्यं पितृदेवतासम्प्रदानयोः । पितृभ्यः स्वधा । अग्नये स्वाहा । अलमिति पर्याप्तिभूषणवारणेषु । तत्र पर्याप्त्यर्थः स्वरादिषु, भूषणार्थो गतिष्विति वारणार्थ एवेह गृह्यते । अलं कृत्वा । अलं बाले । रोदनेन । चनेति चिदर्थे । किंवृत्तात् पर एव चास्य प्रयोगः । कश्चन । काचन । किञ्चन । कयञ्चन । हि इति स्फुटार्थे हेतौ पादपूरणादावपि । को ह्यवालिशो हस्तगतं द्रव्यं परगतं कुर्यात् । अग्निरिहास्ति, धूमो हि दृश्यते । यो हि दीर्घासिताक्षस्येति ॥

अथोमथोनोमोभगोअघोहंहोहोअहोआहोउताहोहाही-
हेहेहेयेऽय्ययेऽररेऽङ्गरेऽरेऽवेननवः ॥ १२० ॥

अथादयः पञ्चर्षिर्जातिरसत्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । अय इत्यधिकारानन्तर्यप्रश्नाद्यर्थो मङ्गलप्रयोजनश्च । अय शब्दानुशासनम् । अयातो धर्मजिज्ञासा । नित्यः शब्दोऽयानित्य इति । ओमित्यम्यादानाम्बुपगमसमाप्त्यर्थो मङ्गलप्रयोजनश्च । ओम् अग्निमीले पुरोहितम् । ओं श्राद्धे श्रृणुः क्रियताम् । मक्ष मूर्ध्वस्वरोम् । मक्षवाचकस्तु सत्त्ववाची स्वरादिषु । अयो इति प्रस्तावान्वादेशानन्तर्यार्थो मङ्गलप्रयोजनश्च । अयो शत्रु तेन मदर्थमुज्जिता । अयो एनं परिवर्तय । छन्दोऽधीप्वायो व्याकरणम् इति । नो इति निषेधे । नो पचति । मो भगो अयो हंहो हो अहो इति सम्प्रोधनार्थाः । मो ब्राह्मणाः । । भगो ब्राह्मणाः । । अयो ब्राह्मणाः । । हंहो एहि । हो पान्य । । अहो आगच्छ । अहो रूपमहो रूपमिसहो विस्मयादानपि । आहो उताहो इति वितर्के । स्थाणुरयमाहो पुरुषः । गौरयमुताहो गन्धः । हा इति निपादशुभ्रगुप्ताम् । कन्यान्तःपुरमेव हा

प्रविशति । हा प्रिये जानकि ! । हा देवदत्तम् । ही इति विपादे विस्मये च । शतकृतवोऽप्यधीयाना ही न विभो जडा वयम् । हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः । हे है हये अयीति सम्बोधनार्थाः । हे देवदत्त ! । है यज्ञदत्त ! । हये जाये ! मनसा तिष्ठ । अयि विजहीहि द्योपगूहनम् । (अये इति स्मरणे ।) अये रामो दाशरथिः । अरे इत्यवक्षेपसम्बोधने । (अरे) महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः । अङ्ग इति पूजा(यां) सम्बोधने च । अङ्ग स्म विद्वन् ! माणवकमध्यापय । अङ्ग कूज । इदानीं ज्ञास्यासि जात्म ! । (रे) अरे अवे इति हीनसम्बोधने । (अ ?) रे ! नवा । अरे जायायै । अवे वृषल ! किं ब्रवीषि । नन्विति परमताक्षेपानुज्ञापनाष्टप्रतिवचनेषु । ननु वक्तृविशेषनिस्पृहाः । ननु जानीहि माम् । अकार्पीः कटं देवदत्त ! । ननु करोमि भोः ॥

शुकंसुकंनुकंनहिकमूंहुमुञ्सुञ्कंहंकिंहिमतकदयत्त-
दिच्चित्कित्स्विदुतवतेवतुनवः ॥ १२१ ॥

शुकमित्यादयः पञ्चविंशतिरसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । शुकमिति शैप्रये । शुकं गच्छति । सुकमित्यतिशये । सुकं शोभते । नुकमिति वितर्के । अहिर्नुकम् । नहिकमिति निषेधे । नहिकमस्ति ते किञ्चित् । ऊमिति स्त्रीणां विकारवचने । ऊं नाहमिदं वेदि । हुमिति धिक्करण (स्मरण) भर्त्सनेषु । मुञ्च हुम् । हुं स त्वमसि । हुं निर्लज्जापसर । उन्निति वितर्कसम्बोधनपादपूर-
णेषु । क उ एति । उ उत्तिष्ठ । तद् वायुः तद् चन्द्रमाः । उ इत्यच्-
प्रतिरूपकोऽप्यास्ति । अस्य त्वयं विशेषः । ऊं इति पक्षे भवति । सुञ्जि-
त्यतिशये । सुमीपुणः सखीनाम् । अकार 'उकः सुञ्जि'त्यादौ विशेष-
पणार्थः । कमित्यनर्थकः पादपूरणे । शिशिरं जीवनाय कम् । हमित्यस-
म्भृता । हं क एवमाहुः । किमिति प्रश्नक्षेपेपदर्यातिशयेषु । किमयं स्याणुस्त
पुरुषः । किमयमपि मात्मनः । न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष लभते ।
दिद्वारः स्तोमवचनः । न चाहिकृन्त्य साम गीयते । अदित्याश्चर्ये । कस्तद्
वेद यदद्भुतम् । कदिति प्रश्ने । कद् रुद्राय प्रचेतमे । यत्तदित्येतौ हेत्वर्थे ।
यदयमर्थते । तज्जानाति । इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णम् ।

चिदित्यसाकल्याप्यर्थोपमानासम्प्रतिपु । किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद्
 ब्रवीति । अग्निश्चिद् भायात् । कुल्माषांश्चिदाहर । किदिति म(क्षण?
 र्सन)पादपूरणयोः । कित् कितव ! कदयोंऽसि । किन् कैतदुपपद्यते ।
 स्विदिति प्रश्ने वितर्के च । कः स्विदेकाकी चरति । अवःस्विदासीदुप-
 रिस्विदासीत् । उत इति वितर्कबाढार्थप्रश्नेषु । स्थाणुरयमुत पुरुषः ।
 उत शिरसा पर्वतं भिन्धात् । उत दण्डः पतिष्यति । यत इति खेदानु-
 कम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेषु । अहो यत महत् कष्टम् । हता यत वराकी ।
 एते यत जीविताः स्मः । यत बालः प्रगल्भते । क यत यास्यासि ।
 इव ईषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र इव मुखम् ।
 लिम्पतीव तमोऽङ्गानि । कयमिवैतद् भविष्यति । तु इति विशेषावधारण-
 पूजाव्यावृत्तिपादपूरणेषु । मृष्टं पयो मृष्टतरं तु मांसम् । आत्मादयस्तु प्र-
 मेयम् । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आस्यास्यामि
 तु । तु इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्केषु । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ।
 अकार्पाः कटे देवदत्त !, अयं नु करोमि भोः । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत !
 वयाः । अहिर्नु रज्जुर्नु ॥

यच्चकचनकिमुतकिलकिङ्किलकैस्विदुतास्विदाहोस्वि-
 दहहनहवैनवैनवान्यदन्यत्रशयथकिंविपुपशुखलुयदिनामयदु-
 तप्रत्युतयदाजातुयदयः ॥ १२२ ॥

यच्चेत्यादयः पञ्चविंशतिरमत्वे निपातमञ्जा भवन्ति । यच्च इत्यनव-
 कल्प्यमर्पणार्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्पयामि गर्हामहे आश्चर्यं यच्च
 तत्रमयान् वृषलं याजयेत् । कच्चनेति कन्चिदर्थे । सखे ! कच्चन कुश-
 ल्यसि । किमुत किंपुनरर्थे । प्राकृतोऽपि पुमान् नावमन्तव्यः, किमुत राजा ।
 किलेत्यागमारुचिन्यक्करणेषु । जवान कंसं किल । (एवं किल) केचिद्
 यदन्ति । अयं किल योत्स्यते । किङ्किलेति क्रोधाश्रद्धयोः । न मर्पयामि न
 श्रद्धे किङ्किल तत्रमयान् वृषलं याजयिष्यति । किंस्विद् उतस्विद् आहो-
 स्विदिति वितर्कार्याः । स्थाणुरयं किंस्वित् पुरुषः । स्थाणुरयमुतस्वित् पुरुषः ।
 स्थाणुरयमाहोस्वित् पुरुषः । अहहेति विस्मये निपादे च । अहह महतां

निस्सीमानश्चरित्रविभूतयः । अहह कष्टमपण्डितता विधेः । नहवै निष्ठित-
 निषेधावधारणे । नहवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरुपहृतिरस्ति । नवै इति
 निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः । नवै स्त्रेणानि सख्यानि सन्ति । नवा उ एत-
 न्मियसे न रिष्यसि । नवेति निषेधे । नवा कुर्यात् । अन्वदित्यन्यार्थे । देव-
 दत्त आयातोऽन्यच्च यज्ञदत्तः । अन्यत्रेति वर्जने । पतितां न बिभृयादन्यत्र
 मातुः । शविति प्रतिग्रहणे । शप्करोति । अथकिमित्यभ्युपगमे । देवदत्त ।
 गच्छसि, अथकिम् । विपु इति सर्वतोभावं । विपु अब्रवीतीति विध्वक् ।
 पशु इति सम्यगर्थे । लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः । खल्विति निषेध-
 वाक्यालङ्कारयोः । खलु कृत्वा । अथो खत्वाहुः । यदिनामेति प्रकृतान्य-
 धात्वे । विप्रोऽसि यदिनाम भूर्खः । यदुतेति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया
 वाच्यो यदुतेहागम्यताम् । प्रत्युतेत्युक्त्यैपरीत्ये । च दोषः पुनरुक्तोऽपि
 प्रत्युतेयमलङ्क्रिया । यदेति हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे । जा-
 ल्विति कदाचिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपमोगेन शाम्यति । यदीति
 पक्षान्तरे । यदि शमः, किं तपसेति ॥

यथाकथाचयथातथापुत्रघपुरायावत्तावद्विष्टयामर्या-

मनामस्मेतिहसहामासमंसत्रासाकंसार्धमीमास्सीमामितयः

॥ १२३ ॥

यथाकथाचेत्यादयः पञ्चविंशतिसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति । यथा-
 कथाचेत्यनादरे । यथाकथाच दीयते । यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानति-
 घृत्तिसादृश्येषु । यथाभिरूपम् । यथावृद्धम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः ।
 तथेति समुच्चयाभ्युपगमनिर्दर्शनसादृश्येषु । देवदत्तो ब्रजतु तथा यज्ञदत्तः ।
 तथेति स प्रतिज्ञाय । तथाहि ते शीलमुदारदर्शने । । इदमपि तथा । पुदिति
 कुस्मायाम् । पुत् गलतीति पुद्गलः । धेति पादपूणे । आ धा येऽग्निमिन्धते ।
 'ऋचि तुनुषे'त्यादिना छान्दसं दीर्घत्वम् । धुरेति भविष्यदासत्तिभूतविप्र-
 कर्षयोः । अर्धाप्य माणवक ! पुरा विद्योतते विद्युत् । नटेन स्म पुराधीयते ।
 पुराननः पुरुषः । यावदिति साकल्यक्रमावधारणावधिषु क्त्रलावधावपि ।
 यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् । यावदमग्नं ग्राहणानामन्त्रयस्व । पाटलीपुत्रं यावद्
 वृष्टो देवः । यावद् गिरः खे मस्तां चरन्ति । तावदिति साकल्यक्रमावधिषु

यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् । त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम् । तावदधीष्व
 यावद् बुध्यसे । दिष्टयेत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धस्व । मर्या इति सीमयन्वने ।
 मर्या आदीयते इति मर्यादा । आम् इत्यानुगुण्ये । गच्छ ग्रामम्, आम्
 गच्छामि । नामेति प्रामाण्यसम्भावनाकोधाम्नुपगमकुत्सनेषु । हिमालयो
 नाम नगाधिराजः । कथं नाम समेप्यसि । को नाम मामधिक्षिपति । एवं
 नामैतत् । को नामायं सवितुरुदयः स्मेति (अतीति) वाम्न्यपूरणे च ।
 इति स्मोपाध्यायः कथयति । अङ्ग स्म विद्वन् ! माणवकमध्यापय । इतिह
 लोकप्रवादागमयोः । इतिहाकरोत् । इतिह स्माह भगवान् । सह अमा समं
 सत्रा साकं सार्धमित्येते क्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह प-
 ण्डितः । पुत्रेण सह धनवान् । एवममा समं सत्रा साकं सार्धमिति । ईमित्य-
 नर्थकः पादपूरणे । का ईमरे पिशिल्लिला । आः इति पीडाकोपयोः । आः
 कष्टं वर्तते । आः एषामपि क्षिपति । सीमिति मर्धतोभावे । प्रतीमादित्या
 अमृजन् । आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य
 प्रतिबुद्धोऽस्मि । इतिशब्दो बहुर्थः । इति स्म ब्रह्मवादिनो वदन्ति । क्वचिद्
 व्यवस्थायाम् । 'ज्वलितिकसन्तेभ्योणः' । क्वचित् प्रकारे । गौरश्वः पुरुषो
 हस्तीति । क्वचिद्धेतौ । हन्तीति पलायते । क्वचित् पदार्थविपर्ययोः ।
 गौरित्ययमाह । क्वचिदधिकारार्थे । अथेत्ययं वर्तते । क्वचिच्छब्दस्वरूप-
 व्यापारकयने । गुणवृद्धी इत्येव ये गुणवृद्धी । क्वचिच्छब्दप्रादुर्भावे ।
 इति पाणिनिः । क्वचिद् विवक्षानियमे । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । क्व-
 चित् परिसमाप्तौ । पृथिव्यादयो नवेति । क्वचिदर्थवतः शब्दमागस्य व्य-
 वच्छेदकत्वे । अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति । क्वचिद् वास्त्यार्थस्य कर्ममा-
 वावधोतकत्वे । इह पदयामः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्त इति ।
 क्वचित् प्रकृतपरामर्शे । इत्युक्तवन्तं परिरम्य दोर्म्याम् । क्वचिद् वक्ष्य-
 माणपरामर्शे । विनिश्चितार्यामिति चाचमाददे । उपलक्षणं चैतच्चादीनामर्थ-
 कयनम्, अनेकार्थत्वात् ॥

अहं शुभं कृतं पर्याप्तं येन तेन चिरेणान्तरेण ते मे
 चिरायाद्वाय चिरादकस्माच्चिरस्यान्योन्यस्य ममैकपदेऽप्ये प्रगे
 प्राह्णे हेतौ रात्रौ वेल्यायां मात्रायामित्यादयः सुप्रतिरूपाः
 ॥ १२४ ॥

अहमित्यादयः पञ्चविंशतिरसत्त्वे सुबन्तप्रतिरूपा निपातसंज्ञा भवन्ति । अहमित्यहङ्कारे । अहंयुः । शुभमेति कल्याणे । शुभंयुः । कृतमिति निवारणनिषेधयोः । वत्स ! कृतं साहसेन । कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना । पर्याप्तमिति सामर्थ्या(?)* । वाणं न किञ्चिदुच्यते । ते इति त्वयार्थे । श्रुतं ते राजशार्दूल । मे मयार्थे । श्रुतं मे भरतर्षभ ! । चिरायेति चिरेणतुल्यार्थः । (चिराय निर्धनो भूत्वा ।) अह्वायेति शीघ्रे । अह्वाय सा नियमजं क्लममुत्सर्ज । चिरादिति चिरायार्थे । चिरादागतोऽसि । अकस्मादित्यतर्कितोपनते । किमित्यकस्मात् कुप्यसि । चिरस्येति चिरादर्थे । चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः । अन्योन्यस्येति परस्परार्थे । अन्योन्यस्य स्मरति । ममेति प्रत्यगात्मसम्बन्धे । ममेत्यस्य भावो ममत्वम् । एकपदे इत्यकस्मादर्थे । सर्वमेकपदे नष्टम् । अग्रे इति पुरस्तादर्थे । (अग्रेसरः ।) प्रगे इति प्रातरर्थे । प्रगेऽमी च प्रबुध्यन्ते । प्राह्णे इत्यहः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति । हेताविति निमित्तार्थे । हेतौ हृष्यति । रात्राविति निशायामर्थे । रात्रौ चर । वेलायामिति कालपरिमाणे । वेलायां चरः । मात्रायामित्यल्पपरिमाणे । मात्रायां भोजक इति । त एतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुच्यिभक्त्यन्तप्रतिरूपकाः ॥

अस्ति नास्त्यस्यरिम विद्यते भवत्येहि ब्रूहि मन्ये शङ्कऽस्तु भवतु पूर्यते स्यादासाह वर्तते नवर्तते याति नयाति पश्य पश्यतादहादङ्कातङ्कादयस्तिङ्प्रतिरूपाः ॥ १२५ ॥

अस्तिप्रभृतयः पञ्चविंशतिरसत्त्वे तिङ्प्रतिरूपा निपातसंज्ञा भवन्ति । अस्तीति सत्तायाम् । अस्तिक्षीरा ग्राहणी । नास्तीति तत्प्रत्यनीके । नास्तिकः । असीनि युष्मदर्थानुवादे । कास्यरण्ये प्रताम्यसि । अस्मीत्यस्मदर्थानुवादे । चन्द्रग्रहणेन (यिना नास्मि) रमे । विद्यते भवति इत्येतावत्यर्थे । विद्यते नाम भवति नाम तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति । एहि इति प्रहासा(र्थे ? दौ) । एहि मन्ये रमेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जल्पयिष्यामि ।

* अत्र 'पर्याप्तमिति' इत्येव परं नाम् । पर्याप्तमिति शब्देन । येन तेनेति हेतौ । विवर निम्नदरा देन गूया. वि. र. ए. । नदी तेन जगाम । चिरेणेति कालावस्थे । चिरेण मित्रमपनी युद्धमा दमपेयत्रः । अग्रेसरेति माथ्यवितार्थयोः । गृणात्तमूनामलमन्दरेण विषययत्तकामरयेद्वं यः । अन्तरेण इत्येतावद्वेक्षितम् ।

ब्रूहीति प्रपादौ । अग्रये अनुब्रूहि । मन्ये शङ्के इति वितर्के । मन्ये मार्ताण्ड-
 गृह्याणि पश्यान्मुदुर्तुमुत्सुकः । शङ्के शशाङ्कोऽयमिति । अस्तु मनतु पूर्यत इति
 निषेधे । अस्तु शास्त्रा । मनतु भक्त्या । पूर्यते प्रणामेन । स्यादित्यनेकान्ते
 पक्षान्तरसम्भावनादावपि । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च ।
 स्यान्मतम् । आसेति वन्मूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः । आहेत्यु-
 वाचार्ये । अथाह वर्णी निदितो महेश्वरः । वर्तत इति सोल्लुण्ठनाङ्गसवरणे ।
 वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते । नवर्तत इत्यमङ्गलप्रति-
 पेधे । नवर्तते समराभिमुखे पत्यानश्रुनिपातः । यातीति शक्यत इत्यर्थे । इदं
 मे कर्तुं (का?)याति । नयातीति न शक्यत इत्यर्थे । इदं मे कर्तुं नयाति ।
 पश्य पश्यतेत्येतौ प्रत्येक पूजाश्चर्ययोः । पश्य माणवको भुङ्क्ते । पश्य शिशुरपि
 विद्वान् । पश्यत माणवको भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् । आदहेत्युपक्रम-
 हिंसाकुत्सनेषु । आदह भक्तस्य भोजनाय । आदहारीन् पुरन्दर । कुर्वादह
 यदि करिष्यसि । आदह आतह इत्येतौ कुत्साविनाशयोः । (आदह)
 आतह क्षीरं दधिभजनाय । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

अप्रतिरूपादयश्च ॥ १२६ ॥

अप्रतिरूपादयोऽमत्त्वे निपातसज्ञा भवन्ति । एते च सम्बोधनमर्त्तन-
 पूरणतन्त्रप्रतिषेधादिषु यथासम्भवं भवन्ति । अ अपेहि । आ एव नु मन्यमे ।
 इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उत्तिष्ठ । ऊ ऊपरे चीज वपसि । ए
 इतो भव । ओ ओ श्रावय । ऋ ऋ लृ ए ओ इत्येते मन्त्रस्त्रोभार्दा
 शाग्नान्तरेषु च सम्भवन्ति । आदिग्रहणात् कु रु गु घुम् इत्यादयोऽन्येऽपि
 भवन्ति ॥

प्रपरापनमन्त्रयनिर्दुर्व्याङ्मन्यधिप्रतिपर्युपात्यपिमृदभयः

॥ १२७ ॥

प्रादयो विंशतिरमत्त्वे निपातमज्ञा भवन्ति । प्रणमम् । पगग्रः ।
 अपमव्यम् । सष्टम् । अनुकूलम् । अकटारम् । निर्मक्षिम् । दुष्कृन्म् ।
 विशालः । आकटारः । निनगम् । अधिमि । प्रतिदुलः । शन्वावापरि ।
 उपकुम्भम् । अनिर्नमृकम् । अवि कुर्यान् । मुनद्रः । उन्मद्रः । अनिनः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ १२८ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणायकः । क्रियायोग इति किम् । प्रगतो नायकोऽस्मादसौ प्रनायको देशः । य-
क्तियायुक्तास्तं प्रति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण निपातस्वरः सिद्धो भवति । तत्रो
पसर्गाश्चतुर्धा भवन्ति —

“धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते ।

तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥”

बाधते यथा प्रतिष्ठते । तमनुवर्तते यथा अधीते । तमेव विशिनष्ट्यन्यो यथा
प्र(प ? म)वति । अनर्थको यथा विजयते । एषां च पञ्चभ्यः प्रायेण प्रयोगो
भवति । यथा आहरति । व्याहरति । अभिव्याहरति । समभिव्याहरति ।

अथैषां यथायथमर्थाः कथ्यन्ते । तत्र प्रशब्द आदिकर्मनर्मजन्मो-
परमैश्वर्यौदार्यप्रकर्षापकर्षाविर्भावतिरोभावभूषणदूषणोपसरावसरवियोगनि-
योगप्रकथनोपयोगसेवासाहसशुद्धिसमृद्धिदर्शनानवधानविरचनावञ्चनपर्या-
प्तिशक्तिसंज्ञासन्न्यासहिंसार्थवैपरीत्यादिषु । तत्रादिकर्मणि. प्रक्रमते । नर्मणि
ग्रहसति । जन्मनि हिमवतो गङ्गा प्रभवति । उपरमे प्रमाता रजनी । ऐ-
श्वर्ये क्व न प्रमविष्णवः प्रभवन्ति । औदार्ये प्रतपति । प्रकर्षे प्रगल्भते ।
अपकर्षे प्राश्नाति । आविर्भावे प्रकाशते । तिरोभावे प्रलीयते । भूषणे कन्यां
प्रसाधयति । दूषणे बहु प्रलपति । उपसरे पुरोवात आशाः प्रयापयति ।
अवसरे प्रस्तावे पदिति । वियोगे वसन्ते प्रवसति । नियोगे प्रयुक्ते ।
प्रकथने शिष्येभ्यः प्रव(सति ? क्ति) । उपयोगे शतं प्रकुस्ते । सेवायां गणकान्
प्रकुस्ते । साहसे परदारान् प्रकुस्ते । शुद्धौ मुनीनां मन इव पयः प्रसी-
दति । समृद्धौ प्रचीयते । दर्शने प्रेक्षते । अनवधाने प्रमाद्यति । विरचनायां
प्रघभाति । वञ्चने प्रतारयति । पर्याप्तौ जघनेऽस्या वासो न प्रभवति ।
शक्तौ सन्तापय प्रभवति । संज्ञायां प्रबुध्यते । सन्न्यासे प्रव्रजति ।
हिंसायां प्रहरति । अर्थवैपरीत्ये प्रतिष्ठते ।

पराशब्दो वधप्रमर्शनप्रतिषेधाप्रसहनविक्रमोपरमानभिगमानाभिमुख्य-
न्यग्मयनाभिमवनिरसननिर्वेदाशुच्याप्त्याश्वपसरणरापणापहानादिषु । तत्र
वधे पराहन्ति । प्रमर्शने परामृशति । प्रतिषेधे पराक्षिपति । अप्रसहने अ-
ध्ययनात् पराजयते । विक्रमे पराक्रामति । उपरमे परैति । अनभिगमे परा-

गच्छति । अनाभिमुख्ये परावर्तते । न्यम्भवने तेऽसुरा हेलयो हेलय इति
वदन्तः परायभूयुः । अभिमवे परान् परामवति । निरसने पराकरोति ।
निर्वेदे परामग्नः श्वेते । आशुप्राप्तौ परापतति । आश्वपसरणे पलायते । प्रापणे
परायति । अपह्वने पराह्वयतीति ॥

अपशब्दो व्यपायोद्वापहर्षानुत्कर्षदोषदूषणेषाहासोद्यासाविष्कारा-
रणन्यकरणनिह्ववान्यथात्वद्रोहदुरभिसन्धिव्याधिव्यावृत्तिमुक्तिप्रतिदानस्ते-
यव्याजपूजार्थवैपरीत्यादिषु । तत्र व्यपाये अपेति । उद्वापे अपनयति । हर्षे
अपरिकरते वृषभो हृष्टः । अनुत्कर्षे अपकृष्यते । दोषे अपमापते । दूषणे
अपवदति । ईप्सायाम् अपेक्षते । ह्वमे अपचीयते । उत्प्राप्ते अपहसति ।
आविष्कारे अपावृणोति । वारणे अपकरोति । न्यकरणे अपक्षिपति । निह्ववे
अपजानीते । अन्यथात्वे व्यपवर्तते । द्रोहे अपरु य(ति ? ते) । दुरभिसन्धी
अपव्यायति । व्याधौ अपस्मरति । व्यावृत्तौ अपोहते । मुक्तौ अपवृज्जने ।
प्रतिदाने अपमयते । स्तेये .... ॥

संशब्दः सम्यक्त्वसङ्ग्रहसहभावममन्ताद्भावसम्भवसम्बन्धसन्निधि-
समृद्धिकोधकूजनाजिसम्भ्रमसहजनवाचिकाविरचनाविमोहमोहनसंस्कारानु-
कारसङ्करसंवरणसंस्मृतिप्रतिजामंजपनपरिचयपरिचरणविगणननिमर्शोद्योग-
त्यागनियमनक्रियापवर्गादिषु । तत्र सम्यक्त्वे सम्प्रेक्षते । सङ्ग्रहे समाह-
रति । सहभावे सम्प्रव(द)न्ते । समन्ताद्भावे सम्पतति । सम्भवे सम्भवति ।
सम्बन्धे संयुज्यते । सन्निधौ सन्निकृष्यते । समृद्धौ सम्पद्यते । क्रोधे संर-
भते । कूजने सङ्कीडन्ति शकटानि । आजौ सङ्ग्रामयते । सम्भ्रमे
सन्त्वरते । सहजने सन्दधाति । वाचिके सन्दिशति । विरचनायां सन्नि-
विशते । विमोहे संशेते । मोहने मंभुङ्क्ते । संस्कारे मंस्क्रुते । अनुकारे
सङ्काशते । मङ्करे सम्भिद्यते । संवरणे मन्त्रियते । मंस्मृतौ मङ्कल्पते । प्रति-
ज्ञायां सन्निस्ते । संज्ञपने संहरति । परिचये मंस्तौति । परिचरणे संमेयते ।
विगणने सङ्गच्छति । निमर्शे संपृच्छते । उद्योगे मंयनते । त्यागे मन्य-
स्यति । नियमने संपच्छते । क्रियादग्ने ममापयतीति ॥

अनुशब्दः मह्यथाद्वयैः यानमतिज्ञानमान्स्वनमेवामादृश्यान्गणा-
लोचनप्रभमार्गिणानुक्त्यानुपूर्व्यासात्तिमातन्वेच्छोपकारप्रोन्मादनपधातापत्र-

साधनवासनान्वयनिदेशादिषु । तत्र सहाय्ये अनुचरति । पश्चादर्थे अनुसरति । दयायाम् अनुकम्पते । अनुमतौ अनुमोदते । ज्ञाने अनुभवति । सान्त्वने अनुनयति । सेवायाम् अनुजीवति । सादृश्ये अनुकरोति । आचरणे अनुतिष्ठति । आलोचने अन्वीक्षते । प्रश्ने अनुयुक्ते । मार्गणे अन्येष्यति । आनुकूल्ये अनुवर्तते । आनुपूर्व्ये अनुक्रामति । आसक्तौ अनुरज्यते । सातत्ये अनुवधाति । इच्छायाम् अनुरुध्यते । उपकारे अनुगृह्णाति । प्रोत्साहने होत्रे अनुगृणाति । पश्चात्तापे अनुशेते । प्रसाधने अनुलिम्पति । वासनायाम् अनुरुध्यते । अन्वये अनुपज्यते । निदेशे अनुशास्तीति ॥

अवशब्दोऽवबोधोद्बोधक्रोधसरोधावष्टम्भवेष्टनालम्बनालङ्कारनिगारणन्यग्भावभोजनादानावज्ञा (नाज्ञाप) नाधोयानश्रद्धानक्लृप्तदृष्टताप्रणिधानप्रतिविधानधर्षणावध्वंमनावसादनोपश्लेप्तेऽप्रस्तावप्रहासहासप्रसारणसंहरणावदानदर्शनादिषु । तत्रावबोधे अवगच्छति । उद्बोधे अवचेष्ट* । संरोधे अवरुणाद्धि । अवष्टम्भे अष्टम्भते । वेष्टने अवनह्यते । आलम्बने अवष्टभाति । अलङ्कारे अवतंसयति । निगारणे अवगिरते । न्यग्भावे अवाञ्चति । भोजने अवप्यति । आदाने अवचिनोति । अवज्ञाने अवमन्यते । आज्ञापने अवसृजति । अधोयाने अवरोहति । श्रद्धाने अवकल्पते । क्लृप्ते अवक्रीणीते । दृष्टतायाम् अवलिम्पति । प्रणिधाने अवधत्ते । प्रतिविधाने अवक्षते । धर्षणे अवस्कन्दति । अवध्वंमने अवचूर्णयति । अवसादने अवहन्ति । उपश्लेषे अवगूहति । सेवायाम् अवसज्ज्यते । प्रस्तावे अवसरति । प्रहासे अवहेलयति । हासे अवसीदति । प्रसारणे अवतनोति । संहरणे अवगारो बलानाम् । अवदाने श्रुवेणावयति । दर्शने अवलोकते इति ॥

निरशब्दो निश्चयाधिश्चयणशक्त्युत्पत्तिनिर्गमाविष्करणपृथक्करणवहिष्करणान्वाख्यानप्रत्याख्यानैर्पदार्थभृशार्थशिथिलतानिरसननिघ्नत्वप्रयत्नपीडाप्रतिप्रियाग्रहपेदकात्सर्प्योपभोगशान्तिसुखावाप्त्यादिषु । तत्र निश्चये निर्णयति । अधिश्चयणे मौर्धं चरु निर्वपति । शक्तौ निर्वहति । उत्पत्तौ निष्पद्यते । निर्गमे निर्याति । आविष्करणे निर्यारयति* । वहिष्करणे निर्हरति । अन्वाख्याने निर्दिशति । प्रत्याख्याने निरसयति । ईपदर्थे निष्पति । भृशार्थे

निष्पत्ति । शिथिलतायां निष्पत्ति । निरमने निष्पत्ति । निरमने नि
स्पृहते । प्रमने निगृहते । पीडाया निम्ननति । प्रतिक्रियाया निरु
पाति । आग्रहे निरुपाति । त्वेदे निर्विद्यते । कान्त्यै निर्मूलयति । उ
पमोणे निर्विशति । शान्तां प्रदीपो निरुपाति । सुखावासां निर्वृणोतीति ॥

दुःखम् :

दुष्करं दुष्पानं । निरुदुर्ग्रहणान् निरुदुःखं इत्येतावपि तन्त्रेण गृह्यते ।
तेन निरुपाति दुःखमिति कृत्वम्यासिद्धत्वाद् 'उपमोणम्यापत्ता' इति सत्त्वं
न भवति । निष्पत्तीति 'निसम्पत्तापत्तापत्तापत्ता' इति पञ्च भवति ॥

विशुद्धो (विशेष) विग्रेयः । व्याप्तविनिमयाः । यय्यत्तास्यत्यनिकरत्यनि-
ह्यविस्तारोपगम्यत्तामोक्षनामज्ञानार्थपर्यायप्रत्यक्षपर्यायप्राप्तिसिद्धिप्रतिपत्त्य-
प्रकाशनं । पान्थेपणप्रसागणमीमांसेहविमोह (विमति, विग्रेयत्वं च शास्त्रदृष्ट्य-
हान्त्याकालहृण्णः । विग्रेयविग्रेयमपि विग्रेयनिर्देशेच्छेददूराप्रागायांगनिगमना-
र्थपर्यायविशिष्टाविशुद्ध (न) विनाशनामान्वाव्यथाऽवचनादानदर्शनादिषु । तत्र
विशेषे विग्रेयत्वं । विग्रेये विप्रतिपत्त्यत्वं । व्याप्ता विभवति । विनिमये
विकीर्णति । अयं विनाशयति । अयमे विप्रतिपत्ति । अतिरेकं अति
पतति । अतिद्वारे अतिदुर्गति । विमोहं विनशुते । उपमो विव्राम्यति ।
व्याप्ते अपदिशति । मोक्षं विव्रणति । आमोक्षं विव्रणति । अर्थपर्या-
ये विग्रेयत्वं । प्रत्ययं विव्रमिति । पर्याये विग्रेयत्वं । परावृत्ता व्यापत्ते । प्र
तिपत्त्ये विव्रमते । प्रकाशने विवृणोति । प्रपे व्याप्ति । अन्येपि वि-
व्रते । प्रसागणे वादयति । मीमांसाया विचारयत्वं । उद्धं विव्रयति ।
(वि)मोहे विव्राम्यति । विमोहं विव्रदन्ते । विग्रेयं विव्रद्वि । विग्रेयं विव-
जते । चेष्टाया व्यापिषत्वं । विद्वयं विव्रयत्वं । क्रीडाया विव्रति । वि-
याया विव्रयति । कान्त्यै विव्रयत्वं । पाणये विव्रयति । पान्थे
विव्रयत्वं । पान्थे विव्रयति । विव्रयत्वं विव्रयत्वं । विव्रयत्वं विव्रयत्वं ।

उद्योगे व्यवस्यति । अयोगे व्यतिरिच्यते । निशामने विज्ञापयति । आश्चर्ये विस्मयते । शौरे विक्रामति । शिक्षायां विनयते । विशब्देने व्याहरति । विनाशे विपद्यते । नानात्वे विकल्पते । अन्यथात्वे व्यभिचरति । रचनायां विरचयति । दाने वितरति । दर्शने विलोकयतीति ॥

आद्शब्द आभिमुख्यालेख्याक्रमणकरणग्रहणधर्पणाश्लेषणशापपवन-
वाञ्छानिषेधस्पर्धानमनमन्धवधादिविधिविस्त्रम्भारम्भसम्भ्रमाभ्यवहारस्नानसं-
स्थानसम्प्रदायदर्शनविमर्शविज्ञानाज्ञापनपास्तन्यत्यागवृत्त्यावृत्तिप्राप्तिप्रतिश्र-
वविस्तारावरणाह्वानाभ्यासस्थानोपस्थानातङ्कश्रमोपरमवचनसञ्चयनियोगनै-
कत्र्योत्कण्ठाकालहरणावष्टम्भसम्भाषणभूषणादिषु । तत्राभिमुख्ये आगच्छति ।
आलेख्ये चित्रमालिखति । आक्रमणे आक्रमन्ते ज्योतीषि । करणे आव-
हति । ग्रहणे आदत्ते । धर्पणे आस्कन्दति । आश्लेषणे आलिङ्गति । शापे
आक्रोशति । पवने आधत्ते । वाञ्छायाम् आशास्ते । निषेधे आक्षिपति ।
स्पर्शायाम् आह्वयते । आनमने आवर्जयति* । वधे आलम्बते । आदि
विवौ आक्रियते । विस्त्रम्भे आश्वसिति । आरम्भे आरभते । सम्भ्रमे आ-
गृह्णाति । अभ्यवहारे आस्वादयति । स्नाने आप्लवते । संस्थाने आक्रियते ।
सम्प्रदाये आमनति । दर्शने आलोकेते । विमर्शे आलोचयति । विज्ञाने
आभासने । आज्ञापने आदिशति । पास्तन्ये आयत्तते । त्यागे आपृच्छते ।
वृत्तौ आजीवति । आवृत्तौ आप्रेडयति । प्राप्तौ आपद्यते । प्रतिश्रवे
आशृणोति । विस्तारे आयच्छते । आवरणे आस्तृणीते । आह्वाने आ-
कारयति । आध्याने आनहति । स्थाने आश्रयति । उपस्थाने आराधयति ।
आतङ्के आशङ्कते । श्रमे आयस्यति । उपरमे आरमति । वचने आचष्टे ।
सञ्चये गोमयान्याचिनोति । नियोगे आयुज्यते । नैऋत्ये आसीदति ।
उत्कण्ठायाम् आनुते सृणुतः । कालहरणे आगमयस्व तावत् । अवष्टम्भे
आलम्बते । सम्भाषणे आभाषते । भूषणे आकल्पयतीति ॥

नितिष्ठति । स्वापे निद्राति । स्वभावे निमृजति । परिभये निगृह्णीते । व्या-
वृत्तौ निवर्तते । अत्रस्थाने निवसति । कथने निवेदयति । नियोगे निमन्त्र-
यति । निगमने निगच्छति । आधाने निषिञ्चति । निशामने निशाम्यति ।
सयमने नियच्छति । तेजने निशातयति । उदाहरणे निदर्शयति । वारणे
निषेधयति । कारणे निदत्ते । उपेक्षणे निरीडति । राशीकरणे निचिनोति ।
दर्शने निव्यायति । निमाने निमिर्मति । नेपुणे निष्णाति । ग्रसने निगि-
रति । हिंसाया निहन्ति । अपनयने निरुन्तति । पितृक्रियाया निवपति ।
अक्षिर्कर्मणि निमीलति । परीक्षाया निरूपयति । रतोत्सवे निचुम्बति ।
अपवादे निदिशति । सादृश्ये निकाशते इति ॥

अधिशब्द आधिपत्याधिपत्योपरिभाषप्रस्तानमहाभिधानोर्ध्वयानज्ञा-
नाप्रस्थानप्रेरणारोपणाटगीकारात्याकारसपत्नीत्याभपाकारम्भप्रसहनबुभुत्सा-
दिषु । तत्राधिशब्दे अयाहरति । आधिपत्य अधितिष्ठति । उपरिभाषे अधि-
शेते । प्रस्ताने अधिक्रियते । महाभिधान अधीने । ऊर्ध्वयाने अधिरोहति ।
ज्ञाने अधिगच्छति । अत्रस्थाने अधिवसति । प्रेरणे अध्येषयति । आरोपणे
अध्यस्यति । अङ्गीकारे अधिक्करोति । अत्याकारे अधिक्षिपति । सपत्नी-
तामे अधिभिन्दति । पाकारम्भे अधिश्रयति । प्रमहने अधिकुरुते । बुभु-
त्सायान् अव्यवस्यतीति ॥

प्रतिशब्द पादप्राप्तिस्तुष्टिमेवानिचारण्यलीलाविष्करणकालहरणनि-
ष्पन्ननिष्कर्षज्ञानानुमन्वानानुमत्यभिमतप्रोत्साहनाभिनाभापमद्गराङ्गीकार-
विनिमययावृत्तिपुनरावृत्तिपरीत्यगिनिनिद्रत्यावेक्षणप्रक्षपसङ्क्षेपम्पर्वासा-
दृश्यमश्रवाम्यमहारोत्तरादानयत्नादिषु । तत्र पादप्राप्तौ प्रतिितिष्ठति । तुष्टौ
प्रतिनन्दति । सेवाया प्रशिश्यति । निराग्णे प्रतिपद्यति । अलीकाविष्करणे
प्रयुपाकरोते । कलङ्गणे प्रनीशेते । निम्नय प्रयुपतुम् । (निष्कर्षे)
प्रति(कृत्य?)कुमयति । ज्ञाने प्रतिपद्यते । अनुमन्वाने प्रत्यभिचानाति ।
अनुमन्ना प्रत्येति । अभिमत प्रतिभाति । प्रानाहने हाने प्रतिशृणाति ।
अभिनाभाषे प्रतिपद्याति । मङ्गरे प्रविचरति । आङ्गीकारे प्रतिशृङ्गाति ।
विनिमये प्रतिददाति । व्यावृत्ता प्रत्यागच्छति । पुनरावृत्ता प्रयुञ्जीवति ।
वेक्षणस्य प्रयतिष्ठति । निद्रा प्रयत्यते । निद्रा प्रयत्यते । निद्रा प्रयत्यते । निद्रा
प्रतिमत्त । प्रक्षेप प्रविशति । अपे प्रत्यागच्छति । मथाया प्रविग-
च्छति । सादृश्ये प्रतिपद्यते । मत्त प्रतिशृणाति । अभ्युदहार प्रत्यवस्यति ।
उत्तरे प्रतिशृते । आदाने प्रतिशृङ्गाति । यत्ने प्रविशते इति ॥

परिशब्दः परितोभाद्यव्ययस्थाविवाहविनिमयवि(नि?)वर्तवर्जनन्य-
 कारनिन्दानर्मनिवमनविज्ञानपरिज्ञानालिङ्गनानुशोचननिर्गमापवर्तनविस्तार-
 वेष्टनाकोटनक्रमान्धोदानसम्प्रदानम्पर्शक्षियावशेषणभूषणसेवास्वीकारसंन्या-
 ससामर्थ्यसाङ्गत्यलाघवादिषु । तत्र परितोभावे परिभ्राम्यति । व्यवस्थायां
 परिभाषते । विवाहे परिणयति । विनिमये परिवर्तते । विवर्ते परिणमते ।
 वर्जने परिहरति । न्यङ्कारे परिभवति । निन्दायां परिवदति । नर्मणि
 परिहसति । निवसने परिधत्ते । विज्ञाने परिच्छिन्नाति । परिज्ञाने परीक्षते ।
 आलिङ्गने परिरभते । अनुशोचने परिदेवयति । निर्गमे परिवहति । अपव-
 र्तने पर्यस्यति । विस्तारे परिणहति । वेष्टने परिवृणोति । आकोटने परि-
 वासयति । क्रमे परिपटति । अन्धोदाने परिवेष्टेष्टि । सम्प्रदाने पर्युक्षति ।
 स्पर्शे परिमृशति । क्षियायां परिविन्दति । अवशेषणे परिशिनष्टि । भूषणे
 परिष्करोति । सेवायां परिचरति । स्वीकारे परिगृह्णाति । संन्यासे परिगजति ।
 सामर्थ्ये पर्याप्नोति । साङ्गत्ये परिचिनोति । लाघवे परिप्लवते इति ॥

उपशब्दः सामीप्यसात्त्व्यानुकृत्यसेवारम्भाराधनोपस्थानोपप्रदानप्र-
 जनसामर्थ्यप्रार्थनप्रस्तावभावज्ञाविज्ञानालिङ्गनाङ्गीकारोपालिङ्गवचनाचमन-
 चिह्नभोजनाभोजनोपभोगभेदनासनौदासीन्यदाक्षिण्यक्षैण्यशिक्षासादृश्यानु-
 ग्रहग्रहणगर्हणालङ्कारापकारकर्मधारणवृद्धियलियन्धनोपधानौद्धत्ययत्नयज्ञक-
 र्माचार्यकूपर्याययुक्तिसान्त्वनसन्तपनच्छायोपठन्दनविनाशन्यातृत्याजीववि-
 वाहादिषु । तत्र सामीप्ये उपसर्पति । सात्त्व्ये कस्य न क्षीरमुपशेते । आनु-
 कृत्ये उपसर्दति । सेवायाम् उपास्ते । आरम्भे उपक्रमते । आराधने सा-
 वित्र्या सूर्यमुपतिष्ठते । उपस्थाने महामन्त्रानुपनिष्ठते । उपप्रदाने उपचरति ।
 प्रजने उपसर्पा गौ । सामर्थ्ये उपकल्पते । प्रार्थने उपराचते । प्रस्तावना-
 याम् उपाक्षिपति । अज्ञायाम् उपहसति । विज्ञाने उपलभते । आलिङ्गने
 उपगूहति । अङ्गीकारे उपगच्छति । उपालिङ्गे उपसृजति । वचने उप-
 न्यस्यति । आचमने उपस्पृशति । चिह्ने उपलक्षयति । भोजने उपयुक्ते ।
 अभोजने उपवसति । उपभोगे उपभुङ्क्ते । भेदने उपजपति । आसने
 उपविशति । औदासीन्ये उपेक्षते । दाक्षिण्ये उपरुध्यते । धैर्ये उपक्षी-
 यते । शिक्षायाम् उपदिशति । सादृश्ये उपमिमीते । अनुग्रहे उपकरोति ।
 ग्रहणे उपादत्ते । गर्हणे उपालभते । अलङ्कारे कन्यामुपस्करोति । अपकारे

उपद्रवति । (कर्म) भारणे उपग्रहति । वृद्धौ उपचिनोति । बलौ उपहरति ।
 घन्धने उपनहति । उपधाने उपदधाति । औदत्ये उपप्लवते । यत्ने एधो
 दकस्योपस्कुरुते । यज्ञकर्मणि उपकरोति । आचार्यके माणयकमुपनयते ।
 पर्याये अघायमुपशेते । युक्तौ उपपद्यते । सान्त्वने कर्मकगनुपपद्यते । सन्त-
 पने उपतपति । छायायाम् उपगज्यति । उपच्छन्दने परदारानुपवद्यते ।
 विनाशे उपरमते । व्यावृत्तौ उपावर्त्तते । आर्त्तानि उपर्जयति । विनाहे क-
 न्यामुपयच्छते इति ॥

अतिशब्दोऽतिक्रमातिवृत्त्यतिदेशातिशयदुर्नयानिश्क्षेपाभिन्त्ययापना-
 रोपणापहसनानुज्ञानुबन्धनिर्न्योपधिव्याधिप्रिनाशभृशार्थानर्थशङ्कादिषु ।
 तत्रातिशब्दे अतिवर्त्तते । अतिवृत्तौ अतिपतति । अतिदेशे प्रकृतिवर्मान् वि-
 कृतावतिदिशति । अतिशये अतिव्याप्नोति । दुर्नये अतिवरति । अनिश्क्षेपे
 अत्याकरोति । आधिम्ये अतिरिच्यते । यापने अतिपाटयति । आरोपणे
 काष्ठसुत्यानेऽन्यादधानि । अहमने अतिहमति । अनुज्ञायाम् अनिमृजति ।
 अनुबन्धे अतिगृह्णाति । निर्नये अतिपृच्छति । उपाधौ अतिमान्वयते ।
 व्याधौ अतिमरति । विनाशे अत्येति । भृशार्थे अतिरज्यते । अनर्थशङ्कायाम्
 अपि नात्याहितं तत्रभवत इति ॥

अपिशब्दोऽपि शान्तबन्धनापिग्रहोपगमनेष्वेव । तत्रापिधाने अपि-
 धत्ते । चन्धने अपिनहति । अपिग्रहे तस्मादपिगृह्यम् । उपगमने अघेतरे
 दुर्गमेनापियन्तीति । पदार्थमन्मात्रान्त्रामर्गगर्हाममुद्येषु चैव कर्मप्र-
 चर्नीयः । प्रश्नवाचार्थादिषु नु निपात ॥

सुशब्दोऽकृच्छ्रमौष्ठयोरेव । अकृच्छ्रार्थे सुकर्म । मौष्ठेयं सुम-
 नस्वी भवति सुमनायते । सु स्तुतं भवतीति पूजायां कर्मप्रचर्नीयः ।
 सुतरां सुमहान् सुरूप इत्यादिप्रसङ्गमृद्धिमन्त्र्यादिषु निपात ॥

उच्छब्दोऽनुदयोपत्युत्पन्नमानमर्दननीतिनोदाने दानोद्योगयागा-
 रोप्यो र्वेष्टाभिन्त्योपधिव्याधिप्रिनाशभृशार्थानर्थशङ्कादिषु । तत्रातिशब्दे अतिवर्त्तते ।
 अतिवृत्तौ अतिपतति । अतिदेशे प्रकृतिवर्मान् विकृतावतिदिशति । अतिशये अतिव्याप्नोति ।
 दुर्नये अतिवरति । अनिश्क्षेपे अत्याकरोति । आधिम्ये अतिरिच्यते । यापने अतिपाटयति । आरोपणे
 काष्ठसुत्यानेऽन्यादधानि । अहमने अतिहमति । अनुज्ञायाम् अनिमृजति । अनुबन्धे अतिगृह्णाति ।
 निर्नये अतिपृच्छति । उपाधौ अतिमान्वयते । व्याधौ अतिमरति । विनाशे अत्येति । भृशार्थे अतिरज्यते । अनर्थशङ्कायाम्
 अपि नात्याहितं तत्रभवत इति ॥

उद्योगे उत्सहते । त्यागे उत्सृजति । आरोग्ये उल्लासयति । ऊर्ध्वचेष्टायाम्
 आसनादुत्तिष्ठति । विभूषणे उत्तसयते । उत्क्षेपणे उदस्यति । अवक्षेपे उ-
 त्पश्यति । विमोहे उच्छ्राम्यति । वारणे उत्सारयति । विमर्शे उत्प्रक्षते ।
 पैशुने उत्क्रुशते । विनाशे उच्छिद्यते । तापने उत्तरति । उपदायाम् उत्कोच-
 यति । उपयमने उद्वहति । प्रकथने उदीरयति । निर्वेदे उद्विजते । निगमने
 उच्चरति । विकाशे उद्बुध्यते । बन्धने उद्वधाति । उद्धरणे उद्धरति । वि-
 लेपने उल्लिखति । वृद्धौ उच्छ्रयते । माध्यस्थे उदाम्ते । प्रशंसायाम् उत्कृ-
 ष्यते । आभासे उद्भासते । हिंसायाम् उज्जासयति । निपर्यासे उद्वेलति ।
 औत्सुक्ये उत्कण्ठते । अर्धवैपरीत्ये उत्तमति (?) ॥

अभिशब्दोऽभियोगाभिमुख्याभिविध्याग्रहस्मरणधर्पणानुकाराङ्गीकार-
 न्यङ्कारसस्कारकामनामानोश्चक्रप्रियोपगमनाभ्यञ्जनस्तानभोजनक्रियारम्भप्रश-
 साहिंसासन्तापाक्षमाप्रक्षेपणाभीक्ष्ण्याभिमतितुष्टयभिहितवचनयाच्ञावेतर्का-
 तङ्गवन्दनाभ्युदयादिषु । तत्राभियोगे अभिपेणयति । आभिमुख्ये अभि-
 गच्छति । अभिविधौ अभिव्याप्नोति । आग्रहे अभिनिविशते । स्मरणे अभि-
 जानाति । धर्पणे अभिद्रवति । अनुकारे अभिनयति । अङ्गीकारे अभ्युप-
 गच्छति । न्यङ्कारे अभिभवति । सस्कारे अभिपिञ्चति । कामनायाम् अभि-
 वाञ्छति । मानोद्भवे अभिरमयते । प्रियोपगमने अभिसरति । अभ्यञ्जने
 अभ्यनक्ति । स्नाने अभिपुणोति । भोजने अभ्यवहरति । क्रियायाम् अभ्या-
 वहति । आरम्भे अभ्याददाति । प्रशंसायाम् अभिनन्दति । हिंसायाम्
 अभिचरति । सन्तापे अभिपजति । अक्षमायाम् अभ्यसूयति । प्रक्षेपणे अग्नौ
 समिधमभ्याददाति । आभीक्ष्ण्ये अभ्यावर्तते । अभिमतौ अभिप्रैति । तुष्टौ अभि-
 मनायते । अभिहितौ अभिताडयति । वचने अभिवक्ते । याच्ञायाम् अभ्य-
 र्थयते । पितर्के अभ्यृहति । आतङ्गे अभिप्रवृत्ते । वन्दनायाम् अभिवादयते ।
 अभ्युदये अभिरर्चयते इति ॥

मन्त्रादिग्रहणात् प्रादयो यथादर्शनमन्येष्वप्ययेषु यथायोग भवन्ति ।
 गम्यमानयापि च क्रियैषां योगा भवति । तद्यथा—प्रगत आचार्यः प्रा-
 चार्यः, अतिक्रान्त सत्त्वमतिगद्गर्, अननुष्ट कोक्तिर्या अवकोकिल
 मित्यादीनिना समावगम्या क्रिया भवन्ति । आक्षिप्ताभिरपि, नित्याभि-
 कचिदनी सग्न यन्ते । तद्यथा — प्रादेश रिमाय परि गदेष्ट
 विपरिलिखति ।

युज्यन्ते । ऊर्लीकृत्य । उररीकृत्य । उररीकृत्य । स्वरार्थतापि पूर्ववत् प्रदर्शनीया ॥

पाम्पी धूसी ताल्याताली वेताली च विस्तारे ॥ १३४ ॥

पाम्प्यादयो गतिसज्ञा भवन्ति । विस्तारार्थत्वाच्च कृन्वस्तिभिस्त्रिभिरपि युज्यन्ते । पाम्पीकृत्य । धूसीकृत्य । तालीकृत्य । आतालीकृत्य । वेतालीकृत्य । एव पाम्पीभूय । पाम्पीस्यादिति ॥

वार्दाली सेवाली केवाली कौपास्यालोष्टी सकला श्रंसकला ध्वंसकला भ्रंसकला मस्मसा मसमसा च हिंसायाम् ॥ १३५ ॥

वार्दाल्यादयो गतिसज्ञा भवन्ति । हिंसार्थत्वात् प्रायः करोतिनैव युज्यन्ते । वार्दालीकृत्य । सेवालीकृत्य । केवालीकृत्य । कौपासीकृत्य । आलोष्टीकृत्य । सकलाकृत्य । श्रंसकलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य । भ्रंसकलाकृत्य । मस्मसाकृत्य । मसमसाकृत्य । अरुमकेणापि हिंसनार्थनिर्देशाद् भ्वस्तिभ्यामपि क्वचिद् योगः । सकलाभूय । सकलास्यादिति ॥

गुलुगुधा पीडायाम् ॥ १३६ ॥

गुलुगुधाशब्दो गतिसज्ञो भवति । पीडार्थत्वात् कृत्रैव युज्यते । गुलुगुधाकृत्य ॥

आह्ली विह्ली फली फल्ट विकारे ॥ १३७ ॥

आह्वादायः शब्दा गतिसज्ञा भवन्ति । विकारार्थत्वात् कृन्वस्तिभिस्त्रिभिरपि युज्यन्ते । आह्लीकृत्य । विह्लीकृत्य । फलीकृत्य । फल्टकृत्य । एवमाह्लीभूय । आह्लीस्यादित्यादि ॥

सजूः सहार्थे ॥ १३८ ॥

सज्जशब्दः क्रियायोगे गतिमज्ञो भवति । सहार्थत्वात् कृन्वस्तिभिस्त्रिभिरपि युज्यते । सजूकृत्य । सजूभूय । सजूस्यात् ॥

वपड् वौपट् श्रापट् स्वाहा स्वधा सम्प्रदाने ॥ १३९ ॥

वषडादयः शब्दा गतिसंज्ञा भवन्ति । सम्प्रदानार्थत्वात् करोतिनैव युज्यन्ते । वषदकृत्य । वौषदकृत्य । श्रौषदकृत्य । स्वाहाकृत्य । स्वधा-
कृत्य । अक्रियायोगेऽप्येषां चादिपाठाद् निपातसंज्ञा ॥

प्रादुराविषौ प्राकाश्ये ॥ १४० ॥

प्रादुराविशब्दे क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवतः । प्राकाशार्थत्वात् कृत्वस्तिभिर्युज्येते । प्रादुष्कृत्य । प्रादुर्भूय । प्रादुष्ण्यात् । आविष्कृत्य । आविर्मूय । आविस्स्यात् ॥

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ १४१ ॥

इतिः परो यस्मात् तदितिपरम् । ततोऽन्यदनुकरणं क्रियायोगे गति-
संज्ञं भवति । खादकृत्य । खादकृतम् । यत् खादकरोति । अनितिपरमिति
किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ १४२ ॥

आदरानादरयोर्गम्यमानयोर्यथासङ्ख्यं सदसच्छब्दौ क्रियायोगे गति-
संज्ञौ भवतः । सत्कृत्य । असत्कृत्य । आदरानादरयोरिति किम् । सत्
कृत्वा काण्डं गतः । असत् कृत्वा गतः ॥

भूषणेऽलम् ॥ १४३ ॥

अलंशब्दो भूषणार्थः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवति । अलङ्कृत्य कन्यां
ददाति । भूषण इति किम् । अलं कृत्वा । न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ १४४ ॥

कृत्वस्तिभिरिति न सम्बध्यते । अन्तरशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ
भवति, न चेत् परिग्रहे स्वीकारे वर्तते । अन्तःकृत्य । अन्तर्धाय । अपरिग्रह
इति किम् । अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते ॥ १४५ ॥

अमिलाप्यावृत्तौ गम्यमानायां कणेमनशब्दौ क्रियायोगे गतिसंज्ञौ
भवतः । कणेहत्य पयः पिपति । मनोहत्य पयः पिपति । तावत् पिपति

यावदभिलापो व्यावर्तत इत्यर्थः । श्रद्धाप्रतिपात इति किम् । तण्डुलस्य कणे हत्वा, मनो हत्वा गतः ॥

पुरोऽस्तमव्यये ॥ १४६ ॥

पुरश्शब्दोऽस्तंशब्दश्चाव्यये क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवतः । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । गतित्वात् समासस्वरः सकारश्च भवति । अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति । अव्यये इति किम् । तिष्ठः पुरः करोति । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः । क्षिप्तमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थवदिभिः ॥ १४७ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिश्चार्थे वर्तते । स गत्यर्थैर्वदिना च योगे गतिसंज्ञौ भवति । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अव्ययमित्येव । उदकमच्छं गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशे ॥ १४८ ॥

उपदेशः परस्य कथनम् । ततोऽन्यत्रादश्शब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवति । अदःकृत्य तत् करिष्यामिति चिन्तयति । अनुपदेश इति किम् । अदः कृत्वा गच्छ ॥

तिरोऽन्तर्धौ ॥ १४९ ॥

अन्तर्धौ व्यवधाने वर्तमानस्तिरश्शब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञौ भवति । तिरोभूय । तिरोधाय । अन्तर्धाविति किम् । तिरो भूत्वा स्थितः ॥

कृजो वा ॥ १५० ॥

तिरश्शब्दोऽन्तर्धौ वर्तमानः करोतिना योगे वा गतिसंज्ञौ भवति । तिरस्कृत्य । तिरस्कृत्वा ॥

उपाजेऽन्वाजे सामर्थ्याधाने ॥ १५१ ॥

उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्तमानौ करोतिना योगे वा गतिमंज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा । सामर्थ्याधान इति किम् । अस्य समीपमुपाजम् । उपाजे कृत्वा ॥

साक्षान्मिथ्याचिन्ताभद्रारोचनामास्थान्धाप्राजर्याप्राज-
रुहा(बीजरुहा)संसर्पादच्यर्थे ॥ १५२ ॥

साक्षादादयोऽमृततद्भावविषयाः क्रियायोगे वा गतिसंज्ञा भवन्ति ।
असाक्षात् साक्षात् कृत्वा साक्षात्कृत्य । एवं मिथ्याकृत्य । चिन्ताकृत्य ।
भद्राकृत्य । रोचनाकृत्य । आमाकृत्य । आस्थाकृत्य । अन्वाकृत्य । प्राजर्या-
कृत्य । प्राजरुहाकृत्य । बीजरुहाकृत्य । संसर्पाकृत्य । संज्ञाभावपक्षे साक्षात्
कृत्वेत्यादि । च्यर्थ इति किम् । यः साक्षादमृतस्तमेव किञ्चित् करोति,
तत्र साक्षात् कृत्वेत्येव । च्यन्तानां तु 'कारिकाच्चिडाचथ' इति नित्या
गतिसंज्ञा ॥

अर्थेऽग्नौवशेविकम्पनेविहसनेप्रतपनेशीतंलवणमुष्ण-
मुदकमाद्रिप्रादुराविर्नमसश्च ॥ १५३ ॥

अर्थेप्रभृतयो निपाता अमृततद्भावविषयाः क्रियायोगे वा गतिसंज्ञा
भवन्ति । निपातनादेपाम् एजन्तत्वममन्तत्वं च गतिसंज्ञासन्नियोगेन भवति ।
अर्थेकृत्य । अग्नौकृत्य । वशेकृत्य । विकम्पनेकृत्य । (विहसनेकृत्य । प्रत-
पनेकृत्य) । शीतंकृत्य । लवणंकृत्य । उष्णंकृत्य । उदकंकृत्य । आद्रिकृत्य ।
प्रादुष्कृत्य । आविष्कृत्य । नमस्कृत्य । गतिसंज्ञाभावपक्षे अर्थे कृत्वा शीतं
कृत्वेत्यादि । तत्राधिकरणे सप्तमी, क्रियाविशेषणे च द्वितीया भवति । च्यर्थ
इत्येव । यत्र लवणमेव किञ्चित् करोति, तत्र लवणं कृत्वेत्येव । च्यन्तानां
तु पूर्वं नित्या गतिसंज्ञा लवणीकृत्य । प्रादुराविपोः पुनस्संज्ञाकरणं करोतौ
विभाषार्थम् । च्यर्थ इत्येतच्चानयोरव्यभिचारान्नमसश्चासम्भवाच्च सम्बध्यते ॥

अनत्याधान उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने ॥ १५४ ॥

अत्याधानमुपक्षेपः, ततोऽन्यस्मिन् विषये उरसिप्रभृतयो वा गति-
संज्ञा भवन्ति । उरसिकृत्य । मनसिकृत्य । मध्येकृत्य । पदेकृत्य । नि-
वचनेकृत्य । निवचनं वचनाभावः । वाचं नियम्येत्यर्थः । पक्षे उरसि
कृत्वेत्यादि । अनत्याधान इति किम् । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ १५५ ॥

उपयमने दारकर्मणि हस्तेपाणोशब्दो सप्तमीप्रतिरूपो कृजा योगे नित्य गतिसञ्ज्ञौ भवत । हस्तेकृत्य । पाणोकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थ । उपयमन इति किम् । हस्ते कृत्वा कार्पाषण गत ॥

प्राध्वं बन्धनानुकूल्ये ॥ १५६ ॥

प्राध्वमित्यव्यय बन्धनानुकूल्ये वर्तमान कृजा योगे नित्य गतिसञ्ज्ञ भवति । प्राध्वकृत्य गत । बन्धनेनानुकूल कृत्वेत्यर्थ । बन्धनानुकूल्य इति किम् । प्रगतमध्वान प्राध्व शकट कृत्वा गत ॥

जीविकोपनिपदानौपम्ये ॥ १५७ ॥

जीविकोपनिपच्छब्दावौपम्ये विषये कृजा योगे गतिसञ्ज्ञौ भवत । जीविकाकृत्य । उपनिपत्कृत्य । जीविकामिव उपनिपदमिव कृत्वेत्यर्थ । औपम्य इति किम् । जीविका कृत्वा गत । जीवनोपाय कृत्वेत्यर्थ ॥

ते प्राग् धातोः ॥ १५८ ॥

ते उपसर्गा गतयश्च धातो प्रागेव प्रयोक्त या । तथैवोदाहृतम् । तेग्रहणमुपसर्गार्थम्, अनन्तरत्वाद् गतीनामेव प्रयोगनियमो मा भूत् । कर्तुं प्रकर्षेणैच्छति प्रचिकीर्षति । सुमनायते । सनादिभ्य प्राक् प्रयोगो मा भूत् ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ १५९ ॥

‘अधिरीश्वर’ इति यावदित प्रभृति येऽभिवास्यन्ते, ते कर्मप्रवचनीयसज्ञा वेदितव्या । कर्म प्रोक्तवन्त कर्मप्रवचनीया । कर्मशब्देन सा क्रियोच्यते, यथा साम्प्रतमनुच्यमानयापि क्रियासम्बन्धोऽवच्छिद्यते । तथा हि—क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदहेतव कर्मप्रवचनीया । यथा—शाकल्यस्य सहितामनु प्रावर्षदिति । अत्र शाकल्यस्य सहिताप्रवर्षणयोर्हेतु हेतुमद्भावलक्षण सम्बन्धो निश्चयमतिक्रियोपजनित इत्यनुना हेतुलक्षण विषयेण प्रकाश्यते । कर्मप्रवचनीयसज्ञया गत्युपसगसज्ञे धाध्येते ॥

अनुर्हेतुलक्षणे ॥ १६० ॥

हेतुमूले लक्षणे द्योत्ये अनु कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । अनङ्घ्रज-मन्वसिञ्चत् प्रजा पर्जन्य । ‘लक्षणेऽत्यम्भूत —’ इत्यादिना हेतुतृतीया पाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यादिति वचनम् ॥

सहाय्ये ॥ १६१ ॥

सहाय्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नदीमन्ववमिता सेना ।

नद्या सहावचद्वेत्यर्थः ॥

हीने ॥ १६२ ॥

हीनो न्यूनः । स चांक्षुष्यपेक्षः । हीनोऽक्षुष्टमस्यन्वे द्योत्ये अनुः कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनु पाणिनिं वैयाकरणाः । पाणिनेर्हीना इत्यर्थः ॥

उपोऽधिके च ॥ १६३ ॥

उपशब्दो हीनोऽक्षुष्टमस्यन्वे अविकाधिकिसम्यन्वे च कर्मप्रवचनीय-
संज्ञो भवति । उपार्हुनं योद्धारः । उप खायां द्रोणः । 'सप्तम्याधिक्य-
स्वाम्ययोः' इति सप्तमी ॥

अपपरी वर्जने ॥ १६४ ॥

अपपरिशुद्धौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । अप त्रिग-
र्त्ताद् वृष्टो देवः । 'पञ्चम्यपाङ्मां', 'परिणा वर्जने' इति च पञ्चमी ।
वर्जने इति किम् । अेदनं परिपिबति । कर्मप्रवचनीयत्वाभावादुपसर्गाश्रयं
पलं भवति ॥

आह् मर्यादाभिविध्योः ॥ १६५ ॥

आह् मर्यादायामभिविध्या च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयो भवति । आ पाट-
लिपुत्राद् वृष्टो देवः । पूर्ववत् पञ्चमी । आकुमारं यशः पाणिनेः । 'पर्य-
पाङ् —' इत्यादिनाच्यर्याभावः । मर्यादाभिविध्योरिति किम् । ईषर्य-
क्रियायोगयोर्मा भूत् । आकडारम् । आचदम् ॥

लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागव्रीप्तासु प्रतिपर्यनवः ॥ १६६ ॥

लक्षणं चिह्नम् । इत्यम्भूताख्यानं कश्चित्प्रकारमापत्तस्य कथनम् ।
भागः स्वीक्रियमाणोऽंशः । व्रीप्ता पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा । लक्षणे
थेषु प्रतिपर्यनुशब्दाः कर्मप्रवचनीया भवन्ति । लक्षणे — वृक्षे पक्षिणि विप्रे
विशुत्, (वृक्षं परि), वृक्षमनु । इत्यम्भूताख्याने — साधुर्वैपरीते ॥

प्रति, मातर (परि), मातरमनु । भागे — यदत्र मां प्रति स्यात्, मां परि, मामनु । वीप्सायां— वृक्षं वृक्ष प्रति सिद्ध्यति, वृक्षं वृक्षं परि, वृक्षं वृक्षमनु । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिपिबति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञायामसत्या-
मुपसर्गत्वात् पत्वं भवति ॥

अभिरभागे ॥ १६७ ॥

भागवर्जिते लक्षणादावर्थे अभिशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । वृक्ष-
मभि विद्योतते विद्युत । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । वृक्षं वृक्षमभि सिद्ध्यति ।
अभाग इति किम् । यदत्र मेऽभिष्यात्, तदीयताम् । कर्मप्रवचनीयत्वाभा-
वात् 'प्रादुरूपसर्गेभ्योऽस्तेर्यच्परस्य' इति पत्वम् उपसर्गाश्रयं भवति ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ १६८ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् ।
तयोर्द्यौत्ययोः प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः
प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति । 'प्रतिनिधिप्रतिदानयोः' इति
पञ्चमी ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १६९ ॥

अधिपरिशब्दावतिरिक्तार्थानभिधायिनौ कर्मप्रवचनीयौ भवतः ।
कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । 'गतिर्गतौ' इति निघातो न
भवति । अनर्थकाविति किम् । अध्यागच्छति । पर्यागच्छति । परितो-
भावस्य द्योतने कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् गतिस्त्वमस्त्येवेति गतिनिघातो
भवति ॥

सुः पूजायाम् ॥ १७० ॥

सुशब्दः पूजायां कर्मप्रवचनीयो भवति । सु सिक्तं भवता- । कर्म-
प्रवचनीयत्वाद् गतिरनन्तरः' इति स्वरः पत्वं च न भवति । पूजायामिति
किम् । सुषिक्तं किं तत्रात्र । धातुर्योऽन कुत्स्यते ।

अतिरतिक्रमणे च ॥ १७१ ॥

अतिशब्दोऽतिक्रमणे पूजायां च कर्मप्रवचनीयो भवति । अति सिक्तं भवता । अति स्तुतं भवता । साधु सुष्ठु चेत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयत्वे स्वरः पत्वं च न भवति ॥

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १७२ ॥

पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः । शक्तेरप्रतिघाताविष्करणं सम्भावनम् । कामचारानुज्ञानमन्ववसर्गः । निन्दा गर्हा । अपिशब्दः पदार्थादिषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सर्पिषोऽपि स्यात् । मात्रा विन्दुरि त्यस्य पदस्यार्थो गम्यते । तदपेक्षया पृष्ठी । सम्भावेन—अपि सिञ्चेन्मूल-कसहस्रम् । अन्ववसर्गे—अपि सिञ्च । गर्हायाम्—अपि स्तुयाद् वृषलम् । समुच्चये—अपि सिञ्च अपि स्तुहि । सिञ्च च स्तुहि चेत्यर्थः । सर्वत्रोप-सर्गसंज्ञावाधनात् पत्वं न भवति ॥

अधिरीश्वरे ॥ १७३ ॥

ईश्वरः स्वामी । स च स्वमेपेक्ष्य भवति । तदयमधिशब्दः स्वस्वामिसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयो भवति । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः । 'सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययोः' इति स्वाच्च स्वामिनश्च पर्यायेण सप्तमी ॥

कृञ्जा वा ॥ १७४ ॥

करोतिना योने अधिः कर्मप्रवचनीयो वा भवति । यदयमधिकरिप्यति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे उपसर्गसंज्ञावाधनात् 'तिङ्युदात्तवति' इति गतिनिघातो न भवति ॥

तेऽव्ययम् ॥ १७५ ॥

ये पूर्वं प्रा(गी ? ग्री)श्वरान्निपाता उक्तास्तेऽव्ययसंज्ञा भवन्ति ॥

स्वरन्तरसनुतः पुनः प्रातस्सायं नक्तमस्तं वस्तोर्दिवा दो-पाद्यः श्वः कंशं योऽस्मयश्च नो म्त्रो विहाय सारोदस्यो भूर्भुवस्त्वस्तयः ॥ १७६ ॥

स्वरादयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । स्वरिति स्वर्गवाची ।
 स्वः सुखयति । अन्तरिति मध्यवाची । अन्तर्वसति । सनुतरित्यन्तर्धाने ।
 अस्मे आराचिद् द्वेपस्सनुतर्धुयोतु । पुनरिति भूय इत्यर्थे । पुनरुक्तं वचः ।
 प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातर्भुङ्क्ते । सायं नक्तमिति रात्रौ । सायं जुहोति । नक्तं
 भुङ्क्ते । अस्तमित्यनुपलब्धौ । सूर्यस्यास्तंकालो वर्तते । वस्तोरिति दिवस-
 नाम । कुह वस्तोरश्विनौ । दिवा दोषेति दिवसरात्रिवचने । दिवामन्या
 रात्रिः । दोषामन्यमहः । ह्यः श्वः इति अर्तातानागतदिवसवचने । ह्यस्त-
 नः । श्वस्तनः । कमिति वारिमूर्धमुखेषु । कञ्च वारिजम् । कञ्जाः केशाः ।
 कंयुः । शमिति दुःखोपरमे । शङ्करः । योस् मयस् इति वैषयिकसुखे । शं-
 योरभिस्रवन्तु नः । नमश्शङ्कराय च मयस्कराय च । चनसित्यन्ननाम ।
 चनो दधिष्व पचतोत सोमम् । 'पुनश्चनसौ गती' इति छन्दसि गति-
 संज्ञाप्यस्य भवति । अग्नरिति शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । अग्नरेवागच्छति ।
 अग्न एवागच्छति । 'अग्नसूधसवसां रो वा' इति रेफो वा भवति ।
 विहायसेति वियदर्थे । विहायसा रम्यतरं विभाति । रोदसीति । यावा
 पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च । ओमिति ब्रह्मवाची । ओमित्ये-
 काक्षरं ब्रह्म । भूर्भुव इति पृथिव्यन्तरिक्षयोः । भूर्लोकः । भुवर्लोकः ।
 'भुवसश्च महाव्याहृतेः' इति रेफः । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्ति नो
 मिमीतामदिवना भग इति ॥

समयानिकपान्तराचहिरसाम्प्रतमद्धासत्यमिद्धामुधा-
 मृपावृथामिथ्यामिथोमिथुर्मिथुनमनिशंमुहुरभीक्ष्णंमङ्क्षुझटि-
 त्युच्चैर्नीचैरवश्यंसामिसाचयः ॥ १७७ ॥

समयाप्रभृतयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । समया निकपेत्येतौ
 सामीप्ये । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । अन्तरेति मध्यमाधेयप्रधानमा-
 चष्टे । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । वहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । वहि-
 र्गामात् । अमाम्प्रतमित्यन्याप्ये । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य इयं छेतुमसाम्प्र-
 तम् । अद्वेति स्फुटार्थे । आराधितोऽद्धा मुनिरप्सरोभिः । सत्यमिति
 तत्त्वे । सत्यं क्षारे नितम्बिनौकुचयुगम् । इद्वेति प्राकाश्ये । समिद्ध-
 मिद्वेप महो ददामि । मुपेति विफले । गुग्मे ! गुषा ताम्यसि । मृपेत्य-

सत्ये । मृषा मापसे । वृथेति वृथार्थे । वृथा विकल्पसे । मिथ्येति मृ-
 पार्थे । मिथ्या वदसि । मिथ इति रहोऽन्योन्यार्थे च । मिथो मन्त्रयते ।
 मिथो वर्णयति । मिथुर्मिथुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुर्मन्त्रयेथे । मिथुनं
 रमन्ते । अनिशमिति सातत्ये । अनिशं ददाति । मुहुरभीक्ष्णमिति पौनः-
 पुन्ये । मुहुर्ददाति । अभीक्ष्णं ददाति । मङ्क्षु इष्टितीत्येतौ शैघ्र्ये । मङ्क्षु
 पचति । इष्टिति याति । उच्चैर्नीचैरित्युच्चनीचयोः । उच्चैर्वदति । नीचैः
 पठति । अवश्यमिति नियमे । अवश्यं करोति । सामीत्यर्थार्थे । सामिकृतम् ।
 साचीति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नमयन्ती ॥

विष्वगन्वगानुपक्त्राजग्द्राक्साक्ऋधक्पृथग्धि-
 क्हिरुक्ज्योङ्मनाक्छनैरीपज्जोपंतूष्गीकामंनिकामंप्रकाममा-
 रादरंवरंपरंचिरंतिरसः ॥ १७८ ॥

विष्वगादयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । विष्वगिति समन्ततो-
 भावे । विष्वगश्चतीति विष्व(द्य)ऽ । अन्वगित्यानुकूल्ये । अन्वग्भूयास्ते ।
 आनुपगित्यानुपूर्व्ये । स्तृणन्ति वहिरानुपग्येषामिन् रो युवा सखा । त्राजक्
 द्राक् साक् इति शैघ्र्ये । त्राजक् पचति । द्रागधीते । त्राग् गच्छति । ऋधगिति
 सत्ये । ऋधग् प्रवीति । पृथगिति नानात्वे । पृथक्कृताते । धेगिति निन्दा-
 भर्त्सनयोः । धिग् देवदत्तम् । धिग् जाल्मम् । हिरुगिति हिंसायाम् ।
 हिरुक्करोति हैरुक्ः । ज्योगिति कालभूयस्ते । ज्योग् जीवाम् । मना-
 गित्यल्पात् । मनाग् ददाति । शनैरिति क्रियामान्ये । शनैर्गच्छति ।
 ईपदिति मनागर्थे । ईपत्कडारः । जोप तूष्णीमिति मौने । जोपमास्ते ।
 तूष्णीम्भूय तिष्ठति । काममिति स्वाच्छन्द्यकामानुमत्योः । कामं भुङ्क्ते ।
 कामं क्षाम्यतु यः क्षमी । निकामं प्रकाममित्यतिशये । निकामं क्षामाङ्गी ।
 प्रकाममप्रीयत यज्ज्वनां प्रियः । आरादिति दूरान्तिकयोः । आराद् दवीयो-
 मपसेध शत्रून् । आराद् भव । आरादायाति । अरमिति शैघ्र्ये । अर-
 गच्छति । वरमिति हीनोत्कर्षे । वरमय कपोतः श्रो मयूरात् । पर-
 मिति किन्त्यर्थे । गुणवानसि परमहङ्गरी । चिरमिति कालविप्रकर्षे । चिरं
 जीवति । तिर इत्यन्तर्यानतिर्यगर्थयोः । तिरोभवति । तिरः काष्ठं करोतीति ॥

नमःस्वयंभूयःप्रायःप्रवाहुकमार्यहलंकलंवलवदतीव-
सुष्ठुदुष्टुऋतेसपदिसाक्षात्सनात्सनत्सनाशुसहसायुगपदुपां-
शुपुरतःपुरस्तात्पुरसः ॥ १७९ ॥

नमःप्रभृतयः पञ्चविंशतिरव्ययसंज्ञा भवन्ति । नम इति पूजायाम् ।
नमो देवेभ्यः । स्वयमित्यात्मना । स्वय प्रदुग्धे । भूय इति पुनरर्थे । भूयः
पचति । प्राय इति चाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यते । प्रवाहुकमिति समकाले ।
प्रवाहुकं गृह्णीयात् । आर्यहलमिति चलात्कारे । आर्यहलं गृह्णाति । कु
इति कुत्सायामीषदर्थेऽपि । कुपुस्वः । कालवणम् । अलमिति समर्थे । अल
मल्लो मल्लाय । वलवदतीव सुष्ठु इत्यतिशये । वलवद्रोचते । अतीव शोभते ।
सुष्ठु विभाति । दुष्टु इति कृच्छ्रार्थे । दुष्टु करोति । ऋते इति विनार्थे ।
ऋते धर्मात् कुतः सुखम् । सपदीति तत्क्षणमित्यर्थे । सपदि गच्छति ।
साक्षादिति प्रत्यक्षे । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । सनात् सनत् सनेति सार्वकाल्ये ।
मनाद् देवनं शीत्यते । सनाभिः सनत्कुमारः । सनातनः । शु इति पूजा-
याम् । शु अश्नुते श्वशुरः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । दिवः प्रसूनं सहसा
पपात । सहसा विदधीत न क्रियाम् । युगपदित्येककालार्थे । युगपज्ज-
ल्पन्ति । उपांश्चित्यप्रकाशोच्चारणे । उपांशु जपति । कथमुपांशुवधः । उप-
चाराद् भवति । पुरतः पुरस्तात् पुर इत्यग्रतोर्थे । पुरतो धावति । पुर-
स्तात् तिष्ठति । पुरस्तर इति ॥

संश्वत्कुविदाभिःप्रादुरादयश्च ॥ १८० ॥

संधदादयोऽव्ययसंज्ञा भवन्ति । असंश्वत् संश्वद् भवति संश्रायते ।
कुविद् ददाति । आधिपत्ये । प्रादुर्भाव इति । आदिग्रहणादन्येषामपि निपा-
तैर्गुणानामनुपात्तानां च स्वरादिसधर्मणामव्ययसंज्ञा भवति । तत्रोपात्ताः
पुरातनः अस्तु श्रीपडित्यादयः । अनुपात्ताः चलात्कारः प्रसङ्गहरणमित्या-
दयः । स्वरादयो हि स्वार्थस्य वाचका न निपातनद् घोतका इति ॥

कृन्मेजन्तः ॥ १८१ ॥

कृद् यो मकारान्त एजन्तश्च, तदन्तः शुब्दोऽव्ययसंज्ञो भवति ।
कृनुम् । रमादुंकारं शुद्धे । एजन्तः—कृते दद्याप जीयसे कर्तव्ये । अन्त-
महर्मापदेशिकृन्तन्तप्रतिपत्त्यर्थम् । इह मा भूत् । उपापये ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ १८२ ॥

क्त्वातोसुन्कसुन्प्रत्ययान्ता अव्ययसंज्ञा भवन्ति । कृत्वा । पुरा
सूर्यस्योदेतोः । पुरा फूरस्य विसृपः ॥

तद्धितस्तसादिः प्रा(ग ? ग्)धः ॥ १८३ ॥

(धण. प्राग् यस्तद्धितस्तसादिः) तद(न्तोऽ)व्ययसंज्ञो भवति ।
ततः । तत्र । तदा । द्विधा । अव्ययत्वाद् विभक्तिर्लुगादयो भवन्ति ॥

अस्तात्यादिः प्राक् पाशपः ॥ १८४ ॥

पाशपः प्राग् ये तद्धिता अस्तात्यादयस्तदन्तोऽव्ययसंज्ञो भवति ।
पुरस्तात् । पुरः । पश्चात् । दक्षिणाहि । दक्षिणेन ॥

च्य्यादिः प्राक् समासान्तेभ्यः ॥ १८५ ॥

समासान्तेभ्यः प्राग् ये तद्धिताश्चिप्रभृतयस्तदन्तश्शब्दोऽव्ययसंज्ञो
भवति । शुक्लीकरोति । देवत्राकरोति । पटपटाकरोति ॥

कृत्वोर्थः ॥ १८६ ॥

कृत्वसुप्रत्ययार्थो यस्तद्धितस्तदन्तोऽव्ययसंज्ञो भवति । पञ्चकृत्वः
पञ्चधा । द्विः । सकृत् ॥

तसि वति नानाज्शसिचाममः ॥ १८७ ॥

तसि वति ना (आ ?) नाञ् शम् इच् आम् अम् इत्येतत्तद्धितान्ता
अव्ययसंज्ञा भवन्ति । उरसा एकदिक् उरस्तः । ब्राह्मणवत् । विना ।
नाना । बहुशो देहि । केशाकेशि । पचतितराम् । वितरं वरीयः ॥

लुङ्मुखस्वरयोरव्ययीभावः ॥ १८८ ॥

सुपो लुकि विधेये मुखस्वरे च निषेये अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो
भवति । लुकि — उपाग्नि । उपवधु । मुखस्वरे — उपाग्निमुखः । प्रत्य-
निमुखः । 'मुखं स्वाङ्गम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् अव्ययीभावस्या-
व्ययत्वाद् 'नाव्ययदिवच्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः' इति प्रतिषे-

ध्यते । तस्मिन् प्रतिषेधे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । लुङ्मुखस्वरयोरिति किम् । उपाग्रीत्यादावकञ् मा भूत् ॥

घटादय आत्मनेपदिनः पितः ॥ १८९ ॥

आत्मनेपदिनो घटादयः पित्संज्ञा भवन्ति । घटा । व्यथा । पृथे-
त्यादि । पित्वादङ् भवति । आत्मनेपदिन इति किम् । दुदुक्तिः(?) ॥

सर्वे मितः ॥ १९० ॥

घटादय आत्मनेपदिनोऽन्ये च वृत्पर्यन्ता मित्संज्ञा भवन्ति । घट-
यति । व्यथयति । हिडयति । 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वम् ॥

जनीजृप्क्कसुरज्जोऽमन्ताश्च ॥ १९१ ॥

जनिप्रभृतयोऽमन्ताश्च मित्संज्ञा भवन्ति । जनयति । जरयति ।
कनसयति । रजयति । रमयति । नमयति । सर्वत्र मित्वाद् ह्रस्वत्वम् ॥

दलिवलिस्वलिरणिध्वनिक्षपित्रपयश्च ॥ १९२ ॥

दल्यादयश्च धातवो मित्संज्ञा भवन्ति । दलयति । वलयति । स्व-
लयति । रणयति । ध्वनयति । क्षपयति । त्रपयति ॥

स्मृ आध्याने ॥ १९३ ॥

स्मरतिराध्याने चित्तैकपरतालक्षणे मित्संज्ञो भवति । स्मरयति ।
अन्यत्र स्मारयति ॥

द भये ॥ १९४ ॥

दृधातुर्भयेऽर्थे मित्संज्ञो भवति । दरयति । अन्यत्र दारयति ॥

नृ नये ॥ १९५ ॥

नृधातुर्(नै? नीं)तावर्थे मित्संज्ञो भवति । नरयति । अन्यत्र नारयति ॥

आ पाके ॥ १९६ ॥

प्रापातुः पाकश्च मित्संज्ञो भवति । त्रपयति । अन्यत्र आपयति ॥

मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा ॥ १९७ ॥

गणादिष्वर्थेषु ज्ञाधातुर्मित्संज्ञो भवति । संज्ञपयति पशुम् । मार-

पा० १.] हृदयहारिण्याह्वया वृत्त्या सेमतम् । ६३

यतीत्यर्थः । संज्ञपयति प्रियम् । तोपयतीत्यर्थः । विज्ञपयति प्रभुम् ।
श्रावयतीत्यर्थः । मारणादिष्विति किम् । ज्ञापयति आदिशतीत्यर्थः ॥

कम्पने चलिः ॥ १९८ ॥

कम्पनेऽर्थे चलिर्मित्संज्ञो भवति । शिरश्चलयति । अन्यत्र सू(त्रां-
श्चा)त्रं चालयति ॥

ऊर्जने छदिः ॥ १९९ ॥

छदिधातुरूर्जने मित्संज्ञो भवति । छदयति, ऊर्जयतीत्यर्थः । ऊर्जन
इति किम् । छादयति, पिधत्त इत्यर्थः ॥

जिह्वोन्मन्थने लडिः ॥ २०० ॥

लडिधातुर्मन्थने जिह्वाविषये मित्संज्ञो भवति । लडयति जिह्वाम् ।
अन्यत्र लाडयति चालकम् ॥

हर्षग्लपनयोर्मदिः ॥ २०१ ॥

हर्षग्लपनयोरर्षयोर्मदिधातुर्मित्संज्ञो भवति । मदयति सुहृत् । हर्ष-
यतीत्यर्थः । मदयति कोरदूपः । ग्लपयतीत्यर्थः । हर्षग्लपनयोरिति किम् ।
उन्मादयति ॥

ज्वलह्वललनमोऽनुपसर्गा वा ॥ २०२ ॥

ज्वलादय उपसर्गैरसम्बद्धा वा मित्संज्ञा भवन्ति । ज्वलयति ज्वा-
लयति । ह्वलयति ह्वलयति । ललयति ल्हालयति । नमयति नामयति ।
अनुपसर्गा इति किम् । प्रज्वलयति । प्रह्वलयति । प्रललयति । प्रणमयति ।
आद्यानां श्रयाणां सोपसर्गाणां घटादित्वाद् नमोऽमन्तत्वान्नित्यं मित्संज्ञा
भवति ॥

ग्लास्तावनुवमश्च ॥ २०३ ॥

ग्लादयश्च धातवोऽनुपसर्गा वा मित्संज्ञा भवन्ति । ग्लपयति ग्लाप-
यति । स्तपयति स्तापयति । वनयति वानयति । वमयति वामयति ।
अनुपसर्गा इत्येव । प्रग्लापयति । प्रस्तापयति । उपवनयति । उपवमयति ।
आद्ययोरप्राप्ता वनेर्धटादित्वाद् वमेरमन्तत्वान्नित्यमित्संज्ञा प्राप्ता उपस(र्ग-
र्गा)सम्बन्धे विकल्प्यते ॥

न कम्पमिचमः ॥ २०४ ॥

कमादयो मित्संज्ञा न भवन्ति । अमन्तत्वात् प्राप्ते प्रतिषेधः । काम-
यते । आमयति । आचामयति ॥

शम्बदर्शने ॥ २०५ ॥

शमुधातुर्दर्शनादन्यत्र मित्संज्ञो भवति । शमयति रोगम् । निशम-
यति श्लोकम् । दर्शने तु निशामयति रूपम् । अमन्तत्वात् सिद्धे नियमार्थं
वचनम् । तेन दर्शने न भवति ॥

यम्त्रपरिवेषणे ॥ २०६ ॥

यमुधातुरपरिवेषण एव मित्संज्ञो भवति । यमयति । नियमयति ।
परिवेषणात्तु यामयति चन्द्रमसम् ॥

स्खदिखपरिभ्यां च ॥ २०७ ॥

स्खदिधातुरवपरिभ्यां परः केवलश्च मित्संज्ञो भवति । सिद्धे सत्या-
रम्भो नियमार्थः । तेनान्योपसर्गपूर्वस्य न भवति । अवस्खदयति । परि-
स्खदयति । अवपरिभ्यां चेति किम् । प्रस्खादयति ॥

पण गतौ ॥ २०८ ॥

पणिधातुर्गतावर्थे मित्संज्ञो भवति । पणयति । अन्यत्र पाणयति ॥

धातोस्तिङ्शिच् सार्वधातुकम् ॥ २०९ ॥

धातोर्त्विचं विहितस्तिङ् शिच् प्रत्ययः सार्वधातुकसंज्ञो भवति ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ २१० ॥

धातोरिति विहितः । पच्यते । पच्यमानः । भविता ॥

वज्र्यं नीभ्यां (?) सन्लिटौ च लिङ्गशिधि ॥ २११ ॥

चेनावधारणादार्धधातुकतैव । शिशयिषा । पेचिय । भविषीष्ट ।
भक्त्या कृष्णे वज्र्यं स्यात् । लिङ्गलिटौ तिङौ । संस्तु न धातोः (?) ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
वृत्तौ हृदयहारिण्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

आदिरितान्त्येन समध्यः ॥ १ ॥

क्वचिदुपदेशसन्निविष्टानां वर्णादीनाम् आदिरन्त्येनेता लक्षितः स-
जातीयैर्मध्यैः सह ग्राह्यो भवति । 'अकः सवर्णे दीर्घः' । दण्डाग्रम् ।
दर्षादम् । मधूत्तमम् । पितृर्षमः । 'तिङ् शित् सार्वधातुकम्' । पचति ।
पचामहे । 'सुप्सुपा' । राजपुरुषः । अन्त्येनेति किम् । सुडिति तृतीयैक-
वचनाद्येन ट्कारेण मा भूत् ॥

उता सवर्गः ॥ २ ॥

उकारेण लक्षितं आदिर्वर्गेण सह ग्राह्यो भवति । 'चोः कुः' ।
पक्तिः । 'पोरदुपधात्' । जप्यम् ॥

ता तत्कालः ॥ ३ ॥

तकारेण लक्षितो वर्णस्तत्काल एव ग्राह्यो भवति । 'अत इञ्' ।
दाक्षिः । इह न भवति—कैलालपः ॥

अविधीयमानोऽण् ससवर्णः ॥ ४ ॥

विधीयमानादन्योऽण् सवर्णः सह ग्राह्यो भवति । 'अस्य च्वावन-
प्ययस्य' । शुक्लोभवति । खट्वोभवति । 'ऋदलोर्ण्यत्' । कार्यम् । तार्यम् ।
अविधीयमान इति किम् । 'सनाशंसिमिक्षिम्य उः' । चिकीर्षुः । 'दिव
उत्' इति तपरकरणात्तिङ्हात् क्वचिद्विधीयमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृ-
ह्णाति । 'अदसोऽत्वे दादु दो मः' । अम् । व्यक्तिपक्षे स्वरानुनासिक्य-
कालमिन्नानामपि ग्रहणं यथा स्यादिति वचनम् । जातिपक्षे त्वनारम्भ
एवात्येति ॥

दोऽपः ॥ ५ ॥

दो ग्रहणे पानुबन्धवर्जितस्यैवास्य ग्रहणं भवति । हुदान्—दीयते ।
'मास्यासागापिबद्वाग्दाधां हलि' इतीकारः । अप इति किम् । दाप्—
दायते केदारः । दीप्—अवादासीत्स्वम् ॥

कमादयो मित्संज्ञा न भवन्ति । अमन्तत्वात् प्राप्ते प्रतिषेधः । काम-
यते । आमयति । आचामयति ॥

शम्बदर्शने ॥ २०५ ॥

शमुधातुर्दर्शनादन्यत्र मित्संज्ञो भवति । शमयति रोगम् । निशम-
यति श्लोकम् । दर्शने तु निशामयति रूपम् । अमन्तत्वात् सिद्धे नियमार्थं
वचनम् । तेन दर्शने न भवति ॥

यम्त्रपरिवेषणे ॥ २०६ ॥

यमुधातुस्परिवेषण एव मित्संज्ञो भवति । यमयति । नियमयति ।
परिवेषणान्तु यामयति चन्द्रमसम् ॥

स्वदिखपरिभ्यां च ॥ २०७ ॥

स्वदिधातुखपरिभ्यां परः केवलश्च मित्संज्ञो भवति । सिद्धे सत्या-
रम्भो नियमार्थः । तेनान्योपसर्गपूर्वस्य न भवति । अवस्वदयति । परि-
स्वदयति । अवपरिभ्यां चेति किम् । प्रस्वदयति ॥

पेण गतौ ॥ २०८ ॥

पणिधातुर्गतावर्थे मित्संज्ञो भवति । पणयति । अन्यत्र पाणयति ॥

धातोस्तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ २०९ ॥

धातोरित्येवं विहितस्तिङ् शिच् प्रत्ययः सार्वधातुकसंज्ञो भवति ॥

आर्धधातुकं शेषैः ॥ २१० ॥

धातेरिति विहितः । पच्यते । पच्यमानः । भविता ॥

वर्ज्यं नीभ्यां (?) सन्लिटौ च लिङ्गशिषि ॥ २११ ॥

चेनावधारणादार्धधातुकतैव । शिशयिषा । पेचिथ । भविषीष्ट ।
भक्त्या कृष्णे वर्ज्यं स्यात् । लिङ्लिटौ तिङ्गौ । संस्तु न धातोः (?) ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणमहत्समुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
वृत्तौ हृदयहारिण्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

आदिरितान्त्येन सम्यः ॥ १ ॥

अचिदुपदेशप्रतिविद्यनां वर्गादीनाम् आदिरन्त्येनेना लक्षितः स-
प्रतिविम्बैः सह आद्यो भवति । 'अकः सवर्णे दीर्घः' । दण्डाग्रम् ।
दर्पादम् । भूतानम् । मित्रमनः । 'निङ् शिन् सार्वभानुक्म्' । पचति ।
पचानहे । 'सुसुता' । रावदुदयः । अन्त्येनेति किम् । मुडिति तृतीयैक-
वचनादेन टकारेण ना नृत् ॥

तत्रा सवर्गः ॥ २ ॥

उद्योगे लक्षिते आदिवर्गेण सह आद्यो भवति । 'त्राः कु' ।
पति । 'पिन्दुवत्' । जयम् ॥

ता तत्कालः ॥ ३ ॥

उद्योगे लक्षिते वर्गलक्ष्येण सह आद्यो भवति । 'अव इत्' ।
रात्रिः । इत् न भवति—कृतकः ॥

अविर्भावमानोक्तः समवर्गः ॥ ४ ॥

अनंशचिह्नमित् ॥ ६ ॥

धात्वादीनामनवयवभूत यच्चिह्नं तदिद् भवति । इदिति एति गच्छति लुप्यत इत्यर्थः । इदि इकारः, इन्दति । सन् नकारः, तितिक्षते । अनंशग्रहणं किम् । 'धातोर्हलादेरेकाच क्रियासमभिहारे यङ्' । पापच्यते । चिह्नभूतोऽपि हल् न गच्छति । चिह्नग्रहणादुच्चारणार्थं एतीति इन्न व्यपदिश्यते । तेन वक्तव्येति वच्यदेशस्येदित्त्वान्नुम् न भवति ॥

अथास्तैव प्रपञ्च —

अजुपदेशे ॥ ७ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः । शास्त्रवाक्यानि सूत्राणि खिलपाठश्च । तस्मिन्ननशचिह्नभूतोऽज् इद् भवति । त्रिभिदा आकारः । मित्रः । 'आदित्' इतीद् न भवति । हुनदि इकारः, नन्दति । इदित्त्वान्नुम् । एव प्रत्ययादावपि । गोमान् । श्रेयान् । उगित्त्वान्नुम् भवति ॥

हलन्त्यम् ॥ ८ ॥

उपदेशे यदनशचिह्नमन्त्य हल् तदिद् भवति । अइउणित्यादिषु णकारादयः । तेनाणित्यादयो हल्पर्यन्ता प्रत्याहारा भवन्ति । हस्य ल् हलिति द्वितीयमत्र हल्ग्रहणं तन्त्रेणोक्तं द्रष्टव्यम् । तेन हलिति प्रत्याहारपाठे लकारस्योक्ते सति हलन्त्यमित्यत्र 'आदिरितान्त्येन समध्य' इत्यस्य प्रवृत्तावितरेतराश्रयदोषो न भवति । एव धातुप्रातिपदिकगत्ययविकारागमेष्वपि अन्त्य हलिद् भवति । धातौ धेट्, स्तनन्धयी । टित्त्वात् ङीप् । प्रातिपदिके 'चित्रद् आश्चर्ये' चित्रीयते । ङित्त्वादात्मनेपदम् । प्रत्यये सन्-क्यजादौ नकारादयः । स्वराद्यर्थाः । विकारे 'चक्षिङ् ख्याज्' इत्यादौ जकारादयः । उभयपदाद्यर्थाः । आगमे अद्नुमादिषु टकारादयो देशविध्यर्थाः ॥

किमिटोऽत् ॥ ९ ॥

किमिटो सम्बन्धी योऽत् तस्यान्त्य हलिद् भवति । उत्तरसूत्रेण नियमान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः । 'किमोऽत्' । क । 'इटोऽत्' । पचेय । किमिटोरिति किम् .. ॥

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

अविभक्तिशस्तसादौ तुस्माः ॥ १० ॥

हलन्त्यमित्यविशेषेण प्राप्तमित्त्वं तुस्मानामनेन नियम्यते । विभक्ति-
शस्तसादिभ्योऽन्यत्रैव तवर्गमकारमकारा इतो भवन्ति । 'अचो यत्' ।
पेयम् । सन्, चिकीर्षति । युस्, ऊर्णायुः । श्रम्, रणद्धि । अवि-
भक्त्यादाविति किम् । सर्वस्मात् । वृक्षाः । वृक्षम् । बहुयः । यतः । इदा-
नीम् ॥

धातोरिर् ॥ ११ ॥

धातोः सम्बन्धि इर् इत्यनेनशचिह्नभूतमिदं भवति । रुधिरं, अम्-
धत् । अरौत्सीत् । 'इतिर्जृश्चि —' इत्यादिना अङ्घ्रिकल्पः ॥

आदिर्जिडुडवः ॥ १२ ॥

धातोरादिभूता जि डु डु इत्येते अञ्जलममुदाया अनंशचिह्नभूता
इतो भवन्ति । जिभी, भीतः । 'जीतः क्तः' । टुनदि, नन्दयु । 'द्वितो-
ऽधुच्' । डुपचप्, पक्लिमम् । 'द्विति क्रि' ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ १३ ॥

प्रत्ययस्योपदेशे आदिः पक्रागेऽनंशचिह्नमिदं भवति । प्लुन्,
नर्तकी । पाकन्, वराकी । 'पितो डीप' ॥

चुटू ॥ १४ ॥

चवर्गटवर्गावुपदेशे श्रन्त्ययस्याद्यानशचिह्नभूता इतो भवतः ।
चद्, अर्चीकरत् । जम्, वृक्षाः । नः, पाथिनः । छद्योगीशान्तादेर्ना
वक्ष्यति । टः, कुरुचरी । उः, उपसरजः । लि-र, कारयति । टड्योरिकैर्या
वक्ष्यति ॥

लशक्तद्धिते ॥ १५ ॥

न चुञ्चुचणचरजाहटीटषड्गवकाम्येषु ॥ १६ ॥

चुञ्च्वादिषु चकारादय इतो न भवन्ति । केशचुञ्चुः । केश-
चणः । पटुचरः । कर्णजाहम् । अवटीटम् । अ(प? श्व)षड्गवम् । वाक्का-
म्यति ॥

उभयधोणादिषु ॥ १७ ॥

उणादिषु प्रत्ययस्यादिभूताः पचवर्गादय उभयथा इतोऽनितश्च
भवन्ति । तत्रानितः—प, योषा । चट्, कूची । इत्यादि । इतो यथा—
पिवन्, प्रथिवी । चिपुक्, रिपुः । इत्यादि ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १८ ॥

इह शब्दे स्वरूपमेव शब्दस्य ग्राह्यं, न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्ज-
यित्वा । शब्देनार्यावगतेरर्थे कार्यस्यासम्भवात् तद्वाचिनां सम्प्रत्ययो ना
भूदिति सूत्रम् । 'अग्नेर्देक्' । आग्नेय इत्याग्निशब्दस्यैव ग्राहको नामिपर्या-
याणाम् । अशब्दसंज्ञेति किम् । 'वृद्धाच्छः' । शालीयः । उपलक्षणं चैतत् ।
तेन 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादिषु न स्वरूपग्रहणम् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १९ ॥

येन विशेषणेन विधिराम्यते स तदन्तस्य प्रत्येतव्यः । 'एरच् ।
इवर्णान्तादच् भवति । चयः । जयः । 'अत इज्' । दाक्षिः । आद्यन्त-
बद्धावादस्यापत्यम् इः ॥

सुसर्वाधीदिक्छन्देभ्यो जनपदस्य ॥ २० ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवेभ्यः ॥ २१ ॥

ऋतुविशेषवाचिनो वृद्धिनिमित्तं यस्तद्वितविधिः स ऋत्ववयवेभ्य परस्यापि ऋतोर्भवति । 'ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण्' । पूर्वग्रैष्णम् । अपरशैशिम् । 'अवयवाद्दतोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमद्विधाविति किम् । प्रावृषेण्यः ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिः ॥ २२ ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिर्विशेषणे प्रकृतेस्तदन्तविधिर्भवति । '(सान्त)महतोर्नुमि' इति दीर्घो यथा महान्, तथा परममहान् । अप्सृमृन्प्रादीनां दीर्घो यथा आपः कर्तारौ, तथा स्वापः परमकर्तारौ ॥

पदाधिकारेऽहन्नादिभिः ॥ २३ ॥

पदाधिकारे अहन्तित्यादिभिर्विशेषणे पदस्य तदन्तविधिर्भवति । 'अह्' इति यथेह रुः अहोभ्याम्, एवं दीर्घाहा निदाष इति । 'संसुध्वंस्वनडुहां दः' यथा अनडुद्भ्यां, तथा स्वनडुद्भ्याम् ॥

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विधिस्तदादेरपञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र प्रत्ययो गृह्यते, तत्र यस्मात् स विहितस्तदादेस्तत्प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति, न चेत् पञ्चम्यन्तात् परस्य प्रत्ययस्य कार्यं भवति । 'सनाद्यन्ताश्चाणिङः' । चिकीर्षति । इह न भवति — प्राचिकीर्षत् । 'यञिञो कक्' । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । इह न भवति — परमगार्ग्यस्यापत्यं, परमदाक्षेरपत्यम् । अपञ्चम्या इति किम् । अन्तस्तीर्णम् । द्यप्तीर्णम् । रदाम्यामुत्तरस्य (निष्ठातकारस्तृ ? तृ)तकारस्य नत्वं न भवति । निष्ठाया एव भवति ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ २५ ॥

यत्र कृत्प्रत्ययो गृह्यते, यस्मात् स विहितस्तदादेर्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति । सप्तमी क्षेपे क्तान्तेन समस्यते । यथा भस्मनिहुत, तथोदकेविशर्णिम्, अवतप्तेनकुलस्थितमिति । सगतिकेन सनकुलेन च क्तान्तेन समासः सिद्धः ॥

न चुञ्चुचणचरजाहटीटपङ्गवकाम्येषु ॥ १६ ॥

चुञ्च्वादिषु चकारादय इतो न भवन्ति । केशचुञ्चुः । केश-
चणः । पटुचरः । कर्णजाहम् । अवटीटम् । अ(प ? श्व)पङ्गवम् । वाका-
म्यति ॥

उभयथोणादिषु ॥ १७ ॥

उणादिषु प्रत्ययस्यादिभूताः पचवर्गादय उभयथा इतोऽनितश्च
भवन्ति । तत्रानितः—प, योपा । चट्, कूची । इत्यादि । इतो यथा—
पिवन्, पृथिवी । चिपुक्, रिपुः । इत्यादि ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ १८ ॥

इह शास्त्रे स्वरूपमेव शब्दस्य ग्राह्यं, न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञां वर्ज-
यित्वा । शब्देनार्यावगतेरर्थे कार्यस्यासम्भवात् तद्वाचिनां सम्प्रत्ययो मा
भूदिति सूत्रम् । 'अग्नेर्ढक्' । आग्नेय इत्याग्निशब्दस्यैव ग्राहको नामिपर्या-
याणाम् । अशब्दसंज्ञेति किम् । 'वृद्धाच्छः' । शालीयः । उपलक्षणं चैतत् ।
तेन 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादिषु न स्वरूपग्रहणम् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १९ ॥

येन विशेषणेन विधिरारम्यते स तदन्तस्य प्रत्येतव्यः । 'एरच् ।
इवर्णान्तादच् भवति । चयः । जयः । 'अत इञ्' । दाक्षिः । आघन्त-
बद्धावादस्यापत्यम् इः ॥

सुसर्वाधदिक्छन्देभ्यो जनपदस्य ॥ २० ॥

'न प्रातिपदिकेन' इति तदन्तविधिप्रतिषेधस्यायं पुरस्तादपवादः ।
'अवृद्धेभ्यो बहुवचनविषयेभ्यः' इति जनपदस्य यः प्रत्ययविधिः स
सुसर्वाधदिक्छन्देभ्यः परस्यापि जनपदस्य भवति । सुपाञ्चालकः । सर्व-
पाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । 'सुसर्वाधेभ्यो जनपदस्या-
मद्राणां दिशश्च' इत्युत्तरपदवृद्धिः । प्रातिपदस्य तदन्तविधेः पुनरनेन
विधानात् केवलाद् भवत्येव । पाञ्चालकः । सुसर्वाधदिक्छन्देभ्य इति
केम् । परमपाञ्चालेभ्य भवः पारमपाञ्चालः । अणेव भवति ॥

ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवेभ्यः ॥ २१ ॥

ऋतुविशेषवाचिनो वृद्धिनिमित्तं यस्तद्धितविधिः स ऋत्ववयवेभ्य
परस्यापि ऋतोर्भवति । 'ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण्' । पूर्वग्रैश्चम् । अपरशैशिम् ।
'अवयवाद्यतोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । वृद्धिमद्विधाविति किम् । प्रावृषेण्यः ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिः ॥ २२ ॥

प्रकृत्यधिकारे महदादिभिर्विशेषणे प्रकृतेस्तदन्तविधिर्भवति ।
'(सान्त)महतोर्नुमि' इति दीर्घो यथा महान्, तथा परममहान् । अप्-
स्वभृन्प्रादीनां दीर्घो यथा आपः कर्तारौ, तथा स्वापः परमकर्तारौ ॥

पदाधिकारेऽहन्नादिभिः ॥ २३ ॥

पदाधिकारे अहन्नित्यादिभिर्विशेषणे पदस्य तदन्तविधिर्भवति ।
'अह्नः' इति यथेह रुः अहोम्याम्, एवं दीर्घाहा निदाघ इति । 'संमु-
ध्वंस्वनहुहां दः' यथा अनहुद्म्यां, तथा स्वनहुद्म्याम् ॥

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विधिस्तदादेरपञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र प्रत्ययो गृह्यते, तत्र यस्मात् स विहितस्तदादेस्तत्प्रत्ययान्तस्य
ग्रहणं भवति, न चेत् पञ्चम्यन्तात् परस्य प्रत्ययस्य कार्यं भवति । 'सना-
द्यन्ताश्चाणिङः' । चिकीर्षति । इह न भवति — प्राचिकीर्षन् । 'यजिजो
फक्' । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । इह न भवति — परमगार्ग्यस्यापत्यं,
परमदाक्षेरपत्यम् । अपश्य्या इति किम् । अन्तस्तीर्णम् । द्यप्तीर्णम् ।
रदाम्यामुत्तरस्य (निष्ठातकारस्तृ?तृ)तकारस्य नत्वं न भवति । निष्ठाया एव
भवति ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ॥ २५ ॥

यत्र कृत्प्रत्ययो गृह्यते, यस्मात् स विहितस्तदादेर्गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणं भवति । सप्तमी क्षेपे कान्तेन समस्यते । यथा भस्मनिहुतं,
तथोदकेविशीर्णम्, अवतप्तेन कुलस्थितमिति । गगनिर्केन मनकुलेन च
कान्तेन समासः सिद्धः ॥

न प्रातिपदिकेन ॥ २६ ॥

विशेषणेनापि तदन्तविधिर्न भवति । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रित । इह न भवति — कष्टं परमश्रितः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । इह न भवति — परमगर्गस्यापत्यम् ॥

यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ २७ ॥

यस्मिन्निति सप्तमीनिर्दिष्टे अल्ग्रहणे विशेषणभूते यो विधिः, स तदादौ विशेषे वेदितव्यः । तदन्तविधेरपवादः । 'अचि श्नुधातुभुवां य्वोरियुवौ' । श्रियाम् । भुवाम् । केवले आदिवद्भावात् । इह न भवति — श्रीषु, भूषु । अल्ग्रहणं किम् । 'कोः कत् त्रिरथवदेपु' । इहैव भवति — कद्रयः । इह न भवति — कुरथाङ्गम् ॥

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ २८ ॥

सप्तम्या निर्दिष्टे यत् कार्यं, तत् पूर्वस्यानन्तरस्य स्थाने भवति । 'इको यणचि' । दध्यत्र । मध्वत्र । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् । तेनेह न भवति — समित्रः ॥

पञ्चम्या परस्य ॥ २९ ॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे यत् कार्यं, तत् परस्य स्थाने भवति । 'अतो भिस ऐस्' । वृक्षैः । पृक्षैः ॥

षष्ठ्यान्त्यस्य ॥ ३० ॥

षष्ठ्या निर्दिष्टे यत् कार्यं, तदन्त्यस्य स्थाने भवति । 'अष्टनो वा सुप्वात्' । अष्टाभिः । अष्टभिः ॥

ङित् ॥ ३१ ॥

यो ङिद्विधिः, स षष्ठीनिर्दिष्टस्यालोऽन्त्यस्य स्थाने भवति । 'व्यासादीनामकङ् च' । वैयासकिः । 'अनेकाल् सर्वस्य' इत्यस्यायं पुरस्तादावादः । तातङ्तुहिङोस्तु ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधे सावकाशमिति तत्त्वादानेकाल् सर्वस्येत्येतदेव भवति ॥

अन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्य ॥ ३२ ॥

पष्ठीनिर्दिष्टस्य कार्यमुच्यमानम् अन्त्यस्य कार्यिणोऽसम्भवे अन्त्य-
समानदेशस्यान्त्यासन्नस्य भवति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यन्नन्तायाः प्रकृतेरतो
लोपः । अर्यग्णः पश्य ॥

परस्यादेः ॥ ३३ ॥

पञ्चमीनिर्दिष्टात् परस्य कार्यं शिष्यमादेरल प्रत्येतव्यम् । 'ईद-
स्यासः । आसीनः । अध्यासीनः । 'पष्ठचान्त्यस्य' इत्यस्यापवादः ॥

शिदनेकाल् सर्वस्व ॥ ३४ ॥

शिदानेकाल् चादेशः सर्वस्य पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । 'ज-
शसोः शिः' । कुण्डानि । 'अस्तेर्मूः' । भविता । 'पष्ठचान्त्यस्य' इत्य
स्यापवादः ॥

टकितावाद्यन्तौ ॥ ३५ ॥

टित्कितौ विधीयमानौ पष्ठीनिर्दिष्टस्य यथासङ्ख्यम् आद्यन्तौ वेदि-
तव्यौ । 'लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडमाङ्योगे' । अकार्षीत् । वलादेरिट् । भविता ।
'अपुजतुनोः पुक्' । त्रापुपम् । जातुपम् । आज्ञसेरसुक् । देवासः ।
पष्ठघेत्येव । 'चरेष्टः' । कुरुचरी । 'आङि दः किः' । आदिः । पूर्वान्ते
हि कि(प्रत्यये) धातुग्रहणेन ग्रहणादाद्येरिति इय् स्यात् ॥

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥ ३६ ॥

मिद् विधीयमानः पष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यादचः परो भवति । 'वच
उम्' । अवोचत् । 'इदितो' नुम् । नन्दति । 'पष्ठचान्त्यस्य' इत्यस्यापवादः ॥

ऋकोऽणो रलौ ॥ ३७ ॥

ऋकारलकारयोः स्थाने योऽण तस्मात् परौ यथासङ्ख्यं रेफल-
कारौ भवतः । कर्ता । कारयति । यो छुभयोः स्थाने भवति छमते सौज्यतर-
व्यपदेशमितीहापि भवति । पितुः । मातुः । तवत्कारः । ऋक इति
किम् । खेयम् । अण इति किम् । आनङ्, होतापोतारौ । अन्त्यगहणानुवृत्ते-
रिमौ रलौ पूर्वमर्क्ता भवतः । तेन धूः पूरित्यत्र रेफस्य धातुमग्नित्वं
'धातोर्धोरनचीक' इति दीर्घत्वम् ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशाः ॥ ३८ ॥

पष्ठ्या निर्दिश्यमानस्यादेशा नतु तदन्तसमुदायस्य भवन्ति ।
'पादः पत्' । व्याघ्रपदः । व्याघ्रपदा । पादान्तस्य न भवति । 'वत्सो ह्यप्'
प्रकृत्य । वत्सान्तस्य न भवति ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ३९ ॥

स्थाने विधीयमानानामादेशानां मध्ये अन्तरतमः सदृशतम एवादेशो
भवति । आन्तर्यं च स्थानार्थगुणप्रमाणेभ्यः । स्थानतः — दण्डाग्रम् ।
कण्ठ्ययोरकारयोः कण्ठ्य एवाकारः । अर्थतः — वातण्ड्ययुवतिः । वत-
ण्डीशब्दस्य पुवद्भावेनान्तरतमः पुंशब्दः । गुणतः — पाकः । चकारस्या-
घोषस्याल्पप्राणस्य तद्गुण एव ककारः । प्रमाणतः — अमुष्मै, अमूभ्याम् ।
ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घ उवर्णः । आदेशाधिकारादेव लब्धे स्था-
नग्रहणं यत्रानेकमान्तर्यं, तत्र स्थानकृतमान्तर्यं बलीय इति ज्ञापनार्थम् ।
तेन चेता स्तोतेति प्रमाणतस्त्वकारो गुणः प्राप्तः । स्थानसाम्यादेकारौ-
कारौ गुणौ भवतः । तमग्रहणमत्यन्तसादृश्यार्थम् । तेन धातयतीति हका-
रस्य सोष्मणो नादवतः सोष्मा नादवांश्च कुत्वं घकारः ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४० ॥

एचः स्थाने ह्रस्वे आदिश्यमाने इगेव भवत्यान्तरतम्यात् । हेङ्,
हिङ्यति । अतिरि । चित्रगुः । अतिनु । एचः समाहारवर्णाः । मात्रा अवर्णस्य
मात्रा इवर्णोवर्णयोः । तत्र कदाचिद् अवर्णः स्यात्, कदाचिदिवर्णोवर्णा ।
मा कदाचिदप्यवर्णो भूदिति सूत्रम् ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ४१ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । गुणवृद्धिसंज्ञा(भ्यां) विधीयमाने गुणवृद्धी
इक एव स्थाने भवतः । गुणः — जयति । भवति । विभर्ति । आत्सन्ध्यक्षर-
व्यञ्जनानां न भवति । यानम् । ग्लायति । (वभिः उम्भि)ता । वृद्धिः —
अचैर्षात् । अहौषीत् । अकार्षात् । इह न भवति — औम्भीत् । गुणवृद्धी
इत्येवं ये गुणवृद्धी इति विज्ञानादिह नियमो न भवति । 'दिव उत्' ।
द्युभ्याम् । 'दिव औत्' । द्यौः ॥

अचो ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥ ४२ ॥

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इत्येवं ये ह्रस्वदीर्घप्लुता विधीयन्ते, तेऽच एव स्थाने भवन्ति । ग्रामाणि कुलम् । अतिरि । अतिनु । इह न भवति — सुवा-
क्कुलम् । दीर्घः — स्तूयते, चीयते, श्रूयते । इह न भवति — पच्यते ।
प्लुतः — देवदत्त३, अग्निचि३त् इति । हलो न भवति । संज्ञाविधिनियमा-
दिह न भवति — द्यौः, पन्थाः, स इति ॥

स्थानिवदादेशोऽनलविधौ ॥ ४३ ॥

स्थानं प्रसङ्गः, सोऽस्यास्तीति स्थानी । आदिश्यत इत्यादेशः ।
तयोः पृथक्त्वात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्यनिदिश्यते । आदेशः
स्थानिवद् भवति स्थान्याश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते, न चेत् तानि
स्थान्यलाश्रयाणि भवन्ति । किमुदाहरणम् । धातुप्रकृतिवृत्तद्धिताव्यय-
सुप्तिङ्पदादेशाः । धात्वादेशो धातुवत् । 'अस्तेर्मूः' । आर्धधातुकविषये
प्रागेवादेशे कृते 'धातो' इति तृजाऽयो भवन्ति । भविता । भवितुम् ।
प्रकृत्यादेशः प्रकृतिवत् । काम्याम् । किमः कादेशे कृते प्रकृत्याश्रयं
दीर्घत्वं भवति । कृदादेशः कृद्वत् । प्रकृत्य । क्तवो रन्वादेशे कृते 'ह्रस्वस्य
पिति कृति' इति तुम् भवति । तद्धितादेशस्तद्धितवत् । दाधिकम् । 'कृत्त-
द्धित —' इत्यादिना प्रातिपदिकसंज्ञा भवति । अव्ययादेशोऽव्ययवत् ।
प्रस्तुत्य । 'अव्ययाद् —' इति मुञ्जुम् भवति । सुवादेशः मुञ्चत् । वृक्षाय ।
'सुपि' इति दीर्घत्वं भवति । तिङादेशस्तिङ्गत् । अकुस्ताम् । 'सुप्तिङ्गन्तं
पदम्' इति पदसंज्ञा । पदादेशः पदवत् । ग्रामो वः स्वम् । 'पदस्य'
इति रत्वं भवति । वत्करणं किम् । स्थान्यादेशस्य संज्ञा मा वि-
ज्ञायीति स्याश्रयमपि यथा स्यात् । 'आढो यमहनः' । आहत आन-
धिष्टेत्यात्मनेपदमुभयत्रापि । आदेशग्रहणं किम् । आनुमानिकस्याप्यादे-
शस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । पचतु, पचन्त्विति । अलाश्रया
विधिरतिविधिरिति मध्यमपदलोपिनः समासस्याश्रयणात् अलः परस्य विधिः ।
अलि परतो विधिः, अलः स्थाने विधिः, अला वा निधि, अप्रधानात् ।

* 'विभक्त्यन्तं पदम्' इत्येष सूत्रम् ।

श्रयो वा विधिरस्त्रिधिरिति सर्वत्रानल्विधाविति प्रतिषेध । तेन द्यौः पन्थाः सः इत्यादिषु औत्वात्वत्यदाद्यत्वादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाभावात् सुलोपादिकार्याणि न भवन्ति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ४४ ॥

अजादेशः परनिमित्तक पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद् भवति । पठयति मृगयते इति टिलोपालोपयो स्थानिवद्भावादुपधालक्षणा वृद्धिर्लघूपधलक्षणो गुणश्च न भवति । अच इति किम् । प्रश्नः । अत्र शादेशस्तुकि कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । परस्मिन्निति किम् । युवजानिः । 'जायाया निङ्' । अपरनिमित्तको निङ् यलोपे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । पूर्वविधाविति किम् । हे गौः । । (उ? ओ)त औद्भावः परविधौ सम्बुद्धिलोपे स्थानिवन्न भवति । अल्विध्यर्थं वचनम् ॥

न पदान्तद्विर्वचनसवर्णानुस्वारजश्चर्विधिषु ॥ ४५ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । पदान्तादिविधिष्वजादेशः परनिमित्तकः स्थानिवन्न भवति । पदान्तविधौ—कौ स्तः । अस्तेरलोपः पूर्वविधावावादेशे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । द्विर्वचनविधौ—दध्यत्र । यणादेशः परनिमित्तको धकारस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भवति । सवर्णविधौ—शिण्डि । श्रमोऽकारस्य लोपोऽनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । अनुस्वारविधौ—पिपन्ति । श्रमोऽकारलोपो नकारस्यानुस्वारे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । जश्चिधौ—बन्धां ते हरी धानाः । भसेर्लोद् । तसस्तामादेशः । श्रौ द्विर्वचने च कृते 'घसिभसोर्हलि' इत्युपधालोपो भकारस्य जश्चे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । चर्विधौ—जक्षतुः । घमेरुपधालोपो घकारस्य चत्वे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति ॥

स्वरदीर्घयलोपेषु लोपः ॥ ४६ ॥

स्वरविधौ दीर्घविधौ यलोपविधौ च लोपोऽजादेशः स्थानिवन्न भवति । स्वरविधौ—चिकीर्षकः । ण्वुलि कृते अतो लोपः परनिमित्तको 'लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमि'ति स्वरे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । तेन ईकारे स्वरः । दीर्घविधौ—प्रतिदीप्नः । 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपो दीर्घे

कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । यलोपविधौ—कण्डूतिः । कण्डूयतेः क्तिनि कृते अतो लोपो 'ध्वोर्वलि' इति यलोपे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । लोप इति किम् । बहुखट्वकः । 'आपो वा' इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावात् 'कपि पूर्व-मुदात्तम्' इत्येतद् भवति, नतु 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम्' इति । गिर्योरिति यणादेशस्य स्थानिवद्भावाद् 'धातोर्वीः—' इत्यादिना न दीर्घः । वाय्वारिति यणादेशस्य स्थानिवद्भावाद् 'ध्वोर्वलि' इति यलोपो न भवति ॥

वरच्छिलुक्कखोपधात्वेषु ॥ ४७ ॥

वरे कौ लुकि कखोपधात्वे च लोपोऽजादेशः स्थानिवन्न भवति । वरे — यायावरः । यातेर्यङन्ताद् वरचि कृते अतो लोपः परनिमित्तको 'लोपोऽचि क्ङिति चातः' इत्याकारलोपे कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । कौ — देवयतेः क्तिप्, दयूः । लवमाचष्टे क्तिप्, लौः । णिलोपाहोपावृडि कर्तव्ये स्थानिवन्न भवतः । लुकि — पञ्च इन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः स्थाली-पाकः । अत्र तद्धितडीपोर्लुकः स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद् डीप्सन्निभस्युक्तस्यानुकः श्रवणं 'यस्येति च' लोपश्च न भवति । कखोपधात्वे — इलुकाया, अदूर-भवमैलुकं, परिखायाः पारिखम् । तत्र भवमैलुकीयं पारिखीयमित्यणि आकारलोपः कखोपधलक्षणे छप्रत्यये कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । कस्ताभ्या-मुपधाविशेषणं किम् । पटयतीत्यत्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधेनोपधा-लक्षणा वृद्धिः स्यात् ॥

पूर्वत्रासिद्धे चासंयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ॥ ४८ ॥

पूर्वत्रासिद्धेषु च यत् कार्यमुच्यते, तस्मिन् संयोगादिलोपलत्वणत्व-वर्जितेऽजादेशः स्थानिवन्न भवति । पापच्यतेः पापक्तिः । याजयतेः याष्टिः । अत्राहोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् झल्निमित्ते कुत्वपत्वे भवतः । असंयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति किम् । काक्यर्थ, वास्यर्थम् । यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्कोः संयोगादिलोपो न भवति । निगायते । निगात्यते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् 'आचि वा' इति वैकल्पिकं लृत्वं भवति । माप-वपनी । व्रीहिवपनी । अत्रोत्तरपदान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमतो लोपस्य स्थानिवद्भावान्न भवति । समासश्च टीणुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेनैव द्रष्टव्यः ॥

आदिष्टादचः पूर्वस्य ॥ ४९ ॥

आदिष्टादेवाचः पूर्वस्य विधौ कर्तव्ये अजादेशः परनिमित्तकः स्थानिवन्न भवति । इयेप । उवोप । अत्र गुणादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधाद् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयुवौ भवतः ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५० ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स द्विर्वचने देष्टव्ये स्थानिवद् भवति । रूपातिदेशोऽयं नियतकालः । कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आलोपालोपणिलोपयणयायावादेशाः प्रयोजनम् । आलोपः—दधतुः । अत्रातो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् 'एकाज् —' इति द्विर्वचनं भवति । अलोपः—जग्मतु । 'गमहनजन—' इत्यादिना कृतस्यालोपस्य स्थानिवद्भावात् साष्कलक्षणं द्विर्वचनं भवति । णिलोपः—आटेटत् । णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् 'अजादेर्द्वितीय' इति द्विर्वचनं भवति । यण्—चक्रतुः । करोतेरतुसि यणादेशस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनं भवति । अयवायावादेशाः—निनय, लुलव निनाय, लुलाव । नयतेर्लुनातेत्योत्तमे णलि गुणे वृद्धौ च कृतायामयवायावादेशानां स्थानिवद्भावाद् ने लो नै लाविति द्विर्वचनं भवति । द्विर्वचन इति किम् । जग्ले । अत्राकारस्य पृथक्श्रवणं परेण वा सहेति वृद्धिर्न भवति । आत्वस्य त्वशिदेज्ज्विषये विधानादर्नमित्तिकत्वमिति (शै ? ग्लै) इति द्विर्वचनं न भवति । द्विर्वचननिमित्त इति किम् । दुघूपति । ऊठि यणादेशो द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवन्न भवति । अचीति किम् । जेघ्रीयते । य(दि ? डि) प्री आदेशस्य स्थानिवद्भावादीकारान्तद्विर्वचनं (न) भवति ॥

णिच्यनित् ॥ ५१ ॥

असहायस्याद्युपदिष्टान्यन्तोपदिष्टानि च कार्याणि न प्राप्नुवन्ती-
प्यन्ते चेत्यतिदिश्यन्ते । आदाविवान्त इवैकस्मिन्नपि कार्यं भवति । श्रियौ ।
श्रुवौ । अत्र ह्यजादौ प्रत्यये विधीयमानावियुवादेशवेकस्मिन्नप्यादिवद्भावाद्
भवतः । खट्वे इति माले इति । एदन्तद्विवचनलक्षणा प्रगृह्यसंज्ञा एक-
स्मिन्नप्येकारूपे द्विवचने अन्तवद्भावात् भवति ॥

प्रकृतिवदनुकरणम् ॥ ५३ ॥

धात्वादिप्रकृतिवत् तदनुकरणमपि व्यपादिश्यते । 'पूजामिभवयोः
पुवः संज्ञायाम्' इत्यादौ धात्वाद्यनुकरणानां धात्वादिनियन्धना इयुवादयो
भवन्ति । अग्नी इत्याह, द्विः पचन्त्वित्याह, इत्यादौ प्रगृह्यतिङन्तानुकरणानां
प्रकृतिवद्भावः, अच्सन्धिः, 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातश्च भवति ॥

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ५४ ॥

एकदेशविकृतं शब्दरूपमनन्यवद् भवति, तदेव भवतीत्यर्थः । अति-
जरसा अतिजरसैरित्यादौ कृतद्वस्वत्वंऽपि जराशब्दः स एवेति जरसादेशो
भवति ॥

भूतपूर्वकत्वात् तद्वदुपचारः ॥ ५५ ॥

निवृत्तेष्वपि जकारादिष्वनुबन्धेषु जसादीनां जसित्यादयो व्यपदेशा
भवन्ति ॥

भाविनि भूतवदुपचारः ॥ ५६ ॥

भविष्यतीति भावि । तस्मिन्नर्थे भूतवदुपचारो भवति । अस्यै आ-
सामिति भाविनोरपि स्याद्सामादेशयोर्मूतवद्भावाद् 'हल्यनकोऽण्' इति
इदमोऽशादेशो भवति ॥

अवयवेऽप्यवयविवदुपचारः ॥ ५७ ॥

अवयविनि यथा तथा तदवयवेऽप्युपचारो व्यवहारो भवति । 'उप-
सर्गात् सुनोतिमुवति —' इत्यादौ 'उपसर्गाददुरो णोपदेशस्य' इत्यादौ
चोपसर्गावयवयोः पत्वणत्वनिमित्तयोरिणरेफयोरुपसर्गव्यपदेशः । अभि-
पुणोति ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ५८ ॥

प्रत्ययस्य लोपे कृते सत्यपि प्रत्ययनिमित्तं प्रकृतेः कार्यं भवति । अग्निचित् । अधोक् । लुप्तयोरपि सुतिङोः 'विभक्त्यन्तं पदम्' इति पदसंज्ञा भवति । प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्, प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आग्नीत आग्नीयातामिति सीयुद्सकारलोपे कृते झलादिलक्षणोऽनुनासिकलोपो न भवति । पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्याद्, वर्णलक्षणं मा भूत् । सयः कुलं रैकुलं नौकुलं, गोहितमित्यादावायावादयो न भवन्ति ॥

न लुमता प्रकृतेः ॥ ५९ ॥

लुका श्लुना लुपा च लुप्ते प्रत्यये प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्रकृतेर्न भवति । गर्गाः । मृष्टः । पञ्चालाः । अत्र यञ्शबण्प्रत्ययेषु लुप्तेषु प्रकृतेर्गुणवृद्धी न भवतः । प्रकृतेरिति किम् । पञ्च । सप्त । साम । पयः । सुप्रत्ययलक्षणपदसंज्ञानिवन्धनानि नलोपरुत्वादीनि भवन्ति । लुमतेति किम् । कार्यते । णिलोपेऽपि तल्लक्षणा वृद्धिर्भवति ॥

णियकोः ॥ ६० ॥

णौ यकि च परतो लुमता लुप्ते प्रत्यये प्रत्ययलक्षणं न भवति । अप्राकृतस्यापि कार्यस्य प्रतिषेधार्थं वचनम् । स्तुचमाचष्टे स्तुचयति, उपसं करोति (उपस्पति) । सुन्लुकि कृते प्रत्ययलोपलक्षणेन पदान्तनिबन्धनाः कुत्वरुत्वादयो न भवन्ति ॥

उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ ॥ ६१ ॥

पदादिविधेरन्यत्रोत्तरपदत्वे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति । परमवाचा । परमगोदुहा । परमादिवा । प्रत्ययलोपलक्षणेन पदान्तनिबन्धनानि कुत्वधत्वोत्वानि न भवन्ति । अपदादिविधाविति किम् । दधिसेचौ दधिसेचः । अत्र प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञायां 'न सात्पदाद्योः' इति उत्तरपदादिनिबन्धनः पत्वप्रतिषेधो भवति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ ६२ ॥

अनुदिश्यत इत्यनुदेशः, पञ्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । उद्दिशिनां च

तुल्यसङ्ख्यानं यथाक्रममभिसम्बन्धो भवति । प्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेनेत्यादि । 'तन्मध्यस्थवस्मसां तातंतवमाः' पचताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम । समानामिति किम् । 'सहाङ्कवोपलक्षणेष्वा(न्य)भिन्नः' । अत्र सहादयश्चत्वारः अजादयश्च त्रय इति सङ्ख्यावैषम्यात् सर्वेषां प्रत्येकमभिसम्बन्धः ॥

विवक्षातः कारकाणि ॥ ६३ ॥

प्रयोक्तुर्वक्तुमिच्छया कर्मादीनि कारकाणि भवन्ति । विवक्षा च कुलवधूखिव न लौकिकीं प्रयोगमर्यादामतिक्रामति । स्थाली पचनि, स्थाल्यां पचति । अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, अक्षेषु दीव्यति, अक्षाणां दीव्यति । विवक्षायाश्च नियतत्वात् सत्यप्यपाये धनुषा विध्यतीत्येव, न धनुषो विध्यतीति । कंसपात्र्यां भुङ्क्त इत्येव, न कंसपात्र्या भुङ्क्त इति ॥

सूत्रे लिङ्गवचनाद्यप्रामाण्यमविवक्षातः ॥ ६४ ॥

सूत्रेषु लिङ्गवचनकालादीनां विवक्षाया अभावादप्रामाण्यं भवति । 'कर्मणा क्रियया वा यममिषैति स सम्प्रदानम्' इति पुल्लिङ्गेनैकवचनेन वर्तमानकालेन च निर्देशे तदप्रामाण्यालिङ्गान्तरवचनान्तरकालान्तरेष्वपि सम्प्रदानसंज्ञा भवति । 'अभिन्नकर्तृकयोः पूर्वकालाद्' इति द्विवचनेनापि निर्देशे बहुनामपि पूर्वकालत्वात् क्त्वा भवति । 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति बहुवचननिर्देशे द्वयोरप्येकशेषो भवति ॥

अपेक्षातोऽधिकारः ॥ ६५ ॥

लक्ष्येषु लक्षणप्रवृत्तावर्धितमपेक्षा । एकत्रोपात्तस्यान्यत्र व्यापारोऽधिकारः । सोऽपेक्षया हेतुमूतया भवति । यथा — अलुगधिकारः प्रागानङ्गः, उत्तरपदाधिकारः प्राक् प्रकृत्यधिकारात् ॥

एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्तते ॥ ६६ ॥

यथा 'तेन रक्तं रागाद्' इत्येकयोगनिर्दिष्टानामपि 'चन्द्रवृत्ते नक्षत्रा पुंक्तः कालः' इत्यत्र तेनेत्येकदेशोऽनुवर्तते ॥

चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्तते ॥ ६७ ॥

यथा 'वद सुपि क्यप् च' इत्यत्र चानुकृष्टो यत् 'भुव' इत्यत्र नानुवर्तते ॥

क्वचिदनुवर्तते ॥ ६८ ॥

चानुकृष्टमपि क्वचिदुत्तरत्रानुवर्तते । यथा 'डाप् चोभाभ्याम्' इति चानुकृष्टो ङीप् 'टिड्ढाणञ् —' इत्यादावनुवर्तते ॥

अनन्तरस्य विधिः प्रतिषेधो वा ॥ ६९ ॥

भवति । विधिर्यथा 'सर्वनाम्न. स्मैस्मातौ' अनन्तरयोर्ङेडस्योर्भवत् , न व्यवहितयोर्ङाडसो । प्रतिषेधो यथा — 'युजेरसमासे' इति प्रतिषेधोऽनन्तरस्य नुम । अश्वयुक् ॥

विशेषातिदिष्टः प्रकृतं न बाधते ॥ ७० ॥

विशेषेणातिदिष्टो विधिः प्रतिषेधो वा प्रकृतं न बाधते । विधिर्यथा — 'ऋना ङीप्' प्रकृतं 'सर्वत ङो वा' इत्यनेन विशेषातिदिष्टेन विधिना न बाध्यते, 'वयस्यचरम' इत्यादावनुवर्तते । प्रतिषेधो यथा — स एव ङीप् 'न स्वसादिभ्य' इति प्रतिषेधेन विशेषातिदिष्टेन न बाध्यत इति 'टिड्ढाणञ् —' इत्यादावनुवर्तते । एव सर्वत्रापेक्षातोऽधिकारान्निवृत्ति-स्थानुवृत्तश्च भवति ॥

अर्थवशाद् विभक्तिविपरिणामः ॥ ७१ ॥

सामर्थ्यवशाद् विभक्त्यन्तरस्य विपरिणामः पूर्वविभक्तिपरित्यागेन विभक्त्यन्तरोपादानं भवति । आर्थवातुक इति ससम्यनुवृत्ता बलादेरिट्' इत्यत्र पष्ठ्यन्ततया विपरिणमते । 'सायचिरप्राह्वैप्रगेऽव्ययेभ्य एयु' इति प्रथमान्त तुङागमापेक्षया पष्ठ्या विपरिणम्यते ॥

समर्थः पदविधिः ॥ ७२ ॥

विधीयत इति विधिः । सम्बन्धसामान्ये पठ्ठी । तेन यः । दाद्विधि यश्च पदे पदस्य, पदयोः, पदानां वा, सर्वतः पदस्य सम्बन्धीति पदविधिरेव समर्थ इति । यदा सम्प्रेक्षितार्थः सम्पदायाँ

वा समर्थः, तदा व्यपेक्षासामर्थ्यम् । यदा तु सङ्गतार्थः संसृष्टार्थो वा समर्थः, तदैकार्थीभाव इति । तत्र व्यपेक्षायां सम्प्रेक्षितार्थावयवत्वात् सम्बद्धार्यावयवत्वाद्वा समासादिः समर्थ इत्युक्तः । इह शास्त्रे पदविधिर्नाम समर्थ्यावयवो वेदितव्यः । अयमर्थः — येषां पदानां विधिरुच्यते, तानि यदि परस्परं सम्प्रेक्षितार्थानि सम्बद्धार्यानि वा भवन्ति, तदासौ विधिः साधुर्भवति । यदा त्वेकार्थीभावस्तदा विग्रहवाक्याभिधाने यः शब्दः सङ्गतार्थः संसृष्टार्थो वा स साधुर्भवति । पदविधिश्च समाससुव्यातु-कृतद्धितोपपदविभक्तियुष्मदस्मदादेशनिघातप्लुताः । तत्र समासः — 'विशेषणं विशेष्येण —' । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । 'द्वितीया श्रितादिभिः' । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । 'पष्ठी सुचन्तेन' । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । अत्र पूर्वोत्तरयोर्वाक्यावस्थायां सर्वत्र परस्परसाकाङ्क्षा व्यपेक्षास्ति । वृत्त्यवस्थायां तु पृथगर्थानां सतामेकार्थीभाव इति । तथाहि — नीलमिति विशेषणं गुणत्वाद् द्रव्यमाकाङ्क्षति । उत्पलमिति सर्वोत्पलावग्रहरूपेण प्रवृत्तं तद् विशेष्यत्वाद् विशेषणं गुणमाकाङ्क्षति । वृत्तौ पुनः एकार्थीभावेन पासृदकवदविभागापत्तौ तावुभावप्येकस्मिन्नधिकरणे सम्मूर्छिताविधे भवतः । तथा कष्टमित्येतत् साधनत्वात् साध्यभूतां क्रियामपेक्षते । श्रितः श्रयणक्रियोपसर्जनकर्तृवा(चिस्य ? ची स्व)क्रियाविषय साधनमपेक्षते । तयोश्च परस्परसंसर्गाद् वृत्तावेकार्थीभावो भवति । एव सर्वत्रोपसर्जनानां प्रधानानां च परस्परमाकाङ्क्षावतां कश्चित् प्रकृतिविकारभावलक्षणः कचिदवध्यवधि-द्वावात्मकः कचित् स्वस्वामिभावस्वभावः कचिद्विषयविषयिभाररूपः सम्मन्धे ? न्धो) वा(च्ये ? क्ये) व्यपेक्षा । वृत्तावेकार्थीभावो भवति । तदेतत् सामर्थ्यं विशेषोक्तमपि लो(क्य ? का)पेक्षया ? वृत्त्यवस्थायाः स्वभावेन विभक्तमवतिष्ठते । समर्थ इति किम् । किमद्य ते वस्त्रं नीलमुत्पलमालि । कर्णे । सुव्यातुः । पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । समर्थ इति किम् । पश्यति पुत्रम्, इच्छति सुखम् । कृत् । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । समर्थ इति किम् । पश्य कुम्भं, करोति कष्टम् । तद्धितः । उपगौरपत्यम् औपगवः । समर्थ इति किम् । गृहमुपगौरपत्यं देवदत्तस्य । उपपदविभक्तिः । अभिज्ञानासि देवदत्त ! काश्मीरेषु यत्स्याम । समर्थ इति किम् । देवदत्त ! मातरं स्मरामि, अत्र साम दीर्घं मगधेषु । युष्मदस्मदादेशाः । ग्रामस्ते स्वम्, ग्रामो मे स्वम् । ममर्थ

इति किम् । ओदनं पच तव भविष्यति मम भविष्यति । निघातः । देवदत्तः पचति, यज्ञदत्तो भुङ्क्ते । समर्थ इति किम् । अयं दण्डो हरानेन । प्लुतः । 'भर्त्सनेऽङ्गयुक्तं तिडाकाङ्क्षम्' । अङ्ग । कूज ३, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्मः । समर्थ इति किम् । अङ्ग । कूजत्ययम्, इदानीं ज्ञास्यति जाल्मः । पदग्रहणाद् वर्णविधिरसामर्थ्येऽपि भवति । तिष्ठतु तावद् दध्यशान त्व शकेन । तदेवं समासकृत्तद्धितेषु वाक्ये व्यपेक्षा, वृत्तौ त्वेकार्थीभावः, शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्यं भवति ॥

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ ७३ ॥

सूत्रेषु शब्दस्यार्थवतो ग्रहणे सम्भवत्यनर्थकस्य ग्रहणं न भवति । त्रिग्रहणे सङ्गच्छाशब्दस्यार्थवतो ग्रहणं, न रात्रिशब्दावयवस्य । श्वग्रहणे न मातरिश्वनः । यत्र त्वर्थवान्नास्ति, तत्रानर्थकस्य ग्रहणम् । यथा 'अव्यक्तानुकरणस्यानेकाचोऽत इतावि'त्यच्छब्दस्य । पठत् इति पठिति ॥

न वर्णानिनस्मन्ग्रहणेषु ॥ ७४ ॥

वर्ण अन् इन् अस् गन् इत्येतेषामुपादाने 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्येवं न भवति । वर्णग्रहणे 'अतो भिस ऐस्' यथा अर्थवतोऽतो भवति—कुम्भकारैः, एवमनर्थकादपि वृक्षैः । अन् । 'अल्लोपोऽनः' यथेह भवति राज्ञः, तथा महिम्ना । इन् । 'इन्हन्पूर्पार्यङ्गां शौ च' यथेह भवति दण्डी, तथा वाग्मी । अस् । 'अत्वत्तन्तस्यापातोः सौ' यथेह भवति सुपयाः, एव चन्द्रमाः । मन् । 'मनः' यथेह भवति दा(म ? मा) सीमा, एवमतिमहि(म्ना ? मा) ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ७५ ॥

एको लक्षणेनाभिहितः, अपरः शास्त्र एव प्रतिनियतेन पदेन प्रतिपादितः । तयोर्ग्रहणसम्भवे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं, नतु लाक्षणिकस्य । 'सन्निटोर्जे' जिगाय । जिनातेः मम्प्रसारणे निरूपस्य लाक्षणिकत्वात् न भवति । जिज्यतुः ॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ॥ ७६ ॥

प्रातिपदिकस्य ग्रहणे स्त्रीपुन्रपुंसकलिङ्गैर्विशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति ।
 * 'वृत्तीया सदृशादिभिः' यथेह भवति पित्रा सदृशः पितृसदृशः, एवं पितृ-
 सदृशीत्यत्रापि । 'हस्त्यचित्तेभ्यष्ठक्' यथेह भवति हस्तिनां समूहो हास्ति-
 कम्, एवं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि । द्विपतीताण इत्यादौ तु
 लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणे तत्रैव प्रतिविधानं भविष्यति ॥

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ॥ ७७ ॥

धातोः स्वरूपग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि तस्य ग्रहणं भवति । 'भुवां
 बुग्लुङ्लिटोः' यथेह भवति अभूवन्, एवमचोभूवन् इत्यत्रापि । यथेह
 'गमेरिट्' गमिष्यति, एवं जङ्गमिष्यति इत्यत्रापि ॥

न तिवनुबन्धगणैकाज्ग्रहणेऽपि ॥ ७८ ॥

तिपा अनुबन्धेन गणेन एकेनाचा च प्रकृतेर्निर्देशे यङ्लुगन्तस्य
 ग्रहणं न भवति । तिपा । 'निसस्तपतावनासेवाया' यथेह भवति निष्पति,
 न तथा निस्तावति । अनुबन्धेन । 'शीङ् एत् सार्वधातुके' यथेह भवति
 शेते, एवं न शेशीतः । गणेन । 'कुट्टादीनामञ्जिति' यथेह गुणनिषेधः
 कुटिता, न तथा चोकोटिता । एकेनाचा । 'हुसलभ्योऽनिटो हेर्धिः'
 यथेह भवति जुहुधि, न तथा जेहुहि ॥

आगमा यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ७९ ॥

आगमा मिदादयो यस्याः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वापसर्जनमूता विधी-
 यन्ते, तद्ग्रहणेन तेषामपि ग्रहणं भवति । देयात् । यासुटो लिङ्ग्रहणेन
 ग्रहणात् 'लिङ्येदि'त्येत्वं भवति । अर्दादपत् । पुको धातुग्रहणेन ग्रहणात्
 णौ 'चङ्युपधाया' इति ह्रस्वो भवति । 'टकितावायन्ता' वित्युक्तेऽपि आद्य-
 न्तशब्दयोः समीपजयोरपि दर्शनात् प्रकृतिप्रत्ययग्रहणेन टित्किनोर्ग्रहणं न
 स्यादिति वचनम् ॥

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ८० ॥

तस्य प्रकृतिप्रत्ययादेर्मध्यपतितस्य तत्प्रकृत्यादिग्रहणेनैव ग्रहणं भ-
 वति । उचर्कः । सर्वर्के । तर्के । अत्राकृतो मध्यगतस्य प्रकृतिग्रहणेन
 ग्रहणादव्ययमर्पणामसंज्ञायां मुञ्चुक्त्वदापत्यग्रीभारा भवन्ति ॥

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ॥ ८१ ॥

सन्निपात. सश्लेष. । तन्निमित्तो यो विधिः स तत्सन्निपातविधातकस्य विधेर्निमित्तं न भवति । त्रीणि । शतानि । अत्र जस. सन्निपातहेतुको नु तत्सन्निपातविधातकस्य 'ष्णः सङ्ख्याया' इति जश्शसोर्लुको निमित्तं न भवति ॥

न वर्णाश्रयप्रत्ययात्वपुगत्वेद्द्रुस्वत्वानि वर्णविचाल-
पुग्वस्वटाचालोपसम्बुद्धिलोपानाम् ॥ ८२ ॥

वर्णाश्रय. प्रत्यय. आत्व पुक् अत्वम् इट् ह्रस्वत्व च सन्निपातलक्षण विधयो यथासङ्गं वर्णविचालस्य पुक् ह्रस्वत्वस्य टाप. आलोपस्य सम्बुद्धिलोपस्य च सन्निपातविधातस्य अनिमित्तानि न भवन्ति । वर्णाश्रय प्रत्ययो वर्णविचालस्य । दाक्षि । अकाराश्रय इञ् अकारविचालस्यानिमित्तं न भवति । आत्व पुक् । क्रापयति । णिसन्निपातलक्षणमात्रं तद्विधातस्य पुकोऽनिमित्तं न भवति । पुक् द्रुस्वत्वस्य । अदीपत् । आकारान्तसन्निपातनिमित्तं पुक् तद्विधातस्य द्रुस्वत्वस्यानिमित्तं न भवति । अत्व टाप. । या सा । त्यदाद्यकारणान्विधेरनिमित्तं न भवति । इट् आलोपस्य । पपि-वान् । आकारान्तलक्षण इड्विधिरालोपस्यानिमित्तं न भवति । द्रुस्वत्व सम्बुद्धिलोपस्य । हे कुमारि । । ह्रस्वत्व सम्बुद्धिलोपस्यानिमित्तं न भवति । वृक्षायेत्यादौ त्वकारान्तनिमित्तो डेर्यकारो यञीति प्रत्याहारानुवृत्तिसामर्थ्याद् दीर्घत्वस्यानिमित्तं न भवति ॥

मतुष्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिधातस्य ॥ ८३ ॥

मतुपो विभक्तेश्च यदुदात्तत्वं पूर्वोदात्तसन्निपातहेतुकं, तत् पूर्व-निपातस्यानिमित्तं न भवति । अग्निमान् । वायुमान् । परमवाचा परमवाचे । अत्र 'ह्रस्वरेनुङ्म्योऽञ्मतुवि'ति मतुप् । 'उदात्तादुत्तस्पदादनित्यसमासे वे'ति तृतीयाविभक्तेश्च पूर्वमुदात्तमाश्रित्योदात्तत्वं विधीयमानम् 'अनुदात्तपदमेकवर्जमे'ति पूर्वनिपातस्यानिमित्तं न भवति ॥

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ८४ ॥

अङ्गं निमित्तमन्तर्यस्य तदन्तरङ्गं, बहिर्यस्य तद् बहिरङ्गम् । तद्य प्रकृत्याश्रयमन्तरङ्गं प्रत्ययाश्रयं बहिरङ्गम् । प्रकृतेः पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गम् । एकपदाश्रयमन्तरङ्गमुभयपदाश्रयं बहिरङ्गम् । अल्पाश्रय-
मन्तरङ्गं बह्याश्रयं बहिरङ्गमिति । तत्रान्तरङ्गे कार्यं कर्तव्यं बहिरङ्गमसिद्धं
भवति । पदव्या मृद्व्या । विमर्क्तिनिमित्तस्येकारयणादेशस्य बहिरङ्गस्यासिद्ध-
त्वात् अन्तरङ्गोकारस्य यणादेशो भवति । ग्रामणि कुलमिति । पदान्तर-
सम्बन्धनिमित्तत्वेन बहिरङ्गस्य नपुंसकह्रस्वत्वस्यासिद्धत्वात् एकपदाश्रयो-
ऽन्तरङ्गस्तुङ् न भवति । युगपरनायेति । बहिरङ्गस्य दीर्घत्वस्यासिद्धत्वा-
न्नपुंसकह्रस्वत्वं न भवति । एवमतिषट्वायाहीत्युपसर्जनह्रस्वत्वम्, अम्ना-
त्रेति सम्बुद्धिह्रस्वत्वं च न भवति ॥

नाजानन्तर्ये ॥ ८५ ॥

अचोरानन्तर्यमाश्रित्य विधीयमाने विधौ 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे'
इत्येतन्न भवति । द्युमि । अद्राक्षीन् । अगोचत् । दिव उत्तममुमागमौ
चान्तरङ्गेषु यणादिकार्येषु अचोरानन्तर्येण विधीयमानेषु असिद्धा न भ-
वन्ति ॥

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥ ८६ ॥

गुणादागतो गौणः । मुख्यमिव प्राधान्यान्मुख्योऽयः । तयोर्गौण-
मुख्ययोरर्थयोरुपादानसम्भवे गुणार्थवृत्तेरेव शब्दस्य कार्यसम्प्रत्ययो भ-
वति । 'वामुदेवार्जुनाभ्यां कन्' । वामुदेवे भाक्तिरस्य वामुदेवकः । अर्जु-
नकः । यस्तु वामुदेव इव वामुदेवः, अर्जुन इवार्जुनः । तयोर्न्यायाप्राप्तमेव
कार्यम् । 'ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः' । अयो आधर्यम् । गौणार्थवृत्तेस्तु न
भवति । अगौर्गाः समपद्यत गोमरादिनि । इय पग्मिषा पदकार्येषु । तेन
षादिकं गामानयेत्यान्वं गौणार्थस्यापि भवति ॥

प्रसिद्धे सहचरिते च ॥ ८७ ॥

कार्यसम्प्रत्ययो भवति । प्रसिद्धे यथा—'शब्दः शब्दे' उभयप्रत्ययान्तेन
शाब्दिकमेति प्रसिद्धेः पितृकर्मयोग्यते, ननु शब्दात्मान् । सहचरिते यथा—
ममपादिमाहवर्षादन्तरालेणशब्दो निपातो गृह्यते । तेनैव न द्विगुणः ।
नगरस्यान्तरा पुरीति । किं ते कञ्जवार्जुनयोस्तोरेण प्राप्तेनेति ॥

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे ॥ ८८ ॥

करणेन निर्वृत्त कृत्रिम, ततोऽन्यदकृत्रिमम् । तयो प्रसङ्गे कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति । 'कर्मण्यण्' । अत्र 'कर्तुरीप्सिततम कर्म' कृत्रिमम् । क्रिया पुनरकृत्रिमम् । तयोरीप्सिततमस्यैव सम्प्रत्ययः । कुम्भकार. । यत्र तूभयोः प्रसङ्गो नास्ति, तत्राकृत्रिमे(पि ? एव) । यथा — 'शब्दवैरकलहादिभ्यः करण' इत्यत्र करणशब्देन क्रियाया एव सम्प्रत्ययः ॥

क्वचिदुभयगतिः ॥ ८९ ॥

कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि क्वचित् प्रतिपत्तिर्भवति । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' कृत्रिमा, एकादिका अकृत्रिमा । द्वयोरपि सम्प्रत्ययः । 'प्रकारे धा सङ्ख्याया.' एकधा बहुधा ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः ॥ ९० ॥

लक्षणान्तरेण कार्ये सिद्धे सति पुनस्तस्यैव कार्यस्य कस्मिंश्चिद्विशेषे यदारम्भः स विशेषान्तरे नियमार्थः व्यावृत्त्यर्थो भवति । 'शिसुत्पशी-सम्भुद्धयो'रिति नान्तायाः प्रकृतेर्दीर्घे सिद्धे 'इन्हनपूपार्यम्णा शौ चे'ति पुनरारम्भमाणः शवेव सावेवेति नियमाय भवति । तेन दण्डीति दण्डी त्यादावेव दीर्घो भवति, नतु दण्डिनौ दण्डिन इत्यादाविति ॥

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ॥ ९१ ॥

धातोः स्वरूपमुपादाय यत् कार्यं विधीयते, तत् धातुप्रत्यय एव भवति । 'मृजेर्धृद्धिः.' । 'ऋतोऽचि वा' इद्वै भवति परिमृज(ति ? न्ति) परिमार्ज(ति ? न्ति) । इह न भवति रज्जुमृजा रज्जुमृजे । 'अचि श्नुधातु-ध्रुवा प्योरियुवौ' यथेह भवतः चिक्रियतु चिक्रियु लुलुवतुः लुलुवु, एवं यवक्रियौ यवक्रियः लुवौ लुव इति ॥

नञ्युक्तस्य तत्सदृशे ॥ ९२ ॥

नञ्युक्तस्य यत् कार्यमुच्यते तस्य नञ्युक्तसदृशे सविज्ञान प्रतिपत्तिर्भवति । 'अप्राणिजातयः' समाहारे समस्यन्ते । तत्र प्राणिसदृशग्रहणाद् द्रव्यजातिवत्, चिन्मेव समाहारे समासो भवति । न गशन्नि धानाशकुलि ।

न गुणकर्मजातिवाचिनाम् । रसगन्धस्पर्शोत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणग-
मनानीति ॥

उक्तार्थानामप्रयोगः ॥ ९३ ॥

उक्तः अभिहितः अर्थो येषां शब्दानां शब्दान्तरेण तेषामप्रयोगोऽनु-
चारणं भवति । कियते कट । कृतः कटः । शयः पटः । आरूढवानरो
वृक्षः । तिङ्कृतद्धितसमासेः कर्मणोऽभिहितत्वात् कटादेर्द्वितीया न भवति ।
चित्रगुरिति बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मतुप् न भवति । कचिदनित्यत्व-
मस्याः परिभाषायाः । तेन द्वावपूषावानय, त्व पचसि, अह पचामीत्यादौ
द्वियुष्मदस्मदादीनामुक्तार्थानामपि प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ॥ ९४ ॥

निमित्तं करणं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । तत्र भव नैमित्तिकम् । निमित्ता-
भावे नैमित्तिकस्यापि कार्यस्याभावो भवति । चेकिरिता देदिविता । अत्र
यद्निमित्तदीर्घत्वमन्तरङ्गत्वात् पूर्वं कृतमपि पश्चादार्धघातुकनिमित्ते य-
लोपे कृन् निमित्ताभावान्निवर्तते । एव पपुषः पेचुषः । यस्येति सम्प्रसारणे
कृते बलादित्याभावादिष्णिवर्तते । स्वीयत इति यकारनिमित्तं ध्रुत्व तदमा-
वान्निवर्तते ।

सन्नियोगशिष्टानानेकापायेऽन्यतरस्याप्यपायः ॥ ९५ ॥

सन्नियोगः सहभावो यांगपद्यमिति यावत् । सन्नियोगशिष्टानामेकस्य
सन्नियोगिनोऽपायेऽन्यतरस्याप्यपायो भवति । एव इन्द्राण्यो देवता अस्य
स्थाठीपाकस्य पथेन्द्रः स्थाठीपाकः । अत्र ङीशानुरु च सन्नियोगशिष्टौ ।
तत्र 'द्विगोरनपत्येऽजादेर्लुगद्वि'रिति तद्धितस्य लुक् । 'लुर्नद्धितलुक्पगोपी-
सूय्यो'रिति ङीपोऽपि लुक् । तस्य निवृत्तात्तत्सन्नियोगशिष्टस्यानुकोशप
निवृत्तिर्भवति ॥

नान्वाचीयमाननिवृत्तौ प्रधानस्य ॥ ९६ ॥

सन्नियोगशिष्टस्याप्यन्वाचीयमानस्य कार्यम्यापाये प्रधानस्यापायो न
भवति । 'अन्यवानां कथं द' इत्यकच्सन्नियोगे कतारस्य दकारोऽन्वाची-
यते । एषरु । (एषरुत्) । दिषरु । (दिषरुत्) । दकारामायेऽन्वरुच
भवति । उषरु । नीचरुः ॥

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ९७ ॥

निरनुबन्ध(क)स्य प्रकृतिप्रत्ययादेर्ग्रहणे सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवति । 'पदान्ते दिव उदि'ति निरनुबन्धकस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादु-
दनुबन्धकस्य धातोर्ग्रहणं न भवति । अक्षयूः । 'क्षेः क्षी च' । अत्र हि
'क्षि(५१ ५) हिंसायामि'त्यस्य सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवति । क्षितः
क्षितवानिति ॥

एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ॥ ९८ ॥

एकानुबन्धकस्य प्रत्ययादेर्ग्रहणे द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणं न भवति । 'स-
न्यहोरात्र एकाच् द्विः' । यङ्ग्रहणे क्यङ्ग्रहणं न भवति । श्येनायते ।
'ययतोरतदर्थ' इति नञ्स्वरे 'शरीरावयवाद्यदि'ति यत एव ग्रहणं भवति ।
अदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । व्यतो ग्रहणं न भवति । अवामदेव्यम् ॥

नानुबन्धकृतान्यसारूप्यानेजन्तत्वानेकाल्त्वानि ॥ ९९ ॥

प्रत्ययधात्वादेषानामनुबन्धहेतुकान्यसारूप्यानेजन्तत्वानेकाल्त्वानि
न भवन्ति । 'कृदसरूपोऽक्षियां वा याधको भवती'त्युच्यते । ण्वुलादेरुत्स-
र्गस्यासरूपेण कादिनापवादेन समावेशो यथा स्यात् । विक्षिपः विक्षेपकः
विक्षेपेति । तत्रानुबन्धभेदादसरूपस्य कादेरपवादस्य विषयेऽणादिरुत्सर्गः
सरूपो मा भूदिति प्रतिषेधः क्रियते । गोदः कम्बलद इति । उपदेशे एजन्तस्य
धातोरात्वमुच्यते, कै गै दो छो इत्याद्यर्थम् । तत्र धेद् देद् मेद् दैवादी-
नामनेजन्तानां तु न प्राप्नोतीति प्रतिषेध आरभ्यते । धाता । दाता । माता ।
अधिगातेति । अनेकालादेशः सर्वस्य स्थाने भवतीत्युच्यते 'अस्तेर्भूः' 'बुवो
वचि'रित्यादयोऽन्त्यस्य मा भूवन्निति । तत्र 'पदान्ते दिव उत्' । '(दिव)
(ओ ? औ)त्' 'पथ्यादीनामात्' 'उरदि'त्यादयोऽनेकाल्त्वात् सर्वस्य स्युरिति
प्रतिषेध आरभ्यते । शुभ्याम् । धौ । पन्थाः । चकार इति ॥

समासान्तागमसंज्ञाज्ञापकगणनञ्निर्दिष्टान्यनित्यानि

॥ १०० ॥

समासान्तागमौ संज्ञाज्ञापकगण(नञ्)निर्दिष्टाश्च विषयोऽनित्या भवन्ति ।
समासान्तः । 'उपसर्गादध्वनः' प्राध्वो रथः । अ(स्य ? स्या)नित्यत्वादिदमपि
भवति 'राज्ञः सुरा प्राध्वनि सन्निपेतुः' इति टच् न भवति । आगमः ।

‘आने मुगतः’ पचमानो यजमानः । अस्यानित्यत्वात् ‘अपि शकं पचानस्य गृह्य वै मयवन् ! सुप्ता’ इत्यापि मुद् न भवति । सज्ञा । काव्यं समस्यापूरणम् । समस्यत इति समस्या श्लोकपादः । सम्पूर्णादमेर्ण्यत् । मंत्रापूर्वकत्वाद् वृद्धिर्न भवति । तथा तुल्यति स्म विलोचने । तुलोर्णिचि गुणो न भवति । ज्ञापकम् । ‘दीर्घोऽनागमस्ये’त्यनागमग्रहणेनैतत् ज्ञाप्यते ‘अभ्यासधिकारेषु बाधका न बाधन्त’ इति । अस्यानित्यत्वाद् विव्याध विव्याध (घ१च) इति सम्प्रसारणेन ‘हलोऽनादेरप्रयोग’ एव बाध्यत एव । गणः चुरादिभ्यो णिभुक्तः । तस्यानित्यत्वात् कञचिन्न भवति । चुग तुला । सहिरात्मनेपदगणे पाठितः । तस्यानित्यत्वात् ‘म एनाय नागः सहति कलभेभ्यः परिमयामि’ति परस्मैपदं भवति । नञ् । गुणेन पष्ठी न यमस्यत इत्यस्यानित्यत्वात् वदनसोरभकुसुममौकुमार्यादयो भवन्ति । तथा ‘न लुमता प्रकृतेर’त्यस्यानित्यत्वात् ‘स्वमोर्नपुसकादि’ति सोर्लुङ्यपि हे वारे हे प्रपो इति सम्बुद्धिगुणो भवति ॥

उत्सर्गापवादयोरपवादो विधिर्वलवान् ॥ १०१ ॥

सामान्योक्तो विधिरुत्सर्गः ‘कर्मण्यणि’त्यादिः । विशेषोक्तो विधिरपवादः ‘आतोऽनुपसर्गात् क’ इत्यादिः । तयोरुत्सर्गापवादयोरपवादो विधिर्वलवान् उत्सर्गस्य बाधको भवति । गोदः । कम्बलदः । अणपवादः क एव भवति । प्राग् जितादनुत्सर्गः । ‘अत इज्’ अपवादः । दाक्षिः । लाक्षिः । इजेव भवति ॥

अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः ॥ १०२ ॥

अपवादविषये क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेशो भवति । ‘प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली’ इति इज्विषयेऽप्यण् भवति । ‘नाहुन्निथ शान्नीकः’ । अत्राणपवाद इज् । ‘द्विद्विगिन् चिरणिगमिग्रहण’(१) इति । अत्रोऽपवादस्य विषये घञापि भवति । ‘कण्ठे स्वयग्राहनिपत्तपाहुम्’ इति ॥

पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते ॥ १०३ ॥

पुरस्तादपवादा अनन्तरानेयोत्सर्गविधीन् बाधन्ते, ननु तत्परेषामपि बाधका भवन्ति । ‘सिप आतिहान’ इति कसो विहितः । स शठपदि

सूत्रेण सिद्धः । पुनर्विधानात् वाधकानामपवादः पुष्यत्यादिविहि(तो नन्तरं-
 था ? तस्यानन्तरस्याड) एव वाधको भवति । आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः ।
 नतु चिणः । उपाश्लेपि कन्या देवदत्तेनेति ॥

मध्येऽपवादाः पूर्वान् ॥ १०४ ॥

द्वयोरुत्सर्गयोर्मध्ये येऽपवादा भवन्ति, ते पूर्वानेवोत्सर्गविधीन् वा-
 धन्ते, न परान् । 'एरच्' । चयः जयः । पूर्वं घञमेव वाधते, नतु क्तिनम् ।
 चितिः जितिः । 'ऋदोरप्' । करः लवः । पूर्वं घञमेव वाधते, नतु
 क्तिनम् । कीर्णिः लूनिः ॥

कृद्भासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ १०५ ॥

कृतसंज्ञकोऽपवादः उत्सर्गेणासमानरूप स्रयधिकारविहितादन्यो
 वाधको वा भवति । ण्वुल्तृचावुत्सर्गः । 'इगुपधन्नापृकृभ्यः क' इत्यपवादः ।
 तस्य विषये ण्वुल्तृचावपि । विक्षिपः विक्षेपकः विक्षेप्ता । कृदिति किम् ।
 'कर्तरि शचि'त्युत्सर्गः । 'दिवादिभ्यः श्यन्नि'त्यपवादः । स नित्यं वाधकः ।
 दीव्यति । असरूप इति किम् । 'कर्मण्यणि'त्युत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गे क'
 इत्यपवादः । स नित्यं वाधको भवति । गोदः कम्बलदः । अस्त्रियामिति
 किम् । 'स्त्रियां क्तिन्नि'त्युत्सर्गः । 'अ प्रत्ययादि'त्यपवादः । स नित्यं वा-
 धको भवति । चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते, यस्य
 तु विधेर्निमित्तमेव नासौ वाध्यते ॥ १०६ ॥

यं विधिं प्रति विधीयमानस्योपदेशोऽनर्थको भवति, स एव विधि-
 स्तेनोपदेश्यमानेन पाध्यते । यस्य तु विधेर्निमित्तमेनासावुपदिश्यमानस्तस्य
 तेन वाधा न भवति । यथा को देवता यस्य कार्यं हविः । 'कस्येदि'ती-
 कारोऽन्तोदेशो 'यस्ये'ति लोपं प्रत्यनर्थक इति तमेव वाधते । वृद्धेः पुन-
 रसौ निमित्तमेवेति तां न पाधते ॥

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य वाधकः ॥ १०७ ॥

येन लक्षणेन नाप्राप्ते अपितु प्राप्त एव कार्यं यो निधिरारम्भते, स तस्य बाधकः । येन प्राप्ते चाप्राप्ते चारम्भ्यते तस्य बाधको न भवति । अनङ्गुदम्यां पविषद्म्यामिति । अनङ्गुहो यमोश्च (द त्स्त्वयो) प्राप्तयोरेवारम्भमाण दत्त तयोरेव बाधकः भवति । मयोगान्तरेणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चारम्भ्यत इति तत्र बाधते । अनङ्गवान् पपिवान् ॥

बलवन्नित्यमनित्यात् ॥ १०८ ॥

अनित्याद् विधेर्नित्यविधिर्बलवान् भवति । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः । यस्त्वकृत एव प्राप्नोत्यसावनित्यः । कृतेऽपि शब्दान्तरस्य प्राप्नुयन् अनित्यः । यस्य पुनर्लक्षणान्तरेण निमित्तं व्याहृत्यते नामान्नित्य इति । रन्धयति रन्धकः । अत्र कृतायामकृताया च वृद्धौ नुम् प्राप्नोति इति नित्यः । वृद्धिस्तु कृते नुम्यनुपधात्वात् प्राप्नोतीत्यनित्या । तत्र बलवत्त्वान्नित्यं नुम् भवति । कलयति । अनाकृत एव टिलोपे वृद्धिः प्राप्नोतीत्यनित्या । टिलोपोऽप्यकृताया वृद्धाधिकारस्य प्राप्नोति, कृताया त्वैकाररयेति शब्दान्तरप्राप्त्यानित्यः । तत्र द्वयोरनित्ययोः परन्वाद् वृद्ध्या भवितव्यमिति हलिकृत्योरिकारस्यात्वमुच्यते । तेनाग्लोपिन्येव प्रकृतिरिति । अजहलत् अचकलदिति सन्वद्भावप्रतिषेधः । तद् ब्राह्म(ण)कुलमिति । त्यदाद्यत्वं लुकि कृते न प्राप्नोति । लुकः पुनर्यद्यपि त्यदाद्यत्वे कृते न प्राप्नोति, तथापि न त्यदाद्यत्वेनैव विहन्यते किन्तर्हि, लक्षणान्तरेण 'अनोऽम्' इत्यम्मायेनेति त्यदाद्यत्वप्रत्यनित्यो न भवति । नित्यत्वे नलपत्वात् त्यदाद्यत्वबाधते ॥

अन्तरङ्गं बहिरङ्गात् ॥ १०९ ॥

बहिरङ्गादन्तरङ्गो विधिर्बलवान् भवति । स्योनः स्योमा । गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च । अन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो (न ?) भवति । दुष्पति । सन्वृष्टि कृते द्विवचनं च प्राप्नोत यणादेशश्च । अन्तरङ्गत्वाद् यणादेशः, यथाद् द्विवचनम् । 'अमिदं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' इत्यनेनैव स्योनम्योमादौ सिद्धे पुनरुच्यमानमिदमनित्यत्वं तस्या ज्ञापयति । तेन पशुपः पश्य चिन्तुषः पश्य लु(लु ? छ)पः पश्येति बहिरङ्गमपि वसोत्सम्प्रसारणमादौनय(न ? छ)रादेशेऽन्तरङ्गेष्वपि न भवति ॥

निरवकाशं सावकाशात् ॥ ११० ॥

निरवकाशं सावकाशाद् चलवद् भवति । वृक्षैः पुष्पैः । 'बहुवचने
श्लेदि'त्येतत् वृक्षेभ्य इत्यादौ सावकाशम् । तद् ऐसादेशेन निरवकाशेन
याध्यते । न चायमेत्वस्यापवादः, भिन्नविषयत्वात् ॥

वाणीत् प्राकृतम् ॥ १११ ॥

वर्णनिमित्ताद् विधेः प्रकृतिनिमित्तो विधिः चलवान् भवति । च-
यनं चायकः । अत्र गुणवृद्धिम्यामन्तरङ्गत्वाद् यणादेशः प्राप्नोति । 'वा-
णीत् प्राकृतं चलीय' इति गुणवृद्धी भवतः ॥

सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च ॥ ११२ ॥

सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं चान्तरङ्गाद् चलवद् भवति । शुशा-
वयिषति । अशश्वत् । श्रयतेणिं चि संश्रद्धोः कृतयोरन्तरङ्गावपि वृद्ध्या-
वादेशौ याधित्वा सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च पूर्वरूपत्वं भवति ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः ॥ ११३ ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्चलीयसी भवति । नमस्यति देवान् ।
गां स्वामी व्रजति । ग्राममाधिपतिर्याति । कर्मलक्षणा द्वितीयैव, न चतुर्थी-
पष्ठीसप्तम्यः ॥

लुगन्तरङ्गेभ्यः ॥ ११४ ॥

अन्तरङ्गेभ्योऽपि विधिभ्यो लुग्विधिर्चलवान् भवति । गोमान् प्रियो-
ऽस्य गोमत्प्रियः । गोमानिवाचरति गोमत्पते । अन्तरङ्गानपि दीर्घसंयो-
गान्तलोपादीन् बहिरङ्गोऽपि लुग् याधते ।

सर्वेभ्यो लोपः ॥ ११५ ॥

सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्चलवान् भवति । अग्रहीत् । अत्र 'ग्रहेरस्या-
लिटि' दीर्घं याधित्वा सिचो लोपो भवति । इतरथा हि नित्यत्वात् पूर्वं
दीर्घं धृते इहुपधात्वामावाद् (?) 'इट ईटी'ति सिञ्जलोपो न स्यात् ॥

लोपादजादेशः ॥ ११६ ॥

लोपविधेरजादेशविधिर्बलवान् भवति । अध्यैष्ट । तत्र 'सिज्जोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य' इति । 'ह्रस्वाद्धातोरि'ति सिज्जोपश्च प्राप्नोति । 'वृद्धिरेवाद्यट' इति वृद्धिश्च । 'सर्वविधिभ्यो लोप' इति वचनात् सिज्जोपः स्यात् । 'लोपादजादेश' इति वचनाद् वृद्धिर्भवति ॥

आदेशादागमः ॥ ११७ ॥

आदेशविधेर्जागमविधिर्बलवान् भवति । आटुः । आटुः । आसीत् । अरोदीत् । 'अहलैस्तिप्सिप' इति लोपादेशश्च प्राप्नोति । अटीटौ चागमौ । आदेशादागमो बलीयान् इति आगमौ भवतः ॥

आगमात् सर्वादेशः ॥ ११८ ॥

आगमविधेः सर्वादेशविधिर्बलवान् भवति । जरसौ जरसः जरसि जरसाम् । अत्र जराशब्दात् जरशब्दाप्सु कृतेषु जरसादेशश्च प्राप्नोति याणुण्टौ (?) चागमौ । 'आदेशादागम' इति याणुण्टौ स्याताम् । 'आगमात् सर्वादेश' इति वचनात् जरसादेशो भवति ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ ११९ ॥

विप्रतिपूर्वात् सिधेः कर्मव्यतीहारं घञ् । अन्योन्यप्रतिषेधो विप्रतिषेधः । स च विरोधिनीस्तुत्ययोर्धुगपदुपस्थानादेकत्रानेकत्र वासम्भवे सति भवति । तस्मिन् विप्रतिषेधे यत् परं शङ्कं तत् कचेत्यम् । नित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गोत्सर्गापवादादिषु तुल्यफलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयः । फलवत्तैव तत्र भवितव्यम् । तुल्यफलता चान्यत्र सावकाशयोर्भवति । तत्र 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'त्यस्यावकाशः वृक्षाय वृक्षाम्याम् । 'पट्टपचने षत्येदि'त्यस्यावकाशः वृक्षेषु सर्वेषामिति । इहोभयं प्राप्नोति वृक्षेभ्यः । परत्वादेत्वं भवति । अयं तावदेकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेध उक्तः । अनेकस्याप्यसम्भवे यथा — 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्यापवादस्य 'परस्यादिरे'त्यस्यावकाशः 'यन्तरनवर्णान्तोपसर्गोऽप ईत्' । ईषम् अन्तर्षम् । 'अनेकाल् सर्वस्ये'त्यस्यावकाशः 'अस्तेभ्यः' भवति । इहोभयं प्राप्नोति । 'अतो भिम ऐम्' वृक्षैः पृथैः । 'परत्वाद् अनेकाल् सर्वस्ये'त्यतद् भवति । अत्रादेरप्य-

वस्य समुदायस्य च भेदान्नैको द्विकार्ययुक्तः । असम्भवस्त्वस्ति । आकृतौ पदार्थे सकृदेव समुदाये लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते । विषयान्तरे च द्वयमपि चरितार्थमिति प्रतिषेधविषये द्वयोरप्रवृत्तौ ग्राह्यायामनेन परं विधीयते, नतु पूर्वं प्रतिषिध्यते । व्यक्तौ तु पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणस्य भेदात् पूर्वपरयोः पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं वचनं परमेव भवति नतु पूर्वमिति ॥

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव

[॥ १२० ॥

यथा भवतात् त्वं कुरुतात् त्वमिति 'हेलुक्' च प्राप्नोति । परत्वात् तातश्च । तस्य स्थानिवद्भावात् पुनर्लुक् च प्रवर्तते इत्ययमारम्भः ॥

पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धं भवति ॥ १२१ ॥

यथा ईजतुः ईजुरिति । परत्वात् सम्प्रसारणे कृने निमित्तसद्भावाद् द्विर्वचनं भवति । लक्ष्यानुरोधेन व्यक्त्याकृतिपदार्थाश्रयणादेतत्परिभाषाद्वयं 'विप्रतिषेधे परमि'त्यस्याः परिभाषायाः शेषभूतं विषयविभागेनावतिष्ठते ॥

क्वचित् पूर्वम् ॥ १२२ ॥

विप्रतिषेधे परमित्युक्तं, तस्यायमपवादः । क्वचिद्विषये पूर्वं कर्त्तव्यम् । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणा अणपवादाः पूर्वविप्रतिषेधेन । 'दित्यदित्याण्य' इत्यस्यावकाशः दितिर्देवता अस्य दैत्यः । 'इतोऽनिज' इत्यस्याणपवादस्य ढकोऽवकाशः दौलेयः दैतेयः । इहोभयं प्राप्नोति दितेरपत्यमिति । पूर्वविप्रतिषेधेन ण्य एव भवति दैत्यः । 'पत्युत्तरपदाण्य' इत्यस्यावकाशः चार्हस्पत्यः । अचित्तलक्षणस्य ठकोऽवकाशः अपूपानां समूह आपूपिकम् । इहोभयं प्राप्नोति वनस्पतीनां समूहः । पूर्वविप्रतिषेधेन ण्य एव भवति ॥

नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः ॥ १२३ ॥

यः शब्दः शिष्टानां साधुत्वेन नेष्टः, तदर्थं शास्त्रप्रवृत्तिर्न भवति । सिद्धानां हि लोकेत एव साधुशब्दानां वर्णनीयमर्थान्वाख्यानं शास्त्रेण क्रियते । तेन सत्यपि सामान्योपदेशे सरति पचन्तीत्यादयो न भवन्ति ॥

प्रकृतिवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य ॥ १२४ ॥

प्रकृतिवृत्तेः परिनिष्ठितस्य प्रयोगयोग्यतया परिसमाप्तस्य शब्दस्य पुनः शास्त्रान्तरप्रवृत्तौ क्रियमाणायामविधिर्भवति । यथा क्रियते हियते इति तद्विदेशे कृते निष्ठितत्वात् 'दीर्घोऽकृतसार्वधातुक' इति दीर्घो न भवति ॥

यावत्सम्भवस्तावद्विधिः कचिद् भवति ॥ १२५ ॥

यथा चिकीर्षि(ति ? न्ति) पुत्रीय(ती ? न्ती)ति । 'अतो गुण' इति पररूपशङ्कं प्रवृत्तमपि पुनः प्रवर्तते ॥

पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२६ ॥

यथा पर्जन्यो जलपूर्णं चाभिवर्षति, तथा लक्षणमसिद्धे सिद्धे च कार्ये कचित् प्रवर्तते । तेन पाण्ड्या भार्या अस्य पाण्ड्याभार्यः । प्राचीनाभार्यः । अत्र पाण्डोर्ध्वणि (व्रता ? प्राग्शब्दा)न् खञि च वृद्धयोरपि वृद्धौ कृतायां 'तद्धितोऽन्वृद्धिद्वेतुररक्तविकार' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः सिद्धो मनति ॥

अकृतकारि खल्वपि शास्त्रं कचिद् भवति ॥ १२७ ॥

यथा 'दीर्घोऽकृतसार्वधातुक' इति हस्वानामेव भवति, न दीर्घाणां, प्रयोजनाभावात् । नीयते ल्यप् इति ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ १२८ ॥

संज्ञा च परिभाषा च पौर्वापर्यमनाश्रित्य कार्यकालं प्रवर्तते । संज्ञा यथा—कर्तृकर्मादिसंज्ञानां पौर्वापर्यमनाश्रित्य विवक्षितो व्यग्रस्था सम्भवति । बलाहकाद् विद्योतते बलाहकेन विद्योतने बलाहको विद्योतते इति । परिभाषा यथा—'पूर्ववासिद्धिर्भित्युक्तेऽपि तत्र ये सप्तमीषडमीषष्ठीनिर्देशास्तेषां 'सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्यादिषु परिभाषासु वर्तमानासु कार्यकाल उपस्थानात् पौर्वापर्यं नाम्नीत्यभिद्वयं न भवति । तेन 'श्लो शठि', 'सप्तशुपो रुरि'त्यादिषु ताः पुनः प्रवर्तन्ते ॥

यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ १२९ ॥

प्रवर्तते । सज्ञा यथा — कर्मकरणापादानाधिकरणसज्ञाना यथोद्देश-
माश्रित्यापादानसज्ञा परत्वादधिकरणसज्ञया बाध्यते । कात्यपाग्या भुक्ते ।
कर्मकरणसज्ञाभ्या च सब पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । गा दोग्वि पय । धनुषा
विध्यति । परिभाषा यथा — ‘परस्यादेरि’त्येषा ‘शिदनेकाल् सर्वस्ये’त्यनया
परत्वाद् बाध्यते । वृक्षैः वृक्षैरिति ॥

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ १३० ॥

भवति । यथा वृद्धिसज्ञाया गुणसज्ञाया च । वासिष्ठ । ऐतिका-
यनः । औपगव । कर्त्ता । चेता । स्तोता । अत्र वृद्धिसज्ञा गुणसज्ञा च
प्रत्येकमादेचामदेडा च भवति ॥

समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ १३१ ॥

भवति । यथा ‘हलो मिथ श्लिष्टा सयोग’ इति सयोगसज्ञा हल्-
समुदाये भवति न प्रत्येकम् । तेन निर्यायात् निर्वायादिति ‘सयोगादेरस्थ’
इत्येत्वं न भवति ॥

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः ॥ १३२ ॥

भवति । यथा अणग्रहणेषु ‘अण् ससवर्ण’ इत्येक वर्जयित्वा पूर्वेण
णकारेण प्रत्याहार । इणग्रहणेषु तु परेण । तेन गीर्णं धूर्णित्यादौ ‘इण
पर’ इति पत्व भवति । एव विधति अवधीदित्यदन्तता व्याख्यानात् ।
गुणवृद्धी न भवत ॥

अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः ॥ १३३ ॥

भवन्ति । कृत् यथा — आदित्य पश्यति हिमवन्तं शृणोतीत्यादाव-
नभिधानादण् न भवति । तद्धितो यथा — वृक्षमूलादागतः सेनया जयती
त्यादौ तद्धितो न भवति । समास — रामो जामदग्न्यं अर्जुनं कार्त्तवीर्यं
इत्यादौ समासो न भवति ॥

प्रत्ययः परः ॥ १३४ ॥

सनादिरा कप प्रत्ययसज्ञक उक्त । स यतो विधीयते तत परो
भवति । पश्यति — ‘तिङ्’ समाया सन् तितिक्षते । ‘धातोस्त्वय्यादय’

कर्त्तव्यः करणीयः । 'प्रातिपदिकात् स्वादयोऽप्तादयश्च' वृक्षः वृक्षा
 औपगवः गार्ग्य इति । पञ्चमीनिर्देशात् पूर्वः परो वेति सन्देहे पर एव यथा
 स्यादिति वचनम् । श्रमक(ञ्)सङ्ग्रहचस्तु विशेषविधानात् यथास्थानं
 भवन्ति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्घृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
 वृत्तौ हृदयहारिण्यां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

तिजः क्षमायां सन् ॥ १ ॥

तिजेर्धातोः क्षमायां वर्तमानात् सन्प्रत्ययो भवति । तितिज्ञे ।
 क्षमायामिति किम् । तेज्जनं तेजयति । नकारः 'मन्यङोरि'ति विशेष-
 णार्यः ॥

कितः संशयप्रतीकारयोः ॥ २ ॥

कित इत्येतस्माद् धातोः संशये प्रतीकारे च वर्तमानात् स्वार्थे सन्-
 प्रत्ययो भवति । संशये विपूर्वं एव वर्तते । विचिकित्सति । संशय इत्यर्थः ।
 व्याधिं चिकित्सति । संशयप्रतीकारयोरिति किम् । निक्तेनः सङ्केतः ।
 केतयति ॥

गुपो गर्हायाम् ॥ ३ ॥

गुपेर्गर्हायां सन्प्रत्ययो भवति । लुगुप्सते । गर्हायामिति किम् ।
 गोपिता । गोपायति ॥

वधेरेर्दीर्घश्च ॥ ४ ॥

वधेर्गर्हायां गन्धमानायां सन्प्रत्ययो भवति । अग्रासस्य चेश्वे कृते
 दीपेः । बीभत्सते । गर्हायामित्येव । वाधते ॥

मानो विचारणायाम् ॥ ५ ॥

‘मान पूजायाम्’ । अस्माद्धातोर्विचारणायां वर्तमानात् स्वार्थे सन्-
प्रत्ययोऽभ्यासेकारस्य च दीर्घो भवति । वाक्यानि मीमांसते विचार-
यतीति ॥

*शान्दानोर्वा ॥ ६ ॥

तुमर्हादिच्छायाम् ॥ ७ ॥

आशङ्कयां च ॥ ८ ॥

नेच्छासनः ॥ ९ ॥

सुपः कर्मणः काम्यच् ॥ १० ॥

अनव्ययादमः क्यञ्वा ॥ ११ ॥

अधिकरणाच्चोपमानादाचारे ॥ १२ ॥

कर्तु... ....गल्भकृविहोढेभ्यो ङित् ॥ १३ ॥

क्यङ् ॥ १४ ॥

च्यर्थे भृशोत्सुकशीघ्रचपलपण्डिताण्डरकण्डर-
मेधाशुचिनीलहरितफेनमन्दमद्र(य?भ)द्रेभ्यः ॥ १५ ॥

संश्चतृपद्रेहद्रेहर्चसोजसां लोपश्च ॥ १६ ॥

उदामिदुःसुभ्यो मनसः ॥ १७ ॥

डाङ्लोहितजिह्मदयामधूमचर्महर्षगर्वनर्मसुखदुःख-
मूर्च्छानिद्राकृपाकरुणादिभ्यः क्यप् ॥ १८ ॥

.....
.....
.....कृपायति करुणायति । आदिग्रहणाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भ-
यन्ति । पकारो ‘वा क्यप्’ इति विशेषणार्थः । तेन पठ्ययायते लोहितायत
इत्यादयो भवन्ति । धूमादीनां स्वतन्त्रार्थवृत्तीनां प्रकृतिविकारमावाप्रतीति-
रभूततद्भासो नास्तीति मत्वर्थवृत्तीनां प्रत्ययो विज्ञायते । ककारः क्य इति
सामान्यग्रहणार्थः ॥

हायते । अत्रायते । कण्वायते । मेघायते । अटायते । अष्टायते । शीका-
यते । सोटायते । कोटायते । पोटायते । पुष्पायते । अटायते । सुदिना-
पते । दुर्दिनायते । नीहारायते । करण इति च 'धातोर्हलादे—रि'त्यतः
प्रागाधिक्रियते ॥

तपसः क्यच् ॥ २४ ॥

तपश्शब्दाद् द्वितीयासमर्थात् करणे क्यच्प्रत्ययो भवति । तपः
करोति तपस्यति । तपःशब्दो यदा व्रतवचनस्तदान्तर्भूतकर्मकत्वात् क्य-
जन्तोऽकर्मकः । यदा सन्तापवर्चनस्तदा तत्सम्बन्धिनाथेन सकर्मकः ।
शत्रूणां तपः करोति तपस्यति शत्रूनिति ॥

नमसः पूजायाम् ॥ २५ ॥

नमश्शब्दात् पूजायामर्थे वर्तमानाद् द्वितीयासमर्थात् करोतीत्यस्मि-
न्नर्थे क्यच्प्रत्ययो भवति । देवेभ्यो नमः करोति नमस्यति देवान् । पूजा-
यामिति किम् । नमस्करोति ॥

वरिवसः परिचर्यायाम् ॥ २६ ॥

वरिवश्शब्दात् परिचर्यार्थवृत्तेर्द्वितीयासमर्थात् क्यच्प्रत्ययो भवति ।
गुरुणां वरिवः करोति वारेवस्यति गुरुन् । परिचर्यायामिति किम् । अयं
ते वरिवः करोति ॥

चित्रङ् आश्चर्ये ॥ २७ ॥

चित्रश्शब्दादाश्चर्यवृत्तेर्द्वितीयासमर्थात् करोत्यर्थे क्यच्प्रत्ययो भ-
वति । प्रकृतौ ङकारनिपातनमात्मनेपदार्थम् । शब्दादिक्यच्प्रत्ययस्योक्ते-
रणमीत्वार्थम् । चित्रं करोति चित्रीयते । आश्चर्य इति किम् । चित्रं करोति
चित्रीयति ॥

कण्डूजसुवल्गुमन्तुमहीङ्हणीङ्वेङ्लाङ्वेङ्लाङ्लेङ्-
लोङ्गुरुपिरस्तिरोदुवसियसुपसिरजिभपजिभ्णुज्भ्यो यक् ॥ २८ ॥

8612

कण्ठ्वादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः करोतीत्येतास्मिन्नर्थे यक्प्रत्ययो भवति । अकारः 'फलवती' स्यात्सन्नेपदार्थः । ङकारो 'ङित' इति । कण्ठ् करोति कण्ठ्यति कण्ठ्यते । अस्मृति । वल्गूयति । मन्तूयति । महीयते । हणीयते । वेयते । लायते । वेड्यति । लाड्यति । केचित् समस्तादिञ्छन्ति । वेड्लाड्यति । लेड्यति । लोड्यति । उरुष्यति । इरस्यति । तिरस्यति । दुवस्यति । इयस्यति । उपस्यति । इरज्यति । मिपज्यति । मिष्णुज्यति । 'णियकोरि'ति लुमता, लुप्ते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदान्तत्वाभावे रुत्व-कुत्वादयो न भवन्ति । ककारो यकीति विशेषणार्थः ॥

एलावेलाकेलाखेलामेधामगधेरधेषुधकुपुभमुखदुखः-
गद्रदागदतरणचरणचुरणोरणतुरणभुरणतन्तसपम्पसारर(म)-
समरसपरेभ्यश्च ॥ २९ ॥

एलादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यः करोतीत्यास्मिन्नर्थे यक्प्रत्ययो भवति । एलां करोति एलायति । वेलायति । केलायति । खेलायति । मेधायति । मगध्यति । इरध्यति । इपुध्यति । कुपुम्यति । सुख्यति । दुःख्यति । ग-दगद्यति । (अगद्यति) । तरण्यति । चरण्यति । चुरण्यति । उरण्यति । तुरण्यति । भुरण्यति । तन्तस्यति । पम्पस्यति । अरयति । समरयति । सप-रयति । अकारान्तानां 'यकी'त्यल्लोपः ॥

धातोर्हलादेरेकाचः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ ३० ॥

क्रियासमभिहारः पौनःपुन्यं भृशार्थो वा । हलादिरेकाच् यो धातुः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद् यङ्प्रत्ययो भवति । समभिहारं समभि-हारः स च मूर्तस्यानेकस्यैककालस्य भवति । पचादिधातुवान्या च प्र-धानक्रिया एका । अवयवक्रियाधाधिश्चयणादिका यद्यपि बह्व्यः, तथापि क्रममावित्वात् क्षणिकत्वाद् अयुगपत्काला भ्रमतां धेति मुख्यसमभिहारो न सम्भवति । अतः प्रधानक्रियायाः विभेदादेः क्रियान्तराव्यवधानेनावृत्तिः पौनःपुन्यं, गुणक्रियाणां अधिश्चयणादीनां क्रियान्तरान्यवदितानां साकृत्येन सम्पत्तिर्भृशार्थो वा शुद्धिकल्पनयोपचरितः समभिहार आश्रीयते । पुनः

पुनर्वा भृशं पचति पापच्यते । जाज्वल्यते । धातेरिति किम् । सोप-
सर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रादति भृशम् । हलोदेरिति किम् । भृशमीक्षते ।
एकाच इति किम् । भृशं जागर्ति । क्रियासमभिहार इति किम् । पचति ।
ढकार आत्मनेपदार्थः ॥

लुग् बहुलम् ॥ ३१ ॥

यङो बहुलं लुग् भवति । बहुलवचनं प्रयोगानुसारार्थम् । तेन
सार्वधातुके विकल्पः । रोरवीति रोरूयते । लोलवीति लोलयते । अच्प्र-
त्यये नित्यम् । लोलुवः । पोपुवः । क्वचिन्न भवति लोलूया पोपूया ।
उत्तरधाप्यनुवृत्तेर्यथादर्शनं जञ्जपीत्याद्यपि भवति । 'यङ्लुकः शब्लुकचे'ति
परस्मैपदं भवति ॥

अट्यर्तिसूत्रिसूत्रिसूच्यशूर्णभ्यः ॥ ३२ ॥

अठ्यादिभ्यः क्रियासमभिहारे वर्तमानेभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति ।
तत्राठ्यर्थशूनामहलादित्वात् सूत्रमूत्रसूचीनामनेकाच्त्वादूर्णोत्तेरहलादित्वा-
देनेकाच्त्वाच्चाप्राप्तो यङ् विधीयते । अत्यर्थं पुनःपुनर्वा अटति अट्यट्यते ।
अरार्यते । सोसूच्यते । मोसूच्यते । सोसूच्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते ॥

कौटिल्य एव गत्यर्थेभ्यः ॥ ३३ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो हलादिभ्य एकाङ्ग्यः कौटिल्य एव यङ्प्रत्ययो
भवति । कुटिलं क्रामति चङ्गम्यते । दन्द्रम्यते । कौटिल्य एवेति किम् । भृशं
क्रामतीति क्रियासमभिहारे न भवति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ ३४ ॥

एवेत्यनुवर्तते । तत् पूर्वमर्थेन सम्बद्धमिहापि तथैव सम्बध्यते ।
भावो धात्वर्थः तस्य गर्हा भावगर्हा । तस्यामेव वर्तमानेभ्यो लुपादिभ्यो
यङ्प्रत्ययो भवति । गर्हितं लुपति लोलुप्यते । सासद्यते । चञ्चूर्यते ।
जञ्ज्यते । जञ्जम्यते । दन्दद्यते । दन्दम्यते । निजेगित्यते । भावगर्हाया-

मिति किम् । साधु जपति । भावप्रदणं किम् । जपति वृषल इति साध-
नगर्हायां मा मूत् । एवेत्येव । पुनःपुनर्भृशं वा लुम्पति कुटिलं चरतोत्यत्र
न भवति ॥

न शुभरुचगृणातिभ्यः ॥ ३५ ॥

शुमादिभ्यः क्रियासमभिहारे यङ्प्रत्ययो न भवति । अत्यर्थं शोभते ।
अमीक्ष्णं रोचते । पुनःपुनर्गृणाति । गिरतेस्तु भावगर्हायामेवेति नियमाच्च
भवति ॥

चुरादिभ्यो णिच् ॥ ३६ ॥

चुरादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्ये णिच् प्रत्ययो भवति । चोरयति ।
नाटयति । णकारो वृद्धयर्थः । चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्यः ॥

सुपो धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ॥ ३७ ॥

सुषन्ताद्धात्वर्थे बहुलं णिच्प्रत्ययो भवति । इष्टनीव चास्मिन्
कार्याणि भवन्ति । मृदुं करोति म्रदयति । पटमाचष्टे पटयति । हस्तेनापाङ्घि-
पति अपहस्तयति । मन्त्रयते । उपच्छन्दयति ॥

अथात्यैव प्रपञ्चः—

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणलघुपटुप्रभृतीनि करोति ॥ ३८ ॥

मुण्डादिभ्यो निर्देशादेव द्वितीयासमर्थेभ्यः करोतीत्यास्मिन्नर्थे णि-
च्प्रत्ययो भवति । इष्टवच्च । मुण्डं करोति मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्ण-
यति । लवणयति । लघयति । पटयति । आदिग्रहणाद् व्याकरणस्य सूत्रं
करोति व्याकरणं सूत्रयति । द्वारसोद्घाटं करोति द्वारमुद्घाटयति । त्रिलोकीं
तिलकयतीत्यादि । अत्रोत्पन्ने प्रत्यये व्याकरणादीनां सम्बन्धो निवर्तते ।
ततः प्रत्ययान्तक्रियाव्याप्यत्वेन कर्मत्वं भवति । तेन द्वितीयैव भवति । ननु
तपः करोति तपस्यतीत्यादिवत् कर्मणोऽन्तर्मूलत्वान्मुण्डिरकर्मकः प्राप्नोति ।
नैवम् । सामान्यकर्मन्तर्मूलं, विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । मुण्डयति,
कं, माणवकमिति । यद्येवं पुत्रीयतिरपि विशेषकर्मणा सकर्मकः प्राप्नोति ।
पुत्रीयति, कं, माणवकमिति । नैवं तथा । मुण्डयति माणवकमित्यादिवत्

पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीत्यादाविच्छाक्यजन्ते विशेषकर्म न प्रयुज्यते, आचार-
क्यचा बुद्धेरपहृतत्वात् । तथा पुत्रीयति माणवकमित्युक्ते पुत्रमिवाचरति
माणवकमिति प्रतीतिर्भवति नतु पुत्रमिच्छतीति । तदुक्तम्—

“सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम् ।

कौटिल्येनेव गत्यर्थाभ्यासो वृत्तौ न गम्यते ॥”

स्थूलादीर्नाचष्टे च ॥ ३९ ॥

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्रेभ्यो यथादर्शनमन्येभ्यश्च शुब्देभ्यो द्वितीयासम-
र्थेभ्य आचष्टे चकारात् करोतीति चार्थे णिच्प्रत्ययो भवति । इष्टनीव चा-
स्मिन् कार्याणि भवन्ति । स्थूलं करोत्याचष्टे वा स्थवयति । एवं इवयति
युवयति क्षेपयति क्षोदयतीत्यादयोऽपि यथादर्शनमवगन्तव्याः ॥

सत्यार्थवेदानामाप्नुक् च ॥ ४० ॥

सत्य अर्थ वेद इत्येतेभ्यस्तत्करोति तदाचष्टे वेत्तास्मिन्नर्थे णिच्प्र-
त्ययो भवति आप्नुक् चैषामागमः । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । अ-
र्थापयति । वेदापयति । आप्नुको विधानसामर्थ्यादिष्ठवद्भावेन निवृत्तिर्न
भवति ॥

श्वेताश्वश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ ४१ ॥

श्वेताश्च अश्वतर गालोडित आह्वरक इत्येतेभ्यस्तत्करोति तदाचष्टे
वेत्तास्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो भवति । इष्टवच्च । एतेषां च यथासङ्गमश्वतरेत-
कलोपा भवन्ति । श्वेताश्वमाचष्टे करोति वा श्वेतयति । एवमश्वतरम् अश्व-
यति । गालोडितं गालोडयति । आह्वरयति । बहुलवचनात् णिच् च भ-
वति । श्वेतयते इत्यादि ॥

कृतत्वचवर्णान् गृह्णाति ॥ ४२ ॥

कृतादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो भ-
वति । इष्टवच्च । कृतं गृह्णाति कृतयति । त्यचयति । वर्णयति ॥

हलिकल्पोरञ्च ॥ ४३ ॥

हलिकलिभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो भवति इष्टवच्च । अकारश्चैतयोरन्तादेशः । हलिं गृह्णाति हलयति । कलिं गृह्णाति कलयति । अकारकरणं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् । अजहलत् । अच-
कलत् । इकारस्य हि परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपेऽप्यनग्लोपित्वात्
सन्वद्भावः स्यात् । कृते त्वकारे यद्यपि परत्वात् टिलोपं बाधित्वा पूर्वं
वृद्धिः, तथापि अगेव लुप्यत इति सन्वद्भावप्रतिषेधः सिद्धः ॥

व्रताद् भोजने तन्निवृत्तौ च ॥ ४४ ॥

व्रतशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो भवति
इष्टवच्च । व्रतमिति शास्त्रिको नियमः । स भोजनविषयस्तन्निवृत्तिविषयो वा
भवति । पय एव मया भोक्तव्यमिति व्रतं गृह्णाति पयो व्रतयति । वृषलाञ्च
मया न भोक्तव्यमिति व्रतं गृह्णाति वृषलाञ्चं व्रतयति ॥

रूपान्निध्याने ॥ ४५ ॥

रूपशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्निध्याने णिच्प्रत्ययो भवति । रूपं नि-
ध्यायति निरूपयति ॥

पाशाद् विमोचने संयमने च ॥ ४६ ॥

पाशशब्दाद् विमोचने संयमने चार्थे यथासामर्थ्यं पञ्चम्यन्तात्
तृतीयान्ताच्च णिच्प्रत्ययो भवति । पाशाद् विमोचयति विपाशयति । पा-
शेन संयच्छति सम्पाशयति ॥

तूस्ताद् विहनने ॥ ४७ ॥

तूस्तशब्दाद् विहनने णिच् भवति । वस्त्रस्य तूस्तानि विहन्ति वितु-
स्तयति वस्त्रम् ॥

लोम्नोऽनुमार्जने ॥ ४८ ॥

लोमशब्दाद् द्वितीयान्तादनुमार्जितेतस्मिन्नर्थे णिच् भवति । लोमा-
न्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति ॥

वस्त्रात् समान्छादने परिधाने च ॥ ४९ ॥

वस्त्रशब्दाद् द्वितीयान्तात् समान्छादने परिधाने च णिच् भवति ।
वस्त्रं समान्छादयति संवस्त्रयति । वस्त्रं परिदधाति परिवस्त्रयति ॥

तेनातिक्रामति ॥ ५० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोदतिक्रामतीत्यस्मिन्नर्थे णिच् भवति । हस्तिना-
तिक्रामति अतिहस्तयति । अत्यश्चयति ॥

सेनावीणावर्मचूर्णतूलश्लोकवासोवासीभ्योऽभियानोप-
मानसन्नहनावध्वंसनावकोषणोपस्तवनोन्मोचनपरिच्छेदनेषु
॥ ५१ ॥

सेनादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो यथासङ्ख्यमभियानादिष्वर्थेषु णिच्-
प्रत्ययो भवति । सेनया अभियाति अभिपेणयति । वीणयोपगायति उपवी-
णयति । वर्मणा सन्नहति सवर्मयति । चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति ।
तूलैरव(पु ? कु)ष्णाति अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । वास
उन्मोचयति उद्वासयति । वास्या परिच्छिनत्ति परिवासयति । निरूपयति
विपाशयतीत्यादिषु उपसर्गस्य प्रत्ययार्थविशेषणत्वेऽपि 'ते प्राग्धातोरेरि'ति
नियमाद्धातोरेव प्राक् प्रयोगो भवति ॥

अङ्गात् तन्निरस्यति ङित् ॥ ५२ ॥

अङ्गवाचिनः शब्दाद् द्वितीयासमर्थोद् निरस्यतीत्यस्मिन्नर्थे णिच्-
प्रत्ययो ङित्भवति । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । ङित्चनमात्मने-
पदार्थम् ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ ५३ ॥

पुच्छशब्दाद् द्वितीयान्तादुदसनादिष्वर्थेषु णिच्प्रत्ययो ङित्भवति ।
पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । व्यस्यति विपुच्छयते । पर्यस्यति परिपुच्छयते ।
यत्रानेकविशेषणविशिष्टा क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र तत्तत्क्रियाविशेषणोत्तनाय
तत्तदुपसर्गः । यथा सुमनायते दुर्मनायते । यत्रत्वेकविशेषणविशिष्टैव
क्रिया प्रत्ययार्थस्तत्र सन्देहमावादुपसर्गो न प्रयुज्यते । यथा श्येनायते
पाप्मायत इति । सवर्मयतीत्यादौ विशिष्टक्रियाभिन्नवृत्त्यर्थम् उपसर्गः
प्रयुक्तः । हस्तयते पादयत इत्यादौ क्रियाविषयसन्देहमात्रादुपसर्गो न
प्रयुक्तः ॥

भाण्डात् समाचयने ॥ ५४ ॥

भाण्डशब्दाद् द्वितीयासमर्थात् समाचिनोतीत्यस्मिन्नर्थे णिच् ङिङ्ग-
वति । भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते ॥

चीवरादर्जने परिधाने च ॥ ५५ ॥

चीवरशब्दाद् द्वितीयान्तादर्जने परिधाने चार्थे णिच् ङिङ्ग भवति ।
चीवरमर्जयति चीवरयते । समाच्छादयति परिदधाति वा संचीवरयते परि-
चीवरयते ॥

धातोर्हेतुव्यापारे ॥ ५६ ॥

स्वातन्त्र्येण क्रियायां प्रवृत्तस्य कर्तुः प्रयोजकोऽनुकूलो वा हेतुः,
व्यापारः प्रेषणस्तत्समर्थाचरणादिस्तिस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच्प्रत्ययो भवति ।
कटं करोति कश्चित् । तं कुर्वन्तमन्यः प्रयुङ्क्ते कटं कारयति । भिक्षा वास-
यति । कारीपोऽग्निरध्यापयति । क्रियायामप्रवृत्तस्य प्रैपादौ न भवति ।
पृच्छतु मा भवानिति ॥

आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट इति कृल्लुक् प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ ५७ ॥

आख्यायत इत्याख्यानमितिहासः कंसवधबालिवन्धादिः । तद्वाचिनः
शब्दात् कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो भवति, तस्य च
कृतो लुक्, तत्प्रकृतेश्चाधिकृतायाः स्वरूपेणावस्थानं, कारकं च कंसादि
प्रकृतिवत् कर्मभावमनुभवति । धात्वधिकाराच्चास्य धातुप्रत्ययत्वे अ-
र्द्धिर्वचनतत्त्वकुत्वादयो धातोर्भवन्ति । कंसवधमाचष्टे कंसं धातयति । बलिं
बन्धयति । कंसवधमाख्यत् कंसमजीघतत् । बलिमबधन्वत् । प्रकृतिप्रत्या-
पत्या हन्तेर्वधादेशो निवर्तते ॥

क्रियान्वाख्यानाच्च ॥ ५८ ॥

क्रियान्वाख्यानं साम्प्रतिको राजागमनादिवृत्तान्तः । तद्वाचिनः श-
ब्दात् कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिच्प्रत्ययो भवति । कृल्लुक् प्रकृ-

तिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । राजागमनमाचष्टे राजानमागमयति ।
राजागमनमाख्यत् राजानमाजीगमत् ॥

नाख्यानात् ॥ ५९ ॥

आख्यानादाख्यानान्ताच्च कृतस्तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज् नोभवति ।
आख्यानमाचष्टे, नलोपाख्यानमाचष्ट इति वाक्यमेव भवति ॥

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥ ६० ॥

दर्शनार्थायां चाख्यानप्रवृत्तौ कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज्
भवति । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । मृगरमणमाचष्टे
मृगान् रमयति । रममाणान् मृगानन्यस्मै दर्शनार्थं वने कथयतीत्यर्थः ।
दृश्यर्थायामिति किम् । ग्रामे मृगरमणमाचष्टे ॥

आङ्ग्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥ ६१ ॥

कालस्य स्वेन सम्बन्धिना कात्स्न्येन व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः, तस्मिन्
सति मर्यादायां गम्यमानायां कृदन्तात् तदाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे णिज् भव-
ति । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । यश्च मर्यादायामाङ्
तस्य लोपः । आरात्रविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति । केचिदाचष्ट इति
नानुवर्तयन्ति । तेनेहापि भवति आरात्रविवासं जागर्ति रात्रिं विवासयति ।
आशर्वरीगमनमास्ते शर्वरी गमयति ॥

चित्रीकरणे प्रापि ॥ ६२ ॥

चित्रीकरणमाध्वर्यं, तस्मिन् गम्यमाने कृदन्तात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे
णिन्प्रत्ययो भवति कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । उज्ज-
यिन्याः प्रस्यितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं प्राप्नोति माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गम-
यति ॥

नक्षत्रयोगे हि ॥ ६३ ॥

नक्षत्रेण पुष्यादिना चन्द्रादेर्योगो नक्षत्रयोगः । तस्मिन् यत् कृ-
दन्तं वर्तते ततस्तं जानातीत्यस्मिन्नर्थे णिज् भवति कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः
प्रकृतिवच्च कारकम् । पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्रं योजयति ।

मघाभिः सूर्यं योजयति । पुष्यादेरकारकत्वात् प्रकृतिवत् कर्मभावः । चन्द्रादेस्तु भवत्येव । 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्ट' इत्यादिप्रकरणं 'घातोर्हेतु-
न्यापार' इत्यस्यैवौपचारिकः प्रपञ्चः । तथाहि कंसं घातयतीत्यादौ
यदाह—

“शब्दोपादितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥”

(वाक्य० ३. का० ७. स० ५. श्लो०)

उत्पत्तेः प्रभृत्या विनाशात् (समृ? स्वबु) क्षीराचक्षाणः परानपि तथैव प्रत्या-
ययति । तथाहि वक्तारो भवन्ति मञ्छ हन्यते कंसः, घानिष्यते कंसः,
किं गतेन हतः कंस इति । एवं च रात्रिं विवासयतीत्यादौ औपचारिकत्व-
मप्युच्यते ॥

गुपूधूपाविच्छिपणिपानिम्य आयो वा ॥ ६४ ॥

गुपादिभ्यो घातुभ्य आयप्रत्ययो वा भवति । स चानिर्दिष्टार्धत्वत्
स्वार्थे भवति । गोपायिता । गोपिता गोप्ता । धूपायिता । धूपिता । विच्छा-
यिता । विच्छिता । पणायिता । पणिता । पनायिता । पनिता । पनि-
साहचर्यात् पणिः स्तुत्यर्थो गृह्यते न व्यवहारार्थः । तेनेह न भवति शतस्य
पणिष्यते ॥

ऋतेरीयङ् ॥ ६५ ॥

ऋतिः सौत्रो घातुः पणायां गतौ च वर्तते । ततः स्वार्थे ईयङ्-
प्रत्ययो भवति । ऋतीयिता अर्तिता । ङकार आत्मनेपदार्थः । ऋतीयिष्यते
अर्तिष्यते ॥

कमेर्णिङ् ॥ ६६ ॥

कमेर्वातोः स्वार्थे णिङ्प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्धार्थः । ङ-
कार आत्मनेपदार्थः । काम(यते?यिता) कमिता । कमिष्यते काम-
यिष्यते ॥

नित्यं शित्यायादयः ॥ ६७ ॥

शित्प्रत्यये परतो गुपादिभ्यो धातुभ्यो नित्यमायेयङ्णिङ् यथास्वं भवन्ति । गोपायति । धूपायति । विञ्छायति । पणायति । पनायति । ऋतीयते । कामयते । एते, सनमारभ्य णिङ्पर्यन्ताः प्रत्ययाः । यदन्तानां 'सनाद्यन्तश्चाणिङ्' इति धातुसंज्ञा भवन्ति ॥

अनेकाचो लिट् आं कृन्वस्तीनां च लिट्यनु-
प्रयोगः ॥ ६८ ॥

अनेकाचो धातोः परस्य लिट् आमादेशो भवति । कृन्वस्तीनां च (यः ?) लिट्पराणाम् आमन्तात् परः अनन्तरः प्रयोगो भवति । चकासा-
श्चकार । सुलुम्पाश्चकार । चिकीर्षाम्बम्ब । लोलुपामास । अनेकाच इति
किम् । पपाच ॥

इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छूर्णोः ॥ ६९ ॥

इजादिर्यो धातुर्नित्यं गुरुमानृच्छूर्णोतिवर्जितस्ततः परस्य लिट् आमा-
देशो भवति । कृन्वस्तीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । ईक्षाश्चक्रे । उहा-
श्चक्रे । उक्षाश्चकार । इजादेरिति किम् । ततश्च । गुरुमत इति किम् ।
इयेप । नैप लविधाने गुरुमान् । अनृच्छूर्णोरिति किम् । आनृच्छ । प्रोर्णु-
नाव । ऋच्छेस्तु उपदेश एव तुम्भवतीति प्रतिषेध आरभ्यते ॥

दयायास्कारभ्यश्च ॥ ७० ॥

दय अय आम् काम् इत्येतेभ्यः परस्य लिट् आमादेशो भवति ।
कृन्वस्तीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । दयाश्चक्रे । पलायाश्चक्रे । आसा-
श्चक्रे । कासाश्चक्रे ॥

जाग्रुपो वा ॥ ७१ ॥

जाग्रु उप इत्येताभ्यां परस्य लिट् आमादेशो वा भवति । कृजा-
दीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । जागराश्चकार जजागार । ओपाश्चकार
उवोप ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ७२ ॥

भिमेत्यादीनां परस्य लिट् आमादेशो वा भवति । कृजादीनां च
लिट्पराणामनुप्रयोगः । श्लुवच्चास्मिन् दिवंचनादीनि भवन्ति । विभया-

ञकार विमाय । जिह्याञ्चकार जिह्वाय । विमराञ्चकार बभार । जुह्वा-
ञ्चकार जुहाव । तिबादिषु प्राप्तेष्वारम्भात् अपवादो लिट् एव भवति । तेन
विमयाञ्चकारेत्यादौ वृद्धिः विमराञ्चकतुरित्यादौ गुणप्रतिषेधश्च न भवति ।
पदत्वं तु स्थानिवद्भावेन कृदन्तत्वात् सुधन्तत्वे सति भवति ॥

विदेः किञ्च ॥ ७३ ॥

विदेः परस्य लिट् आमादेशो वा भवति । स च किद् भवति ।
कृजादीनां च लिट्पराणामनुप्रयोगः । विदाञ्चकार विवेद । किद्वचनं गुण-
प्रतिषेधार्थम् ॥

लोटः कृजश्च लोट्यनुप्रयोगः ॥ ७४ ॥

विदेः परस्य लोटः किदमादेशो भवति । लोट्परस्य तु कृजोऽनु-
प्रयोगः । विदाङ्करोतु विदाङ्कुरुताम् । वेतु वित्तं विदन्तु ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ७५ ॥

लृ इति लृङ्लुटोरुत्पन्नानुबन्धयोः सामान्यग्रहणम् । तस्मिन् लुटि
च परतो धातोर्न्यासहृद्यं स्यतासीप्रत्ययौ भवतः । करिष्यति अकरिष्यत् ।
श्चः कर्त्ता ॥

लुङि सिच् ॥ ७६ ॥

धातोर्लुङि परतः सिच्प्रत्ययो भवति । अकार्षीत् । अपाक्षीत् ।
इकारः 'सिचि परस्मैपदेष्वि'ति विशेषणार्थः । चकार आगमानुदात्तस्वर-
वाधनार्थः । मा हि लावीत् । मा हि पाक्षीत् ॥

स्पर्शमृशिकृषितृपिहपिष्यो वा ॥ ७७ ॥

स्पर्शादिभ्यो लुङि परतः सिच्प्रत्ययो वा भवति । अस्पाक्षीत्
अस्पाक्षीत् अस्पर्शत् । अत्राक्षीत् अमाक्षीत् अमृशत् । अक्राक्षीत् अकार्षीत्
अकृशत् । अत्राप्सीत् अताप्सीत् अतृपत् । अद्राप्सीत् अदाप्सीत् अदृपत् ।
सिच्यक्षे स्पर्शादीनां विकल्पेनामागमविधानात् त्रैरूप्यं भवति ॥

दाधागातिपिघतिस्थामूयः परस्मैपदे लुक् ॥ ७८ ॥

दादिभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे लुग् भवति । अदात् । अघात् । अगात् । अपात् । अस्थात् । अभूत् । गातिपिवतिनिर्देशात् गायतेः पातेश्च न भवति । अगासीन्नटः । अपासीन्नृपः । परस्मैपद इति किम् । अदिपातां ग्रामौ देवदत्तेन ॥

शाञ्छासाघ्राधेङ्भ्यो वा ॥ ७९ ॥

शादिभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे वा लुग् भवति । अशात् अशासीत् । अञ्छात् अञ्छासीत् । असात् असासीत् । अघ्रात् अघ्रासीत् । अघात् अघासीत् । परस्मैपदे इत्येव । आघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ८० ॥

तनादिभ्यः परस्य सिचः तथासोः परतो वा लुग् भवति । अतत अतयाः । अतनिष्ट अतनिष्ठाः । अ(स ? सा)त अ(स ? सा)याः । असनिष्ट असनिष्ठाः । यासा साहचर्यादात्मनेपदैकवचनस्य तशब्दस्य ग्रहणम् । तेनेद् न भवति अतनिष्ट यूयम् । करोतेरल्लक्ष्येऽपि 'ह्रस्वादि'ति सिचो ङोपः । अकृत अकृयाः ॥

शल इगुपधाददृशोऽनिटः क्सः ॥ ८१ ॥

शलन्तादिगुपधाद् दृशिवर्जितादनिटो घातोर्लुङि परतः क्सप्रत्ययो भवति । सिचोऽपवादः । अलिङ्क्षत् । अदृक्षत् । अघृक्षत् । शल इति किम् । अभैत्सीत् । इगुपधादिति किम् । अघाक्षीत् । अदृश इति किम् । अघ्राक्षीत् अदर्शत् । अनिट इति किम् । अकोपीत् । विकल्पितेऽस्तु इदं पक्षे न भवति । अन्यत्र तु भवत्येव । न्यगृहीत् । न्यघृक्षत् ॥

क्षिपः ॥ ८२ ॥

क्षिपेर्घातोर्नटो लुङि परतः क्सप्रत्ययो भवति । आक्षिप्यत् कन्यां देवदत्तः । व्यत्यक्षिप्यन्त मिथुनानि । पुनर्विधानात् पुण्यत्यादिविहितमङ्गं पापते । अनिट इत्येव । 'क्षिप दाह' इत्यस्मात् सेटो मा मूत् । अक्षेपीत् अघाक्षीदित्यर्थः ॥

नासत्त्वास्तेये ॥ ८३ ॥

स्थिपेर्धातोर्प्राण्यालिङ्गने वर्तमानात् क्सप्रत्ययो न भवति । उपा-
स्थिपत् जतु च काष्ठं च । व्यत्यास्थिपन्त काष्ठानि ॥

णिश्रिदुसुकमिभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ८४ ॥

(ण्यन्तेभ्यः) श्रिदुसुकमीत्येतेभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि यो लुङ् तस्मिन्
परतश्चङ्प्रत्ययो भवति । अचीकरत् । अशिथियत् । अदुदुवत् । असुसु-
वत् । अचकमत । कर्तरीति किम् । अकारयिपातां कटौ देवदत्तेन । चकार-
'श्रद्धी'ति विशेषणार्थः । ङकारो ङित्कार्यार्थः ॥

घेष्टश्चिभ्यां वा ॥ ८५ ॥

घेष्टश्चिभ्यां कर्तृवाचिनि लुङि परतश्चङ्प्रत्ययो वा भवति । अदधत्
अधात् । अशिथियत् अश्वत् अश्वयीत् । कर्तरीत्येव । अधिपातां गावौ
वत्सेन ॥

शास्यसुख्यावचिभ्योऽङ् ॥ ८६ ॥

शास्त्यादिभ्यः कर्तृवाचिनि लङि परतोऽङ्प्रत्ययो भवति । अशिपत् ।
आस्यत् पर्यास्यत । आख्यत् आख्यत । अवोचत् अवोचत । कर्तरीत्येव ।
अशासिपातां शिष्यौ गुरुणा । अस्यतेः पुप्यत्यादित्वादेवाङि सिद्धे वचन-
मात्मनेपदार्थम् ॥

ऋसृभ्यां वा ॥ ८७ ॥

ऋसृभ्यां धातुभ्यां लुङि परतोऽङ् वा भवति । आरत् आर्षीत् ।
असरत् असर्षीत् ॥

लिपिसिचिह्वयतिभ्यः ॥ ८८ ॥

लिप्यादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुङि परतोऽङ्प्रत्ययो भवति । अलिपत् ।
असिचत् । आहत् ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ८९ ॥

लिप्यादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुङि आत्मनेपदे परतः अङ् वा भ-
वति । अलिपत् अलिप्त । असिचत् असिक्त । आहत् आह्वास्त ॥

लृदिद्युतादिपुष्यत्यादिभ्यः परस्मैपदे ॥ ९० ॥

लृदिद्भ्यो धातुभ्यो द्युतादिभ्यः पुष्यत्यादिभ्यश्च परस्मैपदप्रकृतौ लुङि परतः अङ्प्रत्ययो भवति । अगमत् । असृपत् । अद्युतत् । अश्वितत् । अपुषत् । अ(सू ? शु)षत् । परस्मैपद इति किम् । व्यद्योतिष्ठ । श्यना निर्देशात् पोषतिपुष्णात्योर्न भवति । अपोषीत् । अपोषीत् ॥

इरिज्जृश्चिस्तन्भुमुचुम्लुचुगुचुग्लुचुग्लुञ्चुभ्यो वा

॥ ९१ ॥

इरिद्भ्यो धातुभ्यो जृइत्यादिभ्यश्च परस्मैपदप्रकृतौ लुङि परतोऽङ्प्रत्ययो वा भवति । अरुधत् अरौत्सीत् । अजरत् अजारीत् । अश्वत् अश्वरीत् । अश्वयीत् अशिथियत् । अस्तभत् अस्तम्भीत् । अनुचत् अग्रीचीत् । अम्लुचत् अम्लोचीत् । अमुचत् अग्रीचीत् । अग्लुचत् अग्लोचीत् । न्यग्लुचत् न्यग्लुचीत् । परस्मैपद इत्येव । अरुद्ध अभित् ॥

पदस्ते चिण् तलुक् च ॥ ९२ ॥

‘पदगतावि’त्यस्माद्धातोः कर्तृवाचिनि लुङि तभूते परतश्चिण्प्रत्ययो भवति । तप्रत्ययस्य लुक् च । उदपादि भैक्षम् । समपादि सस्यम् । त इति पदेरात्मनेपदित्वात् तत्प्रथमैकवचनं गृह्यते न परस्मैपदमध्यमपुरषबहुवचनम् । त इति किम् । उदपत्ताताम् । चकार’श्चिण्णमुलोर्दीर्घश्चे’ति विशेषणार्थः । णकारो वृद्धर्थः ॥

सृजः श्रद्धावति ॥ ९३ ॥

सृजेर्धातोः श्रद्धावति कर्तरि यो लुङ् तस्मिन्स्तभूते परतश्चिण्प्रत्ययो भवति, तस्य च लुक् । असाजिं मालां धार्मिकः । श्रद्धावतीति किम् । सृजौ मिथुन व्यत्यसृष्ट ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा ॥ ९४ ॥

दीपादिभ्यः कर्तृवाचिनि लुङि तभूते परतश्चिण् वा भवति । त-शब्दस्य च लुक् । अदीपि अदीपिष्ट । अजनि अजनिष्ट । अवोधि अबुद्ध । अपूरि अपूरिष्ट । अतापि अतापिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट ॥

अचः कर्मकर्तरि ॥ ९५ ॥

अजन्तात् कर्मकर्तरि यो लुङ् तस्मिन्स्तमूते परतश्चिण्प्रत्ययो वा भवति । तलुक् च । अकारि कटः स्वयमेव । अकृत कटः स्वयमेव । एवम् अहावि हविः अहोष्ट हविः । अच इति किम् । अमेदि काष्ठं स्वयमेव । कर्मकर्तरि इति किम् । अकारि कटो देवदत्तेन ॥

दुहश्च ॥ ९६ ॥

दुहेर्धातोः कर्मकर्तृवाचिनि लुङि तमूते परतश्चिण्प्रत्ययो वा भवति तलुक् च । अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्तरीत्येव । अदुग्ध गौर्गोपालकेन ॥

शेषेभ्यो नित्यम् ॥ ९७ ॥

अजन्तदुर्हा वर्जयित्वा शेषेभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तृवाचिनि लुङि तमूते परतश्चिण्प्रत्ययो नित्यं भवति । तलुक् च । अमेदि काष्ठं स्वयमेव । अपाचि ओदनः स्वयमेव ॥

न कर्मयोगे ॥ ९८ ॥

कर्मणा सम्बन्धे सति कर्मकर्तरि चिण् न भवति । अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव । 'दुहिष्योः सकर्मकक्रियश्चे'ति कर्मकर्तृसंज्ञा । कर्मकर्तरीति किम् । अदोहि गौः पयो गोपालकेन ॥

रुधश्च ॥ ९९ ॥

रुधश्च कर्मकर्तरि चिण् न भवति । अरुद्ध गौः स्वयमेव । कर्मकर्तरीत्येव । अरोधि गौर्गोपालकेन ॥

भावकर्मणोः ॥ १०० ॥

भाववाचिनि लुङि तमूते परतो धातोश्चिण्प्रत्ययो भवति । तलुक् च । आशि भवता । अशायि भवता । अकारि कटो देवदत्तेन । अपाचि ओदनः ॥

नानोस्तपः ॥ १०१ ॥

अनुपूर्वात् तपेर्भावे कर्मणि च कर्मकर्तरि च चिण्प्रत्ययो न भवति । अन्यतप्त कितरेन । अन्यवातप्त कितवः पापेन कर्मणा । अन्यरातप्त कितवः स्वयमेव । अनोरिति किम् । अतापि पृथिवी राज्ञा ॥

सार्वधातुके यक् ॥ १०२ ॥

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । अस्यते देवदत्तेन । भिद्यते कुसूलेन । क्रियते कटो देवदत्तेन । भिद्यते कुसूलः । सार्वधातुक इति किम् । वभूवे देवदत्तेन । विभिदे कुसूलः । ककारः किल्कार्यार्थः ॥

कर्मकर्तरि च ॥ १०३ ॥

कर्मकर्तरि च यत् सार्वधातुकं तस्मिन् परतो धातोर्यक् प्रत्ययो भवति । भिद्यते कुसूलः स्वयमेव । क्रियते कटः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव । पच्यते उदुम्बरफलं स्वयमेव । सार्वधातुक इति किम् । विभिदे कुसूलः स्वयमेव । भङ्गुरं काष्ठम् । पचेलिमा माषाः ॥

न दुहः ॥ १०४ ॥

दुहेः कर्मकर्तरि यङ् न भवति । दुग्धे गौः स्वयमेव । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव ॥

णिश्चिब्रूजात्मनेपदाकर्मकभूषाकर्मकिरादिश्रन्थग्रन्थ सन्स्नुनमिभ्यश्चिण् च ॥ १०५ ॥

ण्यन्तेभ्यः श्रिब्रूज्भ्यामात्मनेपदविधावकर्मकेभ्यो भूषाक्रियेभ्यः किरादिभ्यः श्रन्थिग्रन्थिभ्यां सन्नन्तेभ्यः स्नुनमिभ्यां च कर्मकर्तरि चिण् चकारात् यक् च न भवति । कारयति कटो देवदत्तेन । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । चोरयते गौः स्वयमेव । अचूचुरत । उ(च्छ्री ? च्छ्र)यते दण्डः स्वयमेव । उदशि(श्री ? श्रि)यत । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत । आहते गौः स्वयमेव । आवधिष्ट । विकुरुते सैन्धवः स्वयमेव । व्यकृत । अलङ्कुरुते कन्या स्वयमेव । अलमकृत । मूपयते कन्या स्वयमेव । अद्युभूपत । णिजन्तत्वादेव प्रतिषेधः । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीष्ट । निगिरते ग्रासः स्वयमेव । न्यगीष्ट । श्रघ्नीते माला स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट । अघ्नीते माला स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट । चिकीर्षिते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट । प्रस्तुते गौः स्वयमेव । ग्रास्नोष्ट । नमते दण्डः स्वयमेव । अनंस्त । स्नुनमोरन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्

गवादेः कर्मकर्तृत्वम् । यत्र तु ण्ययौ नास्ति (तत्र) कर्तृत्वम् । यया प्रनौति
गौः । दोग्धि कौशलेन । नमनि पञ्चमो जातेन । पिज्जने हेतुव्यापारस्य
कर्तृगतस्यापि सन्नन्ते त्विच्छायां च कर्मोपेत्यात् कर्मस्थक्रियत्वम् । अतः
कर्मकर्तृसंज्ञा । तेन यक्षचिणोः प्राप्तयोरेव प्रतिषेधः । एवं भूते कथेति व-
चनं शब्दप्रकाशनफलत्वात् कर्मस्यम् । मूपाक्रियाणां च मूपाफलं शो-
भाख्य कर्मण्युच्यत इति कर्मस्थक्रियत्वम् । तथान्येषामपि कर्मस्थक्रिय-
त्वमवगन्तव्यम् ॥

तपस्तपःकर्मकात् ॥ १०६ ॥

तपेर्धातोरर्थान्तरनिवृत्तित्वेन तपःकर्मकान् कर्तरि यत् सार्वधातुकं
तस्मिन् परतो यक्षप्रत्ययो भवति । तप्यते तपस्तापसः । आर्जयनीत्यर्थः ।
एवमतप्यत । सार्वधातुक इत्येव । तपे तपस्तपसः । अतस्तपस्तापसः ।
तपःकर्मकादिति किम् । उत्पति सुवर्णं सुवर्णकारः । भावकर्मणोः पूर्वैव
सिद्धत्वात् अत्र कर्तरीति लभ्यते ॥

कर्तरि शप् ॥ १०७ ॥

कर्तरि यत् सार्वधातुकं वर्तते तस्मिन् परतो धातोः शप् विकरणप्र-
त्ययो भवति । पचति । कारयति । चोरयति । पचन् । पचमानः । कर्त-
रीति किम् । पच्यते ओदनः । भूयते राज्ञा । सार्वधातुक इत्येव । भूयात् ।
पकारः स्वरार्थः । गकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

अदादिभ्यो लुक् ॥ १०८ ॥

अदादिभ्यः परम्य शपो लुप् भवति । अति । हन्ति । आस्ते ।
शेते ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ १०९ ॥

जुहोत्यादिभ्यः परम्य शपः श्लुर्भवति । जुहोति । निमेति । पि-
मति । लुकि प्रकृते श्लुनिधानं द्विवचनार्थम् ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ११० ॥

दिवादिभ्यो धातुभ्यः कर्तृमाचिनि सार्वधातुके श्यन्प्रत्ययो भवति ।
शपोऽपवादः । दीप्यते । जायते । गकारः सार्वधातुसंज्ञार्थः । नकारः श्य-
रार्थः ॥

सृजः श्राद्धे ॥ १११ ॥

श्रद्धावान् श्राद्धः । तस्मिन् कर्तरि यत् सार्वधातुकं वर्तते तस्मिन् परतः सृजेः श्यन्प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सृज्यते मालां धार्मिकः । श्राद्ध इति किम् । सृजति माला मालिकः ॥

आशभ्लाशभ्रमुक्कमुक्कमुत्रसिन्नुटिलिपिभ्यो वा ॥ ११२ ॥

आशादिभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्यन्प्रत्ययो वा भवति । आशयति आशति । भ्लाशयति भ्लाशति । आम्यति आमति । क्राम्यति क्रामति । क्लाम्यति क्लामति । ग्रस्यति ग्रसति । ग्रुह्यति ग्रुहति । लप्यति लपति ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ११३ ॥

यसोऽनुपसर्गात् श्यन्प्रत्ययो वा भवति । यस्यति यसति । अनुपसर्गादिति किम् । आयस्यति प्रयस्यति । उत्तरसूत्रे यस एव सम्पूर्वाच्चान्यस्मादिति विपरीतनियमो माभूदिति वचनम् ॥

संयसश्च ॥ ११४ ॥

सम्पूर्वाद् यसः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्यन्प्रत्ययो वा भवति । संयस्यति संयसति ॥

कुपिरजोः कर्मकर्तरि परस्मैपदं च ॥ ११५ ॥

कुपिरजिभ्या कर्मकर्तृविषयाभ्यां श्यन् परस्मैपदं च वा भवति । यकोऽपवादः । वावचनात् पक्षे सोऽपि भवति । कुप्यति पादः स्वयमेव । कुप्यते । रज्यति वस्त्र स्वयमेव । रज्यते । यक्श्यनोः स्वरे नुमि च विशेषः । तेन कुप्यन्ती रज्यन्तीति 'शप्श्यनोर्नित्यमि'ति नित्यं नुम् भवति । कर्मकर्तरीति किम् । कुष्णाति पादः । रजति वस्त्रम् ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ११६ ॥

तुदादिभ्यो धातुभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तुदति । नुदति । शकारः सार्वधातुकसञ्ज्ञार्थः ॥

रुधादीनां श्म ॥ ११७ ॥

रुधादीनां धातूनां कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतोऽन्त्यादयः परः श्मप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । रुणाद्वै रुन्वे । भिनाति भिन्ने । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः 'श्मसोरलोप' इति विशेषणार्थः ॥

तनादिभ्य उः ॥ ११८ ॥

तनादिभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परत उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । करोति ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ११९ ॥

स्वादिभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति । शकारः सार्वधातुकार्थः ॥

श्रुकृब्धिवां श्रुकृधि च ॥ १२० ॥

श्रु कृब् धिच् इत्येतेभ्यः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्नुप्रत्ययो भवति । एषां च यथासहस्रं श्रु कृ धि इत्येते आदेशा भवन्ति । शृणोति कृणोति धिनोति ॥

अक्षो वा ॥ १२१ ॥

'अक्षू व्याप्तावि'त्यस्माद् धातोः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्नुप्रत्ययो वा भवति । शपोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । निरक्ष्णोति । निरक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ १२२ ॥

तक्षेर्धातोस्तनूकरणार्थात् कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्नुप्रत्ययो वा भवति । तक्ष्णोति काष्ठम् । तक्षति काष्ठम् । तनूकरण इति किन् । सन्तक्षति वाग्भिः । मत्स्यतीत्यर्थः ॥

स्तन्भुस्तन्भुस्क्रन्भुस्क्रन्भुस्क्रुभ्यः ॥ १२३ ॥

स्तन्भ्वादिभ्यः सीनेभ्यो धातुभ्यः स्क्रु इत्येतस्मात् कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः श्नुप्रत्ययो भवति । स्तञ्जोति । स्तुञ्जोति । स्त्रञ्जोति ।

स्कुप्नोति । स्कुनोति । स्तम्बादयः सौत्रा भ्वादित्वाद् घातवः । उदि-
त्करणं तु क्त्वानिष्ठयोरिडागमस्य विकल्पप्रतिषेधौ यथा स्याताम् । स्तब्धा
स्तम्भित्वा । स्तब्धः स्तब्धवानिति ॥

श्वा क्रयादिभ्यश्च ॥ १२४ ॥

क्रयादिभ्यः स्तम्बादिभ्यश्च कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परतः आ-
प्रत्ययो भवति । क्रीणाति । प्रीणाति । स्तग्नाति । स्तुग्नाति । स्कग्नाति ।
स्कुग्नाति । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

हलो हौ शानच् ॥ १२५ ॥

हलन्तेभ्यः क्रयादिभ्यः स्तम्बादिभ्यश्च हौ परतः शानच्प्रत्ययो
भवति । आपवादः । पुपाण । मुपाण । उत्तमान । निष्क्रमान । हल इति
किम् । लुनीहि । स्तृणीहि । हाविति किम् । अश्नाति । अनन्तरत्वात्
शाप्रत्ययस्यैपोऽपवादः । तेन श्नुविष्ये न भवति । उत्तन्नुहि । विष्कुम्नुहि ।
स्यादिविकरणानां पूर्णोऽवधिः ॥

बहुलम् ॥ १२६ ॥

षडुलमित्यधिकारः । आद्वितीयाध्यायपरिसमाप्तेः ।

“क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं षाडुलकं वदन्ति ॥”

तद् यथावत्समुदाहरिष्यामः ॥

भावकर्मणोराण्यतः ॥ १२७ ॥

इत उत्तरम् ‘ऋहलोर्ण्यदि’ति यावत् ये प्रत्ययास्त(व्या ? व्यदा)-
दयस्ते भावकर्मणोर्बहुलं भवन्ति । तांस्तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ १२८ ॥

पातोऽरित्यनुवर्तते । ततस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भाव-
कर्मणोर्बहुलं भवन्ति । कर्तव्यं भवता । कर्तव्यः कटः । करणीयं भवता ।
कारणीयः कटः । तव्यत्तव्य(तोः ? योः) स्वरे समासे च विशेषः । ब्राह्मण-
कर्तव्यं ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति । अनीयरो रेफः स्वरार्थः ॥

वास्तव्यः कर्तरि ॥ १२९ ॥

वास्तव्य इत्ययं शब्दस्तव्यत्प्रत्ययान्तः कर्तरि निपात्यते । वसतीति वास्तव्यः । निपातनाद् वृद्धिः स्वरितान्तत्वं च भवति ॥

प्रवचनीयोपस्थानीयरमणीयादयो वा ॥ १३० ॥

प्रवचनीयादयः शब्दा अनीयरप्रत्ययान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । प्रवक्षीति प्रवचनीयः उपाध्यायः । उपतिष्ठत इत्युपस्थानीयः शिष्यः । रमयतीति रमणीयो देशः । मदयतीति मदनीया योषित् । दीपनीयं चूर्णम् । वावचनाद् भावकर्मणोरपि भवति । प्रवचनीयं भवता । प्रवचनीयः शिष्यः । उपस्थानीयं भवता । उपस्थानीयो गुरुरिति ॥

स्नानीयादयः करणे ॥ १३१ ॥

स्नानीयादयोऽनीयरन्ताः करणे वा निपात्यन्ते । स्नात्यनेनेति स्नानीयं चूर्णम् । यानीयोऽश्वः । वावचनात् स्नानीयं भवता । यानीयोऽश्वः ॥

दानीयादयः सम्प्रदाने ॥ १३२ ॥

दानीयादयोऽनीयरन्ताः सम्प्रदाने वा निपात्यन्ते । दानीयो ब्राह्मणः । सृष्टणीया श्रीः । वावचनाद् दानीयं भवता, सृष्टणीयं वचनमिति ॥

समावर्तनीयादयोऽपादाने ॥ १३३ ॥

समावर्तनीयादयोऽनीयरन्ता अपादाने वा निपात्यन्ते । समावर्तन्ते-ऽस्मात् समावर्तनीयो गुरुः । उद्विजतेऽस्माद् उद्वेजनीयः खलः । वावचनात् समावर्तनीयं भवता, उद्वेजनीयं भवता ॥

स्थानीयादयोऽधिकरणे ॥ १३४ ॥

स्थानीयादयोऽनीयरन्ता अधिकरणे वा निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानीयं नगरम् । श्वेतोऽस्मिन्निति श्वयनीयः पर्यङ्कः । वावचनाद् भावकर्मणोरपि भवति । स्थानीयं भवता । श्वयनीयः भवता । 'वास्तव्यः—' इत्यादि षडुल्लवचनस्य प्रथमः ॥

केलिर्मर्कर्मकर्तरि ॥ १३५ ॥

धातोः कर्मकर्तरि केलिमप्रत्ययो भवति । पच्यन्ते स्वयमेव पचेलिमा मापाः । भिद्यन्ते स्वयमेव भिदेलिमानि काष्ठानि ॥

अचो यत् ॥ १३६ ॥

अजन्तात् धातोर्भावकर्मणोर्वहुलं यत्प्रत्ययो भवति । तव्यत्तव्यानीयरामपवादः । 'कृद्वासरूपोऽस्त्रियामि'ति वचनात् पक्षे तेऽपि भवन्ति । देय स्थेयं चेयं नेयम् । दातव्यं स्थातव्यं चेतव्यं नेतव्यम् । ऋवर्णान्तात् ण्यतं वक्ष्यतीति अजग्रहणमजन्तमूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् ॥

भव्यगेयजन्यरम्याः कर्तरि वा ॥ १३७ ॥

भव्यादयः शब्दा यदन्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । भवत्यसौ भव्यः । भव्यमनेन । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानि । जायतेऽसौ जन्यः । जन्यमनेन । रमयत्यसौ रम्यः । जन्य इति ण्यतैव सिद्धे यन्निपातनं 'यतोऽनाव' इत्युदात्तार्थम् ॥

स्थेयोऽधिकरणे ॥ १३८ ॥

स्थेय इत्ययं यदन्तोऽधिकरणे निपात्यते । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः । स्थेयमनेन ॥

पोरदुपधात् ॥ १३९ ॥

पवर्गान्ताद् धातोर्कारोपधाद् भावकर्मणोर्वहुलं यत् भवति । ण्यतोऽपवादः । जप्यं लभ्यं गम्यम् । अदुपधादिति क्रिम् । कोप्यं गोप्यम् आप्यम् । तपरकरण तत्कालान्धारणार्थम् । आप्यम् ॥

शकितकिञ्चितियतिशसिस्तद्विधियजिभजिभ्यः ॥ १४० ॥

शकादिभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । शक्यं तद्वयं च (ययं ? त्य) यत्तं शस्यं सप्तं वध्यं यज्यं भज्यम् । घट्टलवचनाद् याज्य भाग्यम् । 'यज्ञेः प्रत्ययज्यत्यजामि'ति कुत्वं न भवति । वयमर्हन्ति वप्य इति तद्धितेन भिद्धे यत्प्रत्ययाभिधानमसिबध्य इति 'कर्तृकरणे कृता महुलमि'ति वृत्तीयासमासार्थमाद्युदात्तार्थं च ॥

गदमदयमिम्योऽनुपसर्गे ॥ १४१ ॥

गदादिन्योऽनुपसर्गेन्यो मात्रकर्मगोर्नित्यत्ययो भवति । गद्यं मद्यं यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् । प्रगाथं प्रमाद्य प्रयाम्यम् । यमो नियमार्यं वचनम् । बहुलाधिकाराद् माद्यत्तनेनेति मद्यं. करणेऽपि । नियम्यमिति सोपसर्गादपि भवति ॥

चरेराडि चागुरौ ॥ १४२ ॥

चरेरनुपसर्गादाद्यमृष्टाचागुरायै मात्रकर्मगोर्नित्यत्ययो भवति । चयं भवता । चयौ देयः । आचर्यन् आचर्यः । आडि चेति किम् । अभिचार्यम् । अगुराविति किम् । आचार्यः ॥

अवयवपण्यवर्या गर्हविक्रेयानिरोधेषु । १४३ ॥

अवयवपण्यवर्या इत्येते शृङ्गा यत्रन्ययान्ताः यथासृष्ट्य गर्हविक्रेयानिरोधेन्येतेष्वर्थेषु निषान्वन्ते । अवयव भवति गर्ह्यं चेत् । अनुधनन्यन् । पण्यं भवति विक्रेयं चेत् । पाण्यमन्यन् । वर्या भवत्यनिरोधश्चेत् । शनेन वर्या कन्या । वृन्त्यान्या । स्त्रीलङ्गनिर्देशादनिरोधेऽपि वार्या ऋत्विजः ॥

वह्यं करणम् ॥ १४४ ॥

वह्यमिति बह्वर्थनिषान्वते कृष्णं चेद् भवति । वहन्त्यनेनेति वर्यं शकटम् । वाद्यमन्यन् ॥

अर्यः स्वामिर्वैश्ययोः ॥ १४५ ॥

अर्य इत्यनेनैवनिषान्वते स्वामिर्वैश्ययोग्ययोः । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः । स्वामिर्वैश्ययोः इति किम् । अर्यः ॥

उपसर्गो कान्या प्रजने ॥ १४६ ॥

उपसर्गेत्युपसर्गान् गर्हवैवनिषान्वते प्रज(न?) ने गर्भप्रदने चेत् काला भवति । उपसर्गो गो. । कान्या । प्रजन इति किम् । उपसर्गो इति मधुरा ॥

कर्तर्यजय सङ्गते ॥ १४७ ॥

नञ्पूर्वात् जीर्यतेः सङ्गते कर्तरि यन्निपात्यते । न जीर्यतीत्यजय-
मार्यसङ्गतम् । सङ्गत इति किम् । अजरिता कम्बलः ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १४८ ॥

वदेर्धातोरनुपसर्गे सुयन्त उपपदे भावकर्मणोः क्यप्प्रत्ययो भवति ।
चकाराद् यच्च । ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । सुपीति किम् । वाद्यम् । अनुपसर्ग इति
किम् । प्रवाद्यम् । ककारः कित्कार्यार्थः । पकार उत्तरत्र तुगाद्यर्थः ॥

मृपोद्यम् ॥ १४९ ॥

मृपाशब्द उपपदे वदेः क्यप्प्रत्ययो निपात्यते । मृपा उद्यते मृपोद्यम् ॥

भुवः ॥ १५० ॥

भवतेः सुप्यनुपसर्गे उपपदे क्यप् भवति । ब्रह्मभूय देवभूयम् ।
सुपीति किम् । भव्यम् । अनुपसर्ग इति किम् । प्रभव्यम् । भुवोऽनुपसर्ग-
स्याकर्मकत्वात् भाव एवोदाह्रियते ॥

भावे हनस्त च ॥ १५१ ॥

हन्ते. सुप्यनुपसर्गे उपपदे भावे क्यप् भवति तकारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो वधः ब्रह्महत्या । भ्रूणहत्या । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गः । भाव इति
किम् । घनघात्यम् । सुपीत्येव । घातो वर्त्तते । ण्यन्तु न भवति । बहुला-
धिकारात् । अनुपसर्ग इत्येव । उपघातः । निघातः ॥

इणस्तशास्रवृजद्वज्रपिभ्यः ॥ १५२ ॥

ऋदुपधाच्चानृचिक्लृपिचृतेः ॥ १५३ ॥

ऋदुपधाद्धातोः ऋचिक्लृपिचृतिवर्जितात् भावकर्मणोः क्यप् भवति । वृत्त्यं वृध्यम् । अनृचिक्लृपिचृतेरिति किम् । अर्च्यं सङ्कल्प्यं विचर्त्यम् । लत्वस्यासिद्धत्वात् क्लृपिरपि ऋकारोपध इति प्रतिपिष्यते । तपरकरणं किम् । 'कृत संशब्दन' इत्यस्मात् ण्यदेव भवति । कीर्त्यम् ॥

खनेरी च ॥ १५४ ॥

खनेर्धातोर्भावकर्मणोरर्थयोः क्यप् भवति ईकारश्चादेशः । खेयम् । दीर्घोच्चारणं तुङ्गिवृत्त्यर्थम् । 'ये वा' इत्यात्वविकल्पं तु सन्नियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वाद् वाधते ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

भृजो धातोः असंज्ञायां क्यप् भवति । भृत्यः मर्त्तव्य इत्यर्थः । असंज्ञायामिति किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । भार्या पत्नी । संज्ञायामपि बहुलाधिकारेण कुमारभृत्येति भाव एव विधानम् ॥

समि वा ॥ १५६ ॥

सम्युपपदे भृजो भावकर्मणोः क्यप् वा भवति । संभृत्यः । संभार्यः ॥

कृवृपिमृजिशंसिदुहिगुहिभ्यः ॥ १५७ ॥

कृ इत्यादिभ्यो धातुभ्यो भावकर्मणोः क्यप् वा भवति । कृत्यं कार्यम् । वृष्यं (वा ? व)र्ष्यम् । मृज्यं मार्ग्यम् । शस्यं शंस्यम् । दुह्यं दोह्यम् । गुह्यं गोह्यम् ॥

कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि ॥ १५८ ॥

पचेः कृष्टशब्दे सप्तम्यन्त उपपदे कर्मकर्तरि क्यप्प्रत्ययो निपात्यते । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव कृष्टपच्याः शालयः ॥

रुच्याव्यध्यौ कर्त्तरि ॥ १५९ ॥

रुचेर्नञ्पूर्वाद् व्ययेश्च कर्त्तरि क्यप् निपात्यते । रोचतेऽसौ रुच्यः । न व्ययते अव्यध्यः ॥

राजसूयसूर्यो यज्ञदेवतयोः ॥ १६० ॥

राजसूयसूर्य इत्येतौ शब्दौ यथासङ्गं यज्ञदेवतयोर्निपात्येते । राजोपपदात् सुनोते' कर्मण्याधिकरणे वा क्यप् दीर्घत्वम् । राज्ञा सोतव्यः, राजा सोमः, स चास्मिन् सूयते राजसूयो यज्ञः । सूर्य इति सत्तैस्तत्त्वं सूतेर्वा रुगागमः क्यप् च कर्तारि । सरति सूते वा सूर्यो देवता । निपातनेषु यत्र कारकविशेषो नोपात्तस्तत्र बहुलाधिकारान्निपातनसामर्थ्याद्वा लभ्यते ॥

मिद्योद्ध्यौ नदे ॥ १६१ ॥

मिदेरुज्ज्ञेश्च नदे कर्तर्यर्थे क्यप् निपात्यते । उज्ज्ञेर्धत्वं च । भिनन्ति कूलानीति मिद्यः । उज्ज्ञत्युदकमित्युद्ध्यः । नद इति किम् । मेत्ता । उज्ज्ञिता ॥

तिष्यपुष्यसिध्या नक्षत्रे ॥ १६२ ॥

त्विपिपुपिसिधिम्यो नक्षत्रेऽभिधेये क्यप् निपात्यते त्विपेर्वलोपश्च । त्वेपन्ति पुष्यन्ति सिध्यान्ति चास्मिन् कार्याणि तिष्यः पुष्यः सिध्यः । नक्षत्र इति किम् । त्वेपणः पोषणः सेधनः ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १६३ ॥

युजः क्यप् कुत्वं च निपात्यते पत्रे वाहने अभिधेये । युजन्ति तदिति युग्यं वाहनं गजाश्वादि । योग्यमन्यत् ॥

आज्यं घृते ॥ १६४ ॥

आङ्पूर्वादञ्जेर्घृतेऽर्थे क्यप् निपात्यते । आज्ञन्त्यनेनेति आज्यम् । आज्ञनमन्यत् ॥

कुप्यं धने ॥ १६५ ॥

गुपेः क्यप् आदिकत्वं च निपात्यते धने अर्थे । गोपायन्ति तदिति कुप्यं धनम् । गोप्यमन्यत् ॥

जयतेर्हलौ ॥ १६६ ॥

जयतेर्हलावभिधेये क्यप् निपात्यते । जित्य हलिः । जेयमन्यत् ॥

वौ नीपूटिभ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ १६७ ॥

वातुपपदे नीपूट्भ्यां यथासह्यं कल्कमुञ्जयोरर्थयोः क्यप्प्रत्ययो भवति । विनीयः कल्कः । विनेयमन्यत् । विपूयो मुञ्जः । विषाज्य-
मन्यत् ॥

पदास्यैरिपक्ष्यवाद्यासु ग्रहः ॥ १६८ ॥

ग्रहेर्धातोः पदादिप्पर्येषु क्यप्प्रत्ययो भवति । प्रगृह्य पदं यदपि
न सन्धीयते । अवगृह्यं, यस्याग्रहः पृथग्भावः क्रियते । अस्वैरी परतन्त्रः ।
गृह्यका इमे । पक्षे भयः पक्ष्यः । अर्जुनगृह्याः । वासुदेवगृह्याः । बहिर्भवा
वाद्याः । नगरगृह्या सेना । ग्रामगृह्या श्रेणिः । पदादिष्विति किम् । ग्राह्य ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १६९ ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च धातोर्भावकर्मणोर्नेहुल ण्यत्प्रत्ययो भवति ।
कार्यम् । हार्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् । णकारो वृद्ध्यर्थः । तकारः
स्वरार्थः ॥

पाणौ सृजः ॥ १७० ॥

पाणावुपपदे सृजेर्ण्यत्प्रत्ययो भवति । ऋदुपपन्नपोऽपरादः । पा-
णिभ्यां सृज्यते पाणिसर्गा रज्जुः ॥

समवपूर्वान्य ॥ १७१ ॥

समनेत्युपसर्गसमुदायपूर्वात् सृजेर्ण्यत्प्रत्ययो भवति । समवसृज्यत
इति समवसर्गः ॥

ओरावद्यके ॥ १७२ ॥

अवश्यम्भाय आवश्यकम् । मनोज्ञादिभ्याम् वुञ् । तस्मिन् गम्य-
माने उवर्णान्ताद् धातोर्भावकर्मणोरर्थयोर्ण्यत्प्रत्ययो भवति । यतोऽपरादः ।
भयम् अवश्यमान्यम् । लज्जम् अवश्यताप्यम् । 'मुमुषु'नि गताव ।
'कृत्येऽवश्यम्' इति मतेषः ॥

आमुमुवपिरपिलपित्रपिचम्यानिदुभिभ्यः ॥ १७३ ॥

आङ्पूर्वाम्नां सुनोतिनाभिभ्यां यौत्यादिभ्यश्च भावकर्मणोर्ण्यत् भ-
वति । यतोऽपवादः । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् ।
त्राप्यम् । आचाम्यम् । आ(न?ना)भ्यम् । आदाम्यम् । आनमिरन्तर्भा-
वितण्यर्थः सकर्मकः । दभिः सौत्रो वञ्चने वर्तते ॥

अमावसोऽधिकरणे णिद्धा ॥ १७४ ॥

अमापूर्वात् वसेरधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति वा चास्य णित्वम् ।
अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या अमावास्या ॥

आङि प्लुपतिभ्यां कर्तरि च ॥ १७५ ॥

आङ्युपपदे प्लुपतिभ्यां कर्तरि ण्यत् भवति । चकारात् भावकर्म-
णोश्च । आप्लवत इत्याप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपततीत्यापात्यः ।
आपात्यमनेन वा ॥

प्रणाय्योऽसम्मतनिष्कामयोः ॥ १७६ ॥

प्रणाय्य इति प्रपूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । प्रणाय्यश्चोरः ।
प्रणाय्यायान्तेवासिने ब्रह्म प्रब्रूयात् । असम्मतनिष्कामयोरिति किम् ।
प्रणेत्यः ॥

पाय्यधाय्ये मानसामिधेन्योः ॥ १७७ ॥

पाय्य धाय्य इत्येतौ शब्दौ ण्यदन्तौ यथासङ्ख्यं मानसामिधेन्यो-
र्थयोर्निपात्येते । माहः करणे ण्यत् आदिपत्वं च । मीयतेऽनेनेति पाय्यं
मानम् । धात्रः करणे ण्यत् । धीयते समिदरनावनयेति धाय्या सामिधेनी ।
रूढित्वात् काचिदेवोच्यते । सामिधेनीशब्दस्य चोपलक्षणत्वात् असाभि-
धेन्यप्यभिधीयते । धाय्याः शंसतीति ॥

याज्या दानर्चि ॥ १७८ ॥

यजेः करणे ण्यत् कुत्वाभावश्च निपात्यते दानर्च्येभिधेयायाम् ।
इज्यते अनयेति याज्या ॥

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ १७९ ॥

कृत्यः कार्यः । प्रेषितोऽसि अतिमृष्टोऽसि प्राप्तस्ते कालः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्
कटकरण इति । ननु च भावकर्मणोः सामान्येन विहिता एव कृत्यास्ते
प्रेषादिष्वपि भविष्यन्ति । सत्यम् । किन्तु विशेषविहितेन लोटा प्रेषादिषु,
ऊर्ध्वमौहूर्त्तिकेषु च लिङ्लोट्भ्यां वाधो मा भूदिति विधीयन्ते ॥

आवश्यकामर्ण्यार्हशक्तिषु च ॥ १८५ ॥

आवश्यकदिषु गम्यमानेषु प्रकृतिप्रत्ययार्थोपाधिषु यथास्वं भाव-
कर्मादिष्वभिधेयेषु कृत्यप्रत्यया भवन्ति । अवश्यं भवता कटः कर्तव्यः क-
रणीयः कृत्यः कार्यः । भवानधमर्णः । भवता खलु निष्को दातव्यः दानीयः
देयः । भवानर्हः । भवता खलु कन्यां वोढव्या वहनार्यो वाह्या । भवान्
शक्तः । भवता खलु भारो वोढव्यः वहनीय वाह्यः इति । कर्तव्यानां
भव्यादिकृत्यानाम् आवश्यकामर्ण्ययोगिनिः, कर्तव्यानां तु भावकर्मार्या
नाम् अर्हशक्त्योर्लिङा विशेषविहितेन वाधो मा भूदिति वचनम् ॥

कर्तरि ण्वुल्तृजचः ॥ १८६ ॥

धातेरिति वर्त्तते । ततः कर्तरि कारके ण्वुल् तृच् अच् इत्येते प्र-
त्यया बहुलं भवन्ति । कारक । कर्ता । करः । पाचकः । पक्ता । पचः ।
कर्तरीति चाधिकारः प्राक् क्त्वो विधानात् । यत्रान्यार्थदेशनं नास्ति
तत्रोपतिष्ठते । ण्वुलो णकारो वृद्ध्यर्थः । लकारः स्वरार्थः । तृचश्चकारः
सामान्यग्रहणार्थः । अचो विशेषणार्थः ॥

गलेचोपकपादहारकादयः कर्मणि ॥ १८७ ॥

गलेचोपकपादहारकादयः शब्दा ण्वुलन्ताः कर्मणि साधवो भवन्ति ।
गले चोप्यते गलेचोपकः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । बहुलग्रहणस्यैवा-
यमुत्तरतश्च प्रपञ्चः ॥

अर्हतौ तृच् ॥ १८८ ॥

अर्हत्युपाधौ कर्तरि धातोस्तृच्प्रत्ययो भवति । भवान् खलु क-
याया वोढा । भवानेतदर्हति ॥

पचपतवदवशव्रणरणक्षमभृवृज्गुपिसृपिनृतिदृशिमि-
पिमिधिमिहिदिहिरुहि(रुधि)वहादिभ्योऽच् ॥ १८९ ॥

पचादिभ्यो धातुभ्यः कर्तर्यञ्प्रत्ययो भवति । पुनर्विधानमपवाद-
वाधनार्थं तत्समावेशार्थं च । पचतीति पचः । भ्रपच इत्यण्विपयेऽपि ।
पततीति पतः । परापत इत्याण्विपयेऽपि भवति । णस्तु ज्वलादिपाठात्
पक्षे भवत्येव । निपातः । वदतीति वदः । कद्वद इत्याण्विपयेऽपि ।
वर्षीति वशा । ण्वुल्लुचौ याधते । तुर्वश इत्याण्विपयेऽपि । व्रणयतीति
व्रणः । अरिव्रणा शक्तिरित्यण् न भवति । रणतीति रणः । ण्वुल् न भ-
वति । एवं क्षमः । विमर्त्ततीति भरः । जारभर इत्यणं याधते । वृषोतीति
वरः । कन्यावर इत्याण्विपयेऽपि । गोपः । सर्पः । नर्तः । दर्शः । मेघः ।
मेघः । मेघः । 'मिहेर्हस्याचि सञ्जायामि'ति कुत्वम् । देहः । प्ररोहः । न्य-
ग्रोधः । इगुपधलक्षणं कं याधते । अनिमिष इति बहुलाधिकारात् कोऽपि
भवति । वहतीति वहः । रसावह इत्याण्विपयेऽपि । आदिग्रहणात् त्वन्ये-
ऽप्यमरादयो भवन्ति ॥

नदभपप्पुगृत् सूदिदिनिसिबिचरिचोरिचिलिगाहि-
भ्यष्टित् ॥ १९० ॥

नदादिभ्यः कर्तर्यञ् टित् भवति । नदः । स्त्रियां नदी । भपः
मपी । भ्रपः भ्रवी । गरः गरी । तरः तरी । दरः दरी । सूदः सूदी । देवः
देवी । सेवः सेवी । चरः चरी । चोरः चोरी । ब्राह्मणचेलः ब्राह्मणचेटी ।
गाहः गाही ॥

श्रुवः शित् ॥ १९१ ॥

श्रुवः कर्तर्यञ्प्रत्ययः शित् भवति । ब्राह्मणमात्मानं मृते ब्राह्मणमुनः ।
अणं याधते । शिद्वचनं वय्यादेशगुणनापनार्थम् ॥

नन्दिवाशिमादिनर्द्रिसाधिशोमिवर्धिभीपिभृपिदृपि-
साहिद्वपिजल्पिभ्यो न्युः ॥ १९२ ॥

नन्द्यादिभ्यः कर्तरि ल्युः प्रत्ययो भवति । नन्दयतीति नन्दनः ।
 वाशयतीति वाशनः । मदयतीति मदनः । नर्दयतीति नर्दनः । साधयतीति
 साधनः । शोभयतीति शोभनः । वर्धयतीति वर्धनः । भीषयतीति भीषणः ।
 मूषयतीति मूषणः । दूषयतीति दूषणः । सहत इति सहनः । हृष्यतीति
 दर्पणः । जल्पतीति जल्पनः । लकारः स्वरार्थः ॥

रमिरुचिकृतितपितृदिदहियुभ्यः संज्ञायाम् ॥ १९३ ॥

रम्यादिभ्यः मञ्जायां कर्तरि ल्युर्भवति । रमयतीति रमणः । रोच-
 यतीति रोचनो विरोचनः । विकर्त्तन । तपनः । प्रतर्दनः । दहनः ।
 यवनः । पवनः ॥

लुयो नो णश्च ॥ १९४ ॥

लुनातेः संज्ञायां कर्तरि ल्युर्भवति । नकारस्य च णकारः । लवणः ॥

समि क्कन्दिक्कपिह्पिभ्यः ॥ १९५ ॥

सम्युपपदे क्रन्द्यादिभ्यः संज्ञायां कर्तरि ल्युर्भवति । संक्रन्दयतीति
 संक्रन्दनः । सङ्कर्षणः । संहर्षणः ॥

कर्माणि दम्यर्दिनाशिसूदिभ्यः ॥ १९६ ॥

कर्मण्युपपदे दम्यादिभ्यः कर्तरि संज्ञायामसंज्ञायां च ल्युर्भवति ।
 सर्वदमनः । जनार्दनः । चित्ताविनाशनः । मधुसूदनः । असंज्ञायामपि ।
 रिपुदमनः । परार्दनः । रोगनाशनः । अरिसूदनः ॥

ग्राहिस्थापराधिमन्त्रिसम्मर्दिभ्यो णिनिः ॥ १९७ ॥

ग्राहादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि णिनिप्रत्ययो भवति । गृह्णातीति ग्राही ।
 स्थायी । अपराधी । मन्त्री । सम्मर्दी । णकारो वृद्धार्थः ॥

उपावयो रुधः ॥ १९८ ॥

उपावयोरुपपदयो रुधेर्धातोः कर्तरि णिनिर्भवति । उपरोधी ।
 अवरोधी ॥

उदि भासिदसिसहिभ्यः ॥ १९९ ॥

उद्युपपदे मास्यादिभ्यः कर्तरि णिनिर्भवति । उद्भासत इत्युद्भासी ।
उद्भसते(?) उद्भासी । उत्साही ॥

श्रुशाविशिवसिचपरिक्षिप्त्यो नौ ॥ २०० ॥

शृणोत्यादिभ्यो धातुभ्यः नाद्युपपदे कर्तरि णिनिर्भवति । निश्वावी ।
निशायी । निवेशी । निवासी । निवापी । निरक्षी ॥

याचिन्नजिचदिवसिच्यहसंव्यवहृम्यो नाञ्जि ॥ २०१ ॥

याच्यादिभ्यो नन्युपपदे कर्तरि णिनिर्भवति । न याचते अयाची ।
अवाजी । अवादी । अयापी । अप्रयासी । अग्राहारी । असंन्यवहारी ॥

अचोऽचित्तवत्कर्तृकात् ॥ २०२ ॥

अजन्ताद्धातोश्चित्तयनि कर्तरि नन्युपपदे णिनिर्भवति । अकारी
धर्मस्य आलातपः । जहारी शीतस्य शिशिरः । अचित्तवत्कर्तृकादिनि किम् ।
अर्जुनी कटस्य देवदत्तः ॥

अभौ भुवो भूते । २०३ ॥

अमातुपपदे मयतेर्धातोर्भूते काले कर्तरि णिनिर्भवति । अभिमयति स्त
अभिमायी ॥

परिव्योर्गुणश्च वा ॥ २०४ ॥

परिव्योदपदयोर्भवने कर्तरि णिनिर्भवति गुणश्च वा । परिमयी
परिमानी । विमयी विमानी ।

विशयी विषयी च देशे ॥ २०५ ॥

विप्राभ्यां शीघ्रिभ्यां देशेऽभिधेये णिनिर्भूदयमानः पत्नं च
निपात्यते । गुणधित्ते विभेने विस्तिनोति वा विशयी विषयी च देशः ।
निपातनान् पत्वम् ॥

इगुपयज्ञाप्रोक्तृभ्यः कः ॥ २०६ ॥

इगुपेभ्यो धातुभ्यो ज्ञानीभ्यश्च कर्तरि कः प्रत्ययो भाति
कमलः किन्नरार्थः । भित्तिः । भित्तिः । भः । भिः । उत्तिरः

वासरूपविधिना विक्षेपकः विक्षेप्तेति ण्वुल्लृचौ भवतः । अत्र न भवति गुपादीनामिगुपधानां च पचादिषुपदेशात् सरूपोऽप्यच् प्रक्षे भवति ॥

गिरो लश्च ॥ २०७ ॥

गिरतेः कर्तरि को भवति । लश्च गिर आदेशो भवति । गिरतीति गिलः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ २०८ ॥

आकारान्ताच्च धातोरुपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रस्थः । सुग्लः । सुम्लः । व्यालः ॥

प्रसारिणो डः ॥ २०९ ॥

प्रसारणमस्यास्तीति प्रसारी धातुः । तत आकारान्तादुपसर्ग उपपदे कर्तरि डप्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । संप्यः । परिप्यः । प्रज्यः । अनुज्यः । ङकारष्टिलोपार्थः ॥

व्याघ्राघ्रे प्राणिनासिकयोः ॥ २१० ॥

व्याघ्र आघ्रा इत्येतौ शब्दौ जिघ्रतेः कर्तरि डप्रत्ययान्तौ निपात्येते । विविधमाजिघ्रतीति व्याघ्रः प्राणी । आजिघ्रतीत्याघ्रा नासिका । शस्यापवादः ॥

पाघ्राध्माघेट्टाशिभ्यः शः ॥ २११ ॥

पिबत्यादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शप्रत्ययो भवति । घ्रातिसाहचर्यात् पिबतेर्ग्रहणं, न पाते । पिबतीति पिबः उत्पिबः । जिघ्रः उज्जिघ्रः । धमः उद्धमः । धयः उद्धयः । पश्यः उत्पश्यः । शकारः सार्वधातुकार्यः ॥

धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिविन्दभ्योऽनुपसर्गेभ्यः

[॥ २१२ ॥

धार्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यो विन्दतेश्चानुपसर्गेभ्यः कर्तरि शप्रत्ययो भवति । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः । साहयः । विन्दः । अनुपसर्गेभ्य इति किम् । सम्प्रधारकः । प्रवेदकः । सातिः सौत्रो धातुः ॥

लिपश्च ॥ २१३ ॥

लिपेश्च कर्तरि शप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्पः । अनुपसर्गादित्येव । प्रलिपः ॥

नौ संज्ञायाम् ॥ २१४ ॥

लिपेर्नाबुपपदे संज्ञायां शप्रत्ययो भवति । निळिम्पाः नाम देवाः । संज्ञायामिति किम् । निलिपः ॥

गवादिषु विन्देः ॥ २१५ ॥

विन्दतेर्गवादिषूपपदेषु कर्तरि शप्रत्ययो भवति । गां विन्दतीति गोविन्दः । कुविन्दः । अरविन्दः । कुरुविन्दः ॥

दाञ्घाञ्जोर्वा ॥ २१६ ॥

दाञ्घाञ्जोः कर्तरि शप्रत्ययो वा भवति । ददातीति ददः । दायः । दधातीति दधः । दधः । दददधोरचा सिद्धे दावोः शविधानम् 'अच्चावशक्तम्' इत्यन्तोदात्तत्वबाधनार्यम् । तेन अददः अदधः इति नञ्स्वर एव भवति । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । श्रवः ॥

ज्वलादिदुनीभूम्यो णः ॥ २१७ ॥

ज्वलादयो वृत्तपरिच्छिन्नाः 'ज्वल दीप्तावि'त्यत आरभ्य 'कस गता-वि'ति यावत् । तेभ्यो दु नी नू इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यः कर्तरि णप्रत्ययो वा भवति । ज्वलः ज्वालः । चलः चालः । जलं जालम् । टलः टालः । दलः दालः । स्थलं स्थालम् । हलं हालम् । नदं नादम् । वलः वालः । पलः पालः । कुलं कोलः । सलः सालः । हलः हालः । पतः पातः । बहुलवचनाग्निपातः । पयः पायः । कयः कायः । मयः मायः । ग्रमः ग्रामः । ग्रमण इति ग्रम एव । क्षरः क्षारः । सहः साहः । रमा रागा । लदः सादः । कुशः कोशः । बहुलवचनादुत्कोशः । कुचः कोचः । गुपः बोधः । युचः योधः । रुहः रोहः । कुगः कांगः (?) । दवः दावः । नयः नायः । भवः भावः । णकारो वृद्धार्थः ॥

लिहिश्चि(पा ? प्या)द्व्यधिश्वसितनीण्म्यः ॥ २१८ ॥

लिहिश्चिपिम्यामाकारान्तेभ्यो व्यधादिभ्यश्च धातुभ्यः कर्तरि ण-
प्रत्ययो भवति । लेहः । श्लेपः । दायः । धायः । व्याधः । श्वासः । अवतानः
उत्तानः । प्रत्यायः अन्तरायः ॥

दूरेक्षणेफलेषु पचेः कर्मकर्तर्युश्चास्य वा ॥ २१९ ॥

दूरे क्षणे फले इत्येतेषु सप्तम्यन्तेषूपपदेषु पचेः कर्मकर्तरि णप्रत्ययो
भवति उश्चास्य वा । दूरेपाकः दूरेपाकुः । दूरेपच्यते स्वयमेव । क्षणे-
पाकः क्षणेपाकुः । फलेपाकः फलेपाकुः । 'सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलमि'ति
सप्तम्या अलुक् । स्त्रियां दूरेपाकः (?) । 'पचेर्दूरादिभ्यो ण' इति कुत्वम् ॥

उपसर्गे श्यः ॥ २२० ॥

उपसर्ग उपपदे श्यायतेर्णप्रत्ययो भवति । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
कस्यापवादोऽयम् ॥

अवे हसाम्याम् ॥ २२१ ॥

अवे उपपदे ह सा इत्येताभ्यां कर्तरि णप्रत्ययो भवति । अवहारः
अवसायः ॥

समाडोः सुवोवौ ॥ २२२ ॥

सम्याडि चोपपदे सुवो धातोर्णप्रत्ययो वा भवति संस्रवः संसावः ।
आस्रवः आसावः ॥

ग्रहः ॥ २२३ ॥

ग्रहर्घातोः कर्तरि णप्रत्ययो वा भवति । व्यग्रस्थितविभाषेयम् । तेन
ग्राहो मकरादिः । ग्रहः सूर्यादिः ॥

गेहे कः ॥ २२४ ॥

गेहेऽभिषेये ग्रहेः कप्रत्ययो भवति । कित्करणं सम्प्रसारणार्थम् ।
गृहं सप । उपचारात् गृहा दाराः ॥

गस्यकन् ॥ २२५ ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यलक्षणे कर्मण्युपपदे धातोः कर्तर्यण्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्ये कुम्भकार । विकार्ये काण्डलावः । प्राप्ये वेदाध्यायः । आदित्य पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छति इत्यादावनभिधानान्न भवति । निर्वर्त्यविकार्ययोरपि क्वचिन्न भवति । सयोग जनयति । कन्यां मुण्डयतीत्यादि । णकारो वृद्धार्थः ॥

हावामश्च ॥ २ ॥

हादिभ्यश्च कर्मण्युपपदे कर्तर्यण्प्रत्ययो भवति । स्वर्गं ह्वायः । तन्तुवायः । धान्यं मिमीते मयते वा धान्यमायः । वातिवायत्योर्मतिश्चाकर्मकत्वात् कर्मोपपदं न सम्भवतीति न भवति । कस्यापवादः ॥

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिभ्यो णः ॥ ३ ॥

शील्यादिभ्यः कर्मण्युपपदे कर्तरि णप्रत्ययो भवति । मांसं शीलयतीति मांसशीलः । मांसकामः । मांसभक्षः । कल्पाचारः । सुखप्रतीक्षः । बहुक्षमः । प्रत्ययान्तरकरणं जीवभावार्थम् । तेन मांसशीला इत्यादि । शीलादिभिर्धनैर्नहुर्ग्रीहौ सति मांसशीलित्यादिरूपे सिद्धेऽपि मांसशीलयतीत्यादिवाक्येऽपि सति स्त्रियां ङीप् मा भूदिति वचनम् ॥

आतोऽनुपसर्गात् कः ॥ ४ ॥

आकारान्तात् अनुपसर्गाद् धातोः कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । अनुपसर्गादिति किम् । गोसन्दायः । ककारः किल्कार्यार्थः ॥

समः ख्यः ॥ ५ ॥

समः परात् त्याघातोः कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययो भवति । गाः सघ्नयाति सघ्ने यः गोसहचः । सोपसर्गार्थं आरम्भः ॥

आडो दश्च ॥ ६ ॥

आङ्पराद् ददातेः स्यातेश्च कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । दायादः प्रियाख्यश्च ॥

प्रात् ज्ञश्च ॥ ७ ॥

प्रात् पराद् ददातेर्जानातेश्च कर्मण्युपपदे कर्तरि कप्रत्ययो भवति । प्रपाप्रदः । पथिप्रज्ञः ॥

सुपि स्थापास्नात्राम्यः ॥ ८ ॥

सुबन्त उपपदे स्यादिभ्यः कर्तरि कप्रत्ययो भवति । समस्थः । पादपः । नदीणः । आतपत्रम् । इत उत्तरं कर्मणि सुपीति चाधिक्रियते ॥

मूलविभुजोर्वीरुहकुमुदमहीध्रोपर्वुधादयः ॥ ९ ॥

एते कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रयः । उर्व्या रोहति उर्वीरुहो वृक्षः । कौ मोदते कुमुदं कैरवम् । मही धरति महीध्रः शैलः । उपसि बुध्यते उपर्बुधः अग्निः । आदिग्रहणादपो विभर्ति अन्त्रं मेघः ॥

नखमुचकाकगुहौ हेतुकर्मणोः ॥ १० ॥

नखमुचकाकगुहशब्दौ यथासङ्गं हेतुकर्मणोः कप्रत्ययान्तौ निपात्येते । नखान्मोचयन्ति नखमुचानि धनूंषि । काकेभ्यो गूहनीयाः काकगुहास्तिलाः ॥

शोकापनुदतुन्दपरिमृजावानन्दकरालसयोः ॥ ११ ॥

शोकापनुदतुन्दपरिमृजौ यथासङ्गं चम् आनन्दकरालसयोः कप्रत्ययान्तौ निपात्येते । शोकमपनुदति शोकापनुदः पुत्रादिरानन्दकर उच्यते । शोकापनोदोऽन्यः । तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजोऽलसः । तुन्दपरिमार्जोऽन्यः ॥

हजोऽञ्ज वयोनुद्यमनयोः ॥ १२ ॥

हरतेः कर्मण्युपपदे वयसि अनुद्यमने च गम्यमाने कर्तर्यच्प्रत्यये । भवति । अणोऽपवादः । कवचहरः कुमारः । मनोहरः प्राप्तादः । वयोः नुद्यमनयोरिति किम् । मारहारः । वयोग्रहणमुद्यमनार्थम् ॥

आडस्ताच्छील्ये ॥ १३ ॥

ताच्छील्यं स्वाभाविकी फलनिरपेक्षा वृत्तिः । आङ्पराद्धरतेर्धातोः
कर्मण्युपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने कर्तर्यचप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
पुष्पाण्याहरतीत्येवंशीलः पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाविकी
फलनिरपेक्षा वृत्तिरस्त्येवेत्यर्थः । ताच्छील्य इति किम् । पुष्पाहारः ॥

अर्हः ॥ १४ ॥

अर्हतेर्धातोः कर्मण्युपपदेऽचप्रत्ययो भवति । पूषामर्हति पूषार्हः ।
पूषार्हा ॥

स्तम्भकर्णयो रमिजपिभ्यां हस्तिसूचकयोः ॥ १५ ॥

स्तम्भकर्णयोः सुधन्तयोरुपपदयोर्ययासङ्ख्यं रमिजपिभ्यामेव हस्ति-
सूचकयोरर्थयोरचप्रत्ययो भवति । स्तम्भे रमते स्तम्भेरमो हस्ती । कर्णे
जपति कर्णेजपः सूचकः । 'हलदन्तात् सप्तम्या अलुक्' । हस्तिसूचकयोरिति
किम् । स्तम्भेरन्ता । कर्णेजपिता ॥

घटघटीधनुर्दण्डर्षित्सरुलाङ्गलाङ्कुशशक्तितोमरेषु ग्रहः
॥ १६ ॥

घटादिषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेर्धातोः कर्तर्यचप्रत्ययो भवति । घटं गृ-
ह्णाति घटग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । दण्डग्रहः । ऋषिग्रहः । त्सरग्रहः ।
लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । शक्तिग्रहः । तोमरग्रहः । एतेष्विति किम् ।
भाषिग्राहः ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ॥ १७ ॥

सूत्रे चोपपदे धार्यर्थे वर्तमानात् ग्रहेः कर्तर्यचप्रत्ययो भवति । सूत्रं
गृह्णाति सूत्रग्रहः । सूत्रं धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राहोऽन्यः ॥

प्रहरणादिष्वदण्डादिषु धृञः ॥ १८ ॥

प्रहरणादिषु दण्डादिवर्जितेषु कर्मसूपपदेषु धृञो घातोः कर्तर्यच-
प्रत्ययो भवति । धनुर्धरः । शक्तिधरः । चक्रधरः । वज्रधरः । शूलधरः ।

हलधरः । आदिग्रहणात् भूधरः । जलधरः । विषधरः । शशधरः । विद्या-
धरः । पयोधर इति । अदण्डादिष्विति किम् । दण्डधारः । कुण्डधारः ।
काण्डधारः । कर्णधारः । सूत्रधारः । छत्रधारः ॥

शान्ति धातोः संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

धातोः शम्युपपदे संज्ञायां कर्तर्यच्प्रत्ययो भवति । शङ्करः । स-
ङ्गरः । सन्नदः । सम्भवः (१) । धातुग्रहणाद्धेत्वादियु कृञ्प्रत्यये बाधते । शङ्करा
नाम परिव्राजिका । शङ्करा नाम शकुनिका तच्छीला ॥

किञ्चिद्बहुषु कृञ्ः ॥ २० ॥

किमादिषु कर्मसूपपदेषु कृञो धातोः कर्तर्यच्प्रत्ययो भवति ।
किङ्करः किङ्करा । यत्करः यत्करा । तत्करः तत्करा । बहुकरः बहुकरा ॥

शीङः पार्श्वदौ करणे ॥ २१ ॥

शीङो धातोः पार्श्वदौ करणे सुबन्त उपपदे कर्तर्यच्प्रत्ययो भवति ।
पार्श्वाम्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरशयः ॥

उत्तानादौ कर्तरि ॥ २२ ॥

उत्तानादौ कर्तृवाचिनि सुबन्त उपपदे शीङः कर्तर्यच्प्रत्ययो भ-
वति । उत्तानः शेते उत्तानशयः । ऊर्ध्वशयः । अवमूर्धशयः ॥

दिग्घसहे च ॥ २३ ॥

(दिग्घसहे च) सुप्पुपपदे शीङः कर्तर्यच्प्रत्ययो भवति । दिग्घेन
सह शेते दिग्घसहशयः ॥

अधिकरणे ॥ २४ ॥

अधिकरणवाचिनि सुबन्त उपपदे शीङः कर्तर्यच्प्रत्ययो भवति ।
श्वे शेते स्वशयः । गर्तशयः । धिलेशयः । हृच्छयः । मनसिशयः । कुशे-
शयः । 'हृदन्तात् सप्तम्या अलुक्' इति सप्तम्या अलुक् ॥

गिरौ ङित् ॥ २५ ॥

गिरावधिकरणवाचिन्युपपदे शीढः कर्तर्यच्प्रत्ययो ढित् भवति ।
गिरौ शेते गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ २६ ॥

चरे अधिकरणवाचिनि सुबन्त उपपदे कर्तरि ट्प्रत्ययो भवति ।
कुरुषु चरति कुरुचरः । मद्रचरः । कुरुचरी । प्रत्ययान्तरकरणं ङी-
पर्यम् ॥

भिक्षासेनादायेषु च ॥ २७ ॥

अनधिकरणार्थ आरम्भः । भिक्षादिषु चोपपदेषु चरेः कर्तरि ट्-
प्रत्ययो भवति । भिक्षां चरति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः । एते-
ष्विति किम् । कुरुंश्चरति ॥

पुरोग्रतोऽग्रेषु सत्तेः ॥ २८ ॥

पुरःप्रभृतिषु सुबन्तेषूपपदेषु सत्तेः कर्तरि ट्प्रत्ययो भवति । पुर-
स्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रेसरः । अग्रे इति निपातनादलुक् । एकारान्त-
मव्ययं वा ॥

पूर्वे कर्तरि ॥ २९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिनि सुबन्त उपपदे सत्तेष्टप्रत्ययो भवति । पूर्वः
सरति पूर्वसरः । पूर्वसरी । कर्तरीति किम् । पूर्व देशं सरति ॥

कृजो हेतुतान्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगा-
थावैरचादुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ ३० ॥

कृजो धातोर्हेतुतान्छील्यानुलोम्येषु गम्यमानेषु शब्दादिवर्जिते कर्म-
ण्युपपदे कर्तरि ट्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । हेतुरेकान्तिकं कारणम् ।
षिषा यशस्करी । कन्या शोककरी । तान्छील्यं तत्त्वमावता । क्रीडा-
कर । श्राद्धकरः । आनुलोम्यमनुकूलता । प्रैषकरः । वचनकरः । अश-
ब्दादिष्विति किम् । शब्दकारः श्लोककार इत्यादिष्वण्वेव ॥

आद्यन्तानन्तकार(कर?) बाहुहार्दवाविभानिशाप्रभा-
भाश्चित्रकर्तृनान्दीलिपिलिवलिभक्तिक्षेत्रजङ्घाधनुररुस्त-
ङ्ख्यादिवसदिनरजनिदोषाक्षपाक्षणादासु च ॥ ३१ ॥

आद्यादिषु कर्मसूपपदेषु कृजो घातोः कर्नरि ट्प्रत्ययो भवति ।
अहेत्वाद्यर्थ आरम्भः । आदि करोति आदिकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः ।
कारकरः । बाहुकरः । अहस्करः । दिवाकरः । विभाकरः । निशाकरः ।
प्रमाकरः । मास्करः । चित्रकरः । कर्तृकरः । नान्दीकरः । लिपिकरः ।
लिविकरः । वलिकरः । भक्तिकरः । क्षेत्रकरः । जङ्घाकरः । धनुष्करः ।
अरुष्करः । एककरः । द्विकरः । दिवसकरः । दिनकरः । रजनिकरः । दो-
षाकरः । क्षपाकरः । क्षणदाकरः ॥

भृतौ कर्मशब्दे ॥ ३२ ॥

करोतेः कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे भृतौ गम्यमानायां ट्प्रत्ययो भवति ।
भृतिर्वेतनं निर्वेशः कर्ममूल्यमिति यावत् । कर्म करोति कर्मकरः । कर्मकरी ।
भृताविति किम् । कर्मकारः । शब्दग्रहणं स्वरूपार्थम् । अन्यया प्रत्यया-
र्थः कर्म स्यादिति ॥

स्तम्बशकृतोरिन् व्रीहिवत्सयोः ॥ ३३ ॥

कृजो घातोः स्तम्बशकृतोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासङ्गं व्रीहिवत्स-
योः कर्त्रोरिन् प्रत्ययो भवति । स्तम्भकरिर्व्रीहिः । शकृत्करिर्वत्सः । व्री-
हिवत्सयोरिति किम् । स्तम्भकारः । शकृत्कारः । नकारः स्वरार्थः ॥

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ ३४ ॥

हरतेर्घातोर्दतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ कर्नरीन्प्रत्ययो भ-
वति । दतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः । पशानिति किम् । दतिहारः ।
नाथहारः ॥

फलेमलरजस्तु ग्रहेः ॥ ३५ ॥

ग्रहेर्धातोः फलादिषु कर्मसूपपदेषु कर्तरिन्प्रत्ययो भवति । फ-
लानि गृह्णाति फलेग्रहिः वृक्षः । निपातनादेत्वम् । मलग्रहिः कम्बलः ।
रजोग्रहिः कञ्चुकः । मलरजसोः केचिदेवेच्छन्ति ॥

देववातयोरापेः ॥ ३६ ॥

देववातयोः कर्मणोरूपपदयोः आपेर्धातोः कर्तरि इन्प्रत्ययो भव-
ति । देवमाप्नोति देवापिः । वातापिः ॥

आत्मोदरकुक्षिषु भृजः खिन् ॥ ३७ ॥

आत्मादिषु कर्मसूपपदेषु भृजो धातोः कर्तरि खिन्प्रत्ययो भव-
ति । आत्मानमेव विभर्ति आत्मम्मरिः । उदरम्मरिः । कुक्षिम्मरिः ।
उदरम्मरिरिति केचिदेवेच्छन्ति । खकारो मुमर्थः ॥

एजेः खश् ॥ ३८ ॥

एजयतेः कर्मण्युपपदे कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । जनमेजयति ज-
नमेजयः । अहमेजयः । खकारो मुमर्थः । शकारः सार्वधातुकार्यः ॥

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ३९ ॥

शुन्यादिषु कर्मसूपपदेषु धेटो धातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति ।
शुनिन्धयः । स्तनन्धयः । मुञ्जन्धयः । कूलन्धयः । आस्यन्धयः ।
पुष्पन्धयः । धेटष्टकारो ङीवर्यः । शुनिन्धयी । स्तनन्धयी । मुञ्जादिषु
केचिदेवेच्छन्ति ॥

नासिकानाडीघटीखरीमुष्टिषु च ॥ ४० ॥

नासिकादिषु कर्मसूपपदेषु धेटः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । ना-
सिकन्धयः । नाडिन्धयः । घटिन्धयः । खरिन्धयः । मुष्टिन्धयः ।
पोगविभाग उत्तरार्थः ॥

ध्मः पाणिकरवातेषु च ॥ ४१ ॥

धनो धातोः पाणिक्रवातेषु नासिकादिषु चोपपदेषु कर्तरि खग्-
प्रत्ययो भवति । पाणिन्धमः । करन्धमः । वातन्धमः । नासिकन्धमः ।
नाडिन्धमः । घटिन्धमः । खरिन्धमः । मुष्टिन्धमः ॥

उदो रुजिबहिभ्यां कूले ॥ ४२ ॥

उदः पराम्यां रुजिबहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे कर्तरि खग्प्रत्ययो
भवति । कूलमुदुजः । कूलमुद्वहः ॥

वहाभ्रयोर्लिहः ॥ ४३ ॥

वहाभ्रयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहैर्धातोः कर्तरि खग्प्रत्ययो भवति ।
वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहः पर्वतः ॥

परिमाणार्थमितनखेषु पचः ॥ ४४ ॥

परिमाणार्थाः प्रस्थादयः । तेषूपपदेषु मितनखयोश्च पचेर्धातोः
कर्तरि खग्प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचा स्वाजी । द्रोणं पचा दासी । मित्रं पचा
ग्राहणी । नखं पचा यवागूः ॥

बहुविध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ४५ ॥

बहादिषु कर्मसूपपदेषु तुदैर्धातोः कर्तरि खग्प्रत्ययो भवति ।
बहुन्तुदः । (विधुन्तुदः ।) अरुन्तुदः । तिलन्तुदः । बहः केचिदेषे
च्छन्ति ॥

वातशर्धयोरजिजहातिभ्याम् ॥ ४६ ॥

वातशर्धयोः कर्मणोरुपपदयोरजिजहातिभ्यां कर्तरि खग्प्रत्ययो
भवति । वातमजा मृगाः । शर्धञ्जहा मायाः ॥

असूर्योग्रयोर्दिशः ॥ ४७ ॥

असूर्योग्रयोः कर्मणोरुपपदयोर्दिशेः खग्प्रत्ययो भवति । सूर्यमग्निं
न पश्यन्ति असूर्यम्परा राजदाता । दग्धेना सम्पदस्य ननः सूर्येन सदा-

सामर्थ्येऽपि गमकत्वात् समासः । 'सूर्यम्पश्यापुनर्गेयाश्राद्धभोज्यालव-
णभोज्यादयश्चे'ति समासः । उग्रं पश्यति उग्रम्पश्यः ॥

प्रियवशयोर्वदः ॥ ४८ ॥

प्रियवशयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति ।
प्रियं वदति प्रियंवदः । वशंवदः ॥

ललाटे तपः ॥ ४९ ॥

ललाटे कर्मण्युपपदे तपेर्धातोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । ललाटं
तपति ललाटन्तपः सूर्यो वर्तते ॥

तापेर्द्विपत्परयोर्णिलुक् च ॥ ५० ॥

तापेर्ण्यन्तात् द्विपत्परयोः कर्मणोरुपपदयोः कर्तरि खश्प्रत्ययो भ-
वति । णिलुक् च । द्विपन्तं तापयति द्विपन्तपः । परन्तपः । द्विपतताप
इति बहुलाधिकारादणैव भवति ॥

पुरन्दरभगन्दरौ संज्ञायाम् ॥ ५१ ॥

पुरन्दर भगन्दर इत्येतौ शब्दौ संज्ञायां खश्प्रत्ययान्तौ निपात्येते ।
पुरं दारयतीति पुरन्दरः शक्रः । भगं दारयतीति भगन्दरो व्याधिः । दृणा-
तैर्णिलुक् उपपदस्य चादन्तत्वं निपात्यते ॥

इरम्मदश्च ॥ ५२ ॥

इरम्मद इति माघतेरिराशब्दे तृतीयान्त उपपदे खश्प्रत्ययान्तमावौ
निपात्येते । इरया माघति इरम्मदो वैद्युतोऽग्निः ॥

वाचंयमो व्रते ॥ ५३ ॥

व्रतमिति शास्त्रिको नियमः । तस्मिन् गम्यमाने यच्छतेर्वाक्छब्दे
कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययस्यत्वाभावः पूर्वपदस्य चाकारान्तत्वं निपात्यते ।
वाचं यच्छति वाचंयमो मुनिः । व्रत इति किम् । वाग्यामः ॥

सर्वे सहः ॥ ५४ ॥

सर्वशब्दे कर्मस्युपपदे सहः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । सर्व सहते सर्वसहा पृथिवी ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु च कपः ॥ ५५ ॥

सर्वकूलादिषु कर्मस्युपपदेषु कपतेः कर्तरि खश्प्रत्ययो भवति । सर्वकपः खलः । कूलंकपा नदी । अभ्रंकपो गिरिः । करीपंकपा वात्सा ॥

मेघर्त्तिभयाभयेषु कृजः खः ॥ ५६ ॥

मेघादिषु कर्मस्युपपदेषु कृजो धातोः कर्तरि खप्रत्ययो भवति । मेघङ्करः । ऋतिङ्करः । मयङ्करः । अभयङ्करः । खशि प्रकृते खविधानं विकरणो मा मूदिति ॥

क्षेमप्रियभद्रमद्रेष्वण् च ॥ ५७ ॥

क्षेमादिषु कर्मस्युपपदेषु कृजः कर्तर्यणप्रत्ययो भवति । चकारात् खश्च । क्षेमकारः क्षेमंकरः । प्रियकारः प्रियङ्करः । भद्रकारः भद्रङ्करः । भद्रकारः भद्रङ्करः । वेति वक्तव्येऽणग्रहणं हेत्वादिषु ट्प्रातिपेक्षार्थम् ॥

आशिते सुवो भावकरणयोः ॥ ५८ ॥

आशितशब्दे सुवन्त उपपदे भवतेर्धातोर्माने करणे चार्थे खप्रत्ययो भवति । आशितेन मूयते आशितम्मव भवता । आशितो भवत्यनेन आशितम्मव ओदनः । आशित इत्यग्रेणोदात्तविवक्षिते कर्मण्यकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः ॥

भृवृजितृतापिदमिसहिभ्यः संज्ञायाम् ॥ ५९ ॥

निमत्सादिभ्यो ययासम्मव कर्मणि मुपि चोपपदे संज्ञायां विषये कर्तरि खप्रत्ययो भवति । निभं निमर्ति निरन्मरा यमुषा । पतिररा कन्या । धनञ्जयः पार्थः । रथन्तरं साम । शत्रुन्तपो राजा । अरिन्दमः । शत्रुसहः । संज्ञायामिति किम् । कुटुम्भं निमर्ति कुटुम्भमारः ॥

धारैर्धर्च ॥ ६० ॥

धारयतेः कर्मण्युपपदे संज्ञायां विषये कर्तरि खप्रत्ययो भवति
धर्चादेशः । युगन्धरः । वसुन्धरा ॥

सुतमितजनपूर्वहृदयतुरभुजप्रवप्लवेपु गमः ॥ ६१ ॥

सुतादिषु सुवन्तेषूपपदेषु गमेर्यथासम्भवं संज्ञायामसंज्ञायां च ख-
प्रत्ययो भवति । सुतङ्गमो नाम शुनिः । यस्य सौतङ्गमिः पुत्रः । मि-
ङ्गमा हस्तिनी । जनङ्गमश्चण्डालः । पूर्वङ्गमाः पन्थानः । हृदयङ्गमा
वाक् । तुरं गच्छति तुरङ्गमः अश्वः । भुजं गच्छति भुजङ्गमः सर्पः ।
प्रवं गच्छति प्रवङ्गमः कपिः । प्लव गच्छति प्लवङ्गमो भेकः ॥

विहायसो विह च ॥ ६२ ॥

विहायश्शब्दे सुवन्ते उपपदे गमेः खप्रत्ययो भवति । विहाय-
श्शब्दस्य च विहादेशः । विहायसा गच्छति विहङ्गमः ॥

तुरादिषु ख(र्त्तु? इ) च ॥ ६३ ॥

तुरादिषूपपदेषु गमेः कर्तरि ख(र्त्तु? इ) च भवति । तुरङ्गः । भुजङ्गः ।
प्रवङ्गः । प्लवङ्गः । विहङ्गः ॥

डश्च ॥ ६४ ॥

तुरादिषूपपदेषु गमेर्डश्च भवति । तुरगः । भुजगः । प्रवगः । प्लवगः ।
विहगः ॥

सर्वसर्वत्रात्यन्तानन्तपुरःप्रतीपग्रामगुरुतल्पादिषु च
॥ ६५ ॥

सर्वादिषु कर्मसु सुवन्तेषु चोपपदेषु गमेः कर्तरि डप्रत्ययो भवति ।
सर्वगः । सर्वग्रगः । अत्यन्तगः । अनन्तगः । पुरोगः । प्रतीपगः । ग्रामगः ।
गुरुतत्पगः । आदिग्रहणादन्येष्वपि यथाप्रयोगदर्शनमवगन्तव्यम् ॥

अग्रादिमध्यान्ताध्वदूरपारागारादिषु तदन्तेषु च ॥ ६६ ॥

अग्रादिषु अग्राद्यन्तेषु च कर्मसु सुबन्तेषु चोपपदेषु गमेः कर्तरि
ह्रप्रत्ययो भवति । अग्रगः सेनाग्रगः । आदिगः पङ्क्त्यादिगः । मध्यगः
गृहमध्यगः । अन्तगः शाखान्तगः । अध्वगः नगराध्वगः । दूरगः अदू-
रगः । पारगः वेदपारगः । अगारगः ख्यगारगः । आदिग्रहणादन्येष्वपि
द्रष्टव्यम् ॥

खगागोरगपतगपन्नगनगोपगाशुगादयः संज्ञायाम्

॥ ६७ ॥

खगादयो ह्रप्रत्ययान्ता संज्ञायां निपात्यन्ते । खं गच्छति खगः
पक्षी । न गच्छतीत्यगः पर्वतो वृक्षश्च । उरसा गच्छतीत्युरगः सर्पः ।
निपातनात् सलोपः । प(तो? तेन) गच्छति पतगः पक्षी । कयं पतङ्गः ।
'पतितमित्युपलभ्योऽङ्गादि'ति भविष्यति । पद्भ्यां न गच्छति पन्नं वा ग-
च्छति पन्नगः सर्पः । न गच्छतीति नगः पर्वतो वृक्षश्च । आपमर्द्धि गच्छ-
तीत्यापगा नदी । आशु गच्छतीत्याशुगः शर । आदिग्रहणादन्येष्वपि नि-
म्नगासमुद्रगासततगादयोऽवगन्तव्याः । बहुलग्रहणादगो वृषलः शीते-
नेत्यादावसंज्ञायामपि भवति ॥

सुदुरोराधिकरणे ॥ ६८ ॥

सुदुरोः सुबन्तयोरुपपदयोर्गमेराधिकरणेऽर्थे ह्रप्रत्ययो भवति । सुखेन
गम्यतेऽस्मिन्निति सुगः पन्थाः । दुर्गः पर्वतः । अधिकरणं इति किम् ।
सुगन्ता दुर्गन्ता । ल्युट्पनादोऽयम् । वासरूपेविधिना सोऽपि भवति ।
सुगमनः दुर्गमनः इति ॥

निसो देशे ॥ ६९ ॥

निसः परात् गमेर्देशोऽधिकरणे ह्रप्रत्ययो भवति । निगो देशः ॥

आंशिपि हनः ॥ ७० ॥

हन्तेः कर्मण्युपपदे आशिपि गम्यमानायां कर्तरि ह्रप्रत्ययो भवति ।
तिमिं वप्यात् तिमिहः । शनुहः ॥

हस्त्यादिषु कर्मरूपपदेषु शक्तौ गम्यमानायां हन्तेष्ट्प्रत्ययो भवति । चित्तवत्कर्त्रर्थ आरम्भः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः हस्तिघ्नो मनुष्यः । पाहुघ्नो महः । कपाटघ्नो भटः । शक्ताविति किम् । हस्तिघातो रसदः ॥

नगरे चाहस्तिनि ॥ ८४ ॥

नगरे च कर्मण्युपपदे हन्तेरहस्तिनि कर्तरि ट्प्रत्ययो भवति । नगरघ्नो व्याघ्रः । अहस्तिनीति किम् । नगरघातो हस्ती ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ८५ ॥

पाणि(घ?)ताड(घ?)योः कर्मणोरुपपदयोः शिल्पिनि कर्तरि हन्तेष्ट्प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते । पाणिं हन्ति पाणिघः शिल्पी । ताडघः । शिल्पिनीति किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥

राजघः ॥ ८६ ॥

राजघ इत्ययं शब्दः कर्तरि ट्प्रत्ययान्तो निपात्यते । राजानं हन्ति राजघः ॥

गायोऽनुपसर्गात् ॥ ८७ ॥

गायतेरनुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कर्तरि ट्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । साम गायति सामगः । वक्त्रगः । अनुपसर्गादिति किम् । साम-सङ्गायः ॥

सुराशीघ्वोः पिवः ॥ ८८ ॥

सुराशीघ्वोः कर्मणोरुपपदयोः पिवतेर्धातोः कर्तरि ट्प्रत्ययो भवति । सुरां पिवति सुरापः सुरापी । शीघ्रपः शीघ्रपी । सुराशीघ्वोरिति किम् । क्षीरपा ब्राह्मणी । पिवतिनिर्देशादिह न भवति । सुरां पाति सुरापा ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनमान्धाप्रियतदन्तेष्वन्विष्यभू-
ततद्भावे भुवः खिण्णुच्छुकजौ ॥ ८९ ॥

आढ्यादिष्वान्तेषु चामूततद्भावाविषयेषु (पष्टच ? अच्य)न्तेषु सुवन्तेषूपपदेषु भवतेर्धातोः कर्तरि खिण्णुच्छुकजौ प्रत्ययौ भवतः । अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्यम्भाविष्णुः आढ्यम्भावुकः । सुभगंभाविष्णुः

सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः पलितंभावुकः ।
नग्नंभविष्णुः नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः अन्धंभावुकः । प्रियम्भविष्णुः
प्रियम्भावुकः । एवमनाढ्यंभविष्णुः अनाढ्यंभावुकः इत्यादि । 'न प्राति-
पदिकेने'ति तदन्तविधिनिषेधात् तदन्तग्रहणम् । अन्विधिति किम् ।
आढ्यीभविता । अभूततदभाव इति किम् । आढ्यो भविता ॥

कृञः करणे ल्युन् । ९० ॥

आढ्यादिषु तदन्तेषु च अभूततद्भावविषयेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु
करोतेर्धातोः करणे कारके ल्युन्प्रत्ययो भवति । अनाढ्यम् आढ्यं कुर्वन्त्य-
नेनेति आढ्यंकरणम् । सुभगंकरणम् । स्थूलंकरणम् । पलितंकरणम् । नग्न-
करणम् । अन्धंकरणम् । प्रियंकरणम् । एवं तदन्तेष्वनाढ्यंकरणं स्वाढ्यं-
करणमित्यादि । अच्यन्तेष्विति किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । ल्युट् कस्मान्न
भवति । यदि स्यादच्यन्तेष्विति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नद्वाढ्यीकरण
मिति ल्युट् ल्युनोः स्वरे रूपे समासे स्त्रियां वा विशेषोऽस्ति । अतः सान-
र्थाल्ल्युटोऽप्ययं प्रतिषेधो विज्ञापते । अभूततद्भाव इति किम् । आढ्यं
कुर्वन्ति तापसा उत्पादयन्तीत्यर्थः । नात्र प्रकृतिविकारभावो विवक्ष्यते ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ९१ ॥

स्पृशेर्धातोर्दकवर्जिते कर्मणि सुप् चोपपदे कर्तरि किन्प्रत्ययो
भवति । घृतं स्पृशति घृतस्पृक् । अनुदक इति किम् । उदकस्पृशः । उ-
त्तरग्रोपसर्गे चेति वचनादिहोपसर्गे न भवति । उपस्पृशति । ककारो गुण-
प्रतिषेधार्थः । नकारः 'किन्' इति विशेषणार्थः । इकारो 'वेरन् चे'ति
सामान्यग्रहणार्थः ॥

अञ्चेरुपसर्गे च ॥ ९२ ॥

अञ्चेर्धातोरुपसर्गे कर्मणि सुप् चोपपदे कर्तरि किन्प्रत्ययो भवति ।
प्राश्नतीति प्राङ् । प्रत्यङ् । सम्यङ् । दंष्ट्रङ् । देवद्यङ् । विश्वद्यङ् ।
तिर्यङ् । सप्तम्यङ् ॥

युजेः केवलात् ॥ ९३ ॥

युजेर्धातोरुपपदोपसर्गवर्जितात् कर्तरि किन्प्रत्ययो भवति । युङ्
युञ्जौ रुद्धः । केवलादिनि किं । अथयङ् । प्रत्यङ् ॥

ऋत्विग्दधृगुष्णिक्कुञ्चः ॥ ९४ ॥

ऋत्विगादयः क्तिन्नन्ताः कर्तरि निपात्यन्ते । ऋतौ यजति ऋत्विक्
याजकः । धृषेः किन् द्विर्वचनमन्तोदात्त(त्व)श्च निपात्यते । दधृक्
प्रगल्भः । उत्पूर्वात् स्निहे किन् पत्वम् उपसर्गान्तलोपश्च । उत्स्निह्यती-
त्युष्णिक् छन्दः । दुश्चः किन् नकारलोपाभावश्च । कुञ्चतीति कुङ् पक्षि-
जातिः ॥

दिक् स्रजौ कर्मणि ॥ ९५ ॥

दिक् स्रक् इत्येतौ शब्दौ क्तिन्नन्तौ कर्मणि निपात्येते । दिशन्ति
तामिति दिक् प्राच्यादिः । स्रजन्ति तामिति स्रक् माला ॥

समानान्यत्यदादिपूपमानेषु दृशः क्सकजौ च ॥ ९६ ॥

समानान्ययोश्च त्यदादिषु च सुवन्तेपूपमानेषूपपदेषु दृशेर्धातो क
र्मणि कारके क्सकजौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात् किन् । समान इव
दृश्यते सदृक्षः । सदृशः । सदृक् । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः ।
त्यादृशः । त्यादृक्षः । त्यादृक् । एवं यादृक्षः यादृशः यादृगित्यादि । एते-
ष्विति किम् । वृक्ष इव दृश्यते । उपमानेष्विति किम् । समानो दृश्यते ।
कर्मणीति किम् । स इव पश्यति । अकारः 'कञ्कारपृथ्व्युनामि'ति वि-
शेषणार्थः ॥

भजो ण्विः ॥ ९७ ॥

भजेर्धातोः सुवन्त उपपदे कर्तरि ण्विप्रत्ययो भवति । अर्धं भजते
अर्धभाक् । णकारो वृद्धयर्थः । इकारो 'वेरन चे'ति सामान्यग्रहणार्थः ॥

आतो विज्मनिन्कनिच्चनिषः ॥ ९८ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुवन्त उपपदे कर्तरि विच् मनिन् कनिप्
वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । विच् कीलालपाः शुभयाः । मनिन् सुदामा
अश्वयामा । कनिप् सुधीरा सुधीवा । वनिप् मूर्दिवा । धृतपात्रा ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ९९ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे भूतकालार्थाज्जनेः कर्तरि ङप्रत्ययो भवति ।
उपसरे जात उपसरजः । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ १२९ ॥

अजातिवाचिनि पञ्चम्यन्त उपपदे भूतकालार्थात् जनेः कर्तरि ङ-
प्रत्ययो भवति । बुद्धिजः । सङ्करजः स्वेदजः ॥

जातावपि दृश्यते ॥ १३० ॥

जातिवाचिन्यपि पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्ङप्रत्ययो दृश्यते । ब्राह्म-
णेभ्यो जातः । ब्राह्मणजो धर्मः । क्षत्रियज शुद्धम् । दक्षिणहणं प्रयोगानुसर-
णार्थम् ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ १३१ ॥

उपसर्गे उपपदे चकारात् सुबन्त उपपदे भूतकालार्थात् जनेः कर्तरि
ङप्रत्ययो भवति । प्रजाताः प्रजाः । अनुजातोऽनुजः । द्विर्जातो द्विजः ।
न जातोऽजः ॥

असंज्ञायां च ॥ १३२ ॥

असंज्ञायां चोपसर्गे उपपदे भूतकालार्थाज्जनेः कर्तरि ङप्रत्ययो भ-
वति । परिजाः केशाः ॥

अनोः कर्मणि ॥ १३३ ॥

अनोः पराज्जनेर्भूतकालार्थात् कर्मण्युपपदे कर्तरि ङप्रत्ययो भवति ।
पुमांसमनुजातः (पुमनुजातः?) पुमनुजः । स्यनुजः । अनुपूर्वो जनि-
र्जननोपसर्जनायां प्राप्नो वर्तमानः सकर्मको भवति ॥

ब्रह्मज्यवपुर्व्यवार्चवराहपटहपरिखाः ॥ १३४ ॥

ब्रह्मज्यादयः शब्दा ङप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ब्रह्मणि जीनवान्
ब्रह्मज्यः । वपुर्वीतवान् वपुर्व्यः । वारि वार्वा चरति स्म वार्चो हंसः । वर-
माहृतवान् वराहः । पटे हन्यते स्म पटहः । परि खन्यते स्म परिखा । य-
हक्षणेनाऽपपन्नं तत् सर्वं निपातनाद् भवति । उपलक्षणं चेत्तत् । तेन
मित्रकः । वादान्यत्रापि कप्रत्ययापवादो ङ एव भवति ॥

सुप्तम् । इहासितो देवदत्तः । इहासित देवदत्तेन । इदमेव मासिनम् ।
 अकर्मकाणां कर्म न सम्भवति । इदं पीता गावः । इदं गोभिः पतितम् ।
 इह ते भुक्ताः । इदं तैर्भुक्तम् । इदं तेषां भुक्तम् ॥

आहारार्थेभ्योऽकर्तरि ॥ १४० ॥

आहारार्थेभ्यो भूतकालार्थवृत्तिभ्यो धातुभ्यो भावकर्मादावर्थे कर्तृ-
 वजिते क्तप्रत्ययो भवति । इह तैरभ्यवहृतम् । इद तैरभ्यवहृतम् । इदं
 तेषामभ्यवहृतम् । इह तैरशितम् । इदं तैरशितम् । इदं तेषामशितम् ।
 आदिकर्मणि तु कर्तर्यपि भवति । इह तेऽन्नं प्राशिताः । इह ते मधु
 प्रलीढाः इति ॥

सुयजिभ्यां ङ्वनिप् ॥ १४१ ॥

सुनोतेर्यजतेश्च भूतकालवृत्तेः कर्तरि ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति । सुत्वा
 सुत्वानो सुत्वानः । यज्वा यज्वानौ यज्वानः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः ।
 षकारस्तुक्स्वार्थः । इकार उच्चारणार्थः ॥

जीर्यतेर्गृत् ॥ १४२ ॥

जीर्यतेर्भूतकालार्थात् कर्तर्यगृत्प्रत्ययो भवति । जरन् जरती । न-
 कारः स्वार्थः । ऋकार उगित्कार्यार्थः ॥

श्रुसदवसिभ्यो लिङ् वा ॥ १४३ ॥

शृणोत्यादिभ्यो भूतकालार्थवृत्तिभ्यो धातुभ्य कर्तरि भावकर्मणोश्च
 लिट्प्रत्ययो वा भवति । उपशुश्राव । उपाश्रौषीत् । उपाशृणोत् । उपस-
 साद । उपामदत् । उपसीदत् । अनूनास । अन्यवात्मीत् । अन्ववसत् ।
 एव भावकर्मणोः । शुश्रुवे अश्रावि अश्रूयतेत्यादि । इकारो 'लिट् इरञि'ति
 विशेषणार्थः । टकारः 'टित् आत्मनेपदानां ढेरेत्' इत्येत्यर्थः ॥

लिट्ः कसुः ॥ १४४ ॥

लिटोऽनन्तरोक्तस्य, पुनर्वचनाद् वक्ष्यमाणस्य च, स्थाने कर्तरि क-
 सुर्भवति वा । उपशुश्रुवान् उपशुश्राव । उपसेदिवान् उपससाद । अनु-
 पिमान् अनुवास । जग्मिवान् जगाम । पपिवान् पपी । पेचिवान् पपाच ॥

ईयिवाननाश्वाननूचानः ॥ १४५ ॥

एते शब्दा भूते काले लिङन्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । ईयिवान् उपेयिवान् । इणः परस्य लिट् क्तुः, अभ्यासदीर्घसामर्थ्यादसत्येकादेश-
ऽनेकाच्त्वाद् अप्राप्त इडा मश्च निपात्यते । स च बलादिलक्षण एव पुनः
प्रतिसूयत इति उपेयुषः समीयुषः इत्यादौ न भवति । वाचचनादुपागात्
उपैत् उपेयाय । अनाश्वानित्यश्नातेर्नष्पूर्वालिङ्गः यवसुरिडभावश्च निपात्यते ।
वाचचनात् नाशीत् नाश्वत् नाश । अनूचान इति वचेरनुपूर्वालिङ्गः
कानच् । अन्ववोचत् अन्वव्रवीत् अनूवाच ॥

लुङ् ॥ १४६ ॥

भूतकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् घातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । अका-
पीत् । अपाक्षीत् । उकारो 'लुङि सजि'ति चिह्नार्थः । ङकारो 'ङित-
श्चे'ति ॥

अविचक्षितविशेषे ॥ १४७ ॥

अविचक्षितानद्यतनादिविशेषे भूतकालविशिष्टे चार्थे वर्तमानाद् घा-
तोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । अगमाम घोषान् । अवाम पयः । रामो वनम-
गात् ॥

व्यामिश्रे च ॥ १४८ ॥

व्यामिश्रभूतकालविशिष्टे चार्थे वर्तमानाद्घातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति ।
अद्य ह्यो (वा)भुक्ष्महि ॥

वसेर्जागरणसन्ततौ रात्रिशेषे ॥ १४९ ॥

वसेर्धातोर्भूतकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाल्लुङ्प्रत्ययो भवति रात्रिशेषे
जागरणसन्ततौ रात्रिशेषे चेद् वाच्यप्रयोगो भवति । अनद्यतनार्थ आरम्भः ।
न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित् कश्चिदाह — क्व भवानुविन । स
आह — अमुत्रावात्समिति । जागरणमन्तनामिति किन् । मुहूर्तमपि सुप्त
अमुत्रावसमिति भवति । रात्रिशेष इति किन् । प्रमाने मा भूत् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १५० ॥

अद्यतनादन्यत्र भूतकाले धातोर्लङ्प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरत् । अपचत् । अनद्यतन इति किम् । अकापीन् अभाक्षीत् । लकारः 'लुङ्लङ्लङ्क्ष्व'ति चिह्नार्थः । ङकारो 'ङितश्चे'ति ॥

परोक्षे च प्रयोक्तुर्दर्शनार्हे प्रसिद्धे ॥ १५१ ॥

प्रयोक्तुरिन्द्रियविषयमप्राप्ते तद्ग्रहणयोग्ये लोकविज्ञाते भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लङ्प्रत्ययो भवति । लिटोऽपवादः । अरुणद् यवनः साकेतम् । परोक्ष इति किम् । उदगादयमादित्यः । दर्शनार्ह इति किम् । 'जघान कसं किल वासुदेवः' । प्रसिद्ध इति किम् । चकार कट देवदत्तः ॥

अभिज्ञावचने लट् ॥ १५२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिः, तद्वाचिन्सुपपदे भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरेषु वत्स्यामः । स्मरसि देवदत्त ! कलिङ्गेषु स्थास्यामः । एवम् अन्येषु बुध्यसे चेतयस इति । ऋकारः 'स्यतासी ललुटोरि'ति चिह्नार्थः । टकारेष्टेरेत्वार्थः ॥

न ह्यश्वद्यत्सु ॥ १५३ ॥

अभिज्ञावचन उपपदे ह्यश्वद्यत्सु प्रयुज्यमानेषु भूतानद्यतने लट् न भवति । अभिजानासि देवदत्त ! इति ह कश्मीरेष्ववसाम । अन्येषु देवदत्त ! इति ह कश्मीरेष्ववसाम । अ येपि देवदत्त ! श्वत् कलिङ्गेष्वतिष्ठाम । स्मरसि देवदत्त ! यन्मगधेष्ववसाम ॥

वाकाङ्क्षायाम् ॥ १५४ ॥

अभिज्ञावचन उपपदे प्रयोक्तुः क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लट्प्रत्ययो(न? वा) भवति । यदिवा-यदिच-ह-श्वत्प्रयोगे तु क्रियान्तराकाङ्क्षा न सम्भवति । स्मरसि देवदत्त ! कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त ! कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनममुञ्चमहि । अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरेष्ववसाम यत्तत्रौदनममुञ्चमहि । अत्र वासो लक्षणं, भोजनं लक्ष्यम् । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धिनी प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति ॥

परोक्षे लिट् ॥ १५५ ॥

अक्षाणां परः परोक्षः । तस्मिन् भूतानद्यतनमालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति । यद्यपि च साध्यत्वेनानिष्पन्नत्वात् सर्वोऽपि धात्वर्थः परोक्षः, तथापि प्रत्यक्षसाधनत्वेन लोकस्य प्रत्यक्षाभिमानोऽस्ति । स यत्र नास्ति स परोक्षः । चकार कटं देवदत्तः । जघान कंसं वामुदेवः । वलिं यवन्य हरिः । ददाह त्रिपुर हरः ॥

कृतस्यास्मरणे ॥ १५६ ॥

यः कृतोऽपि व्यापारश्चित्तव्यापेपादिना प्रयोज्य न स्मर्यते तस्मिन् भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति । उत्तमपुरुषार्थमारम्भः । मतोऽहं किल विचचार । सुतोऽहं किल विललाप ॥

अत्यन्तापह्नवे च ॥ १५७ ॥

यः कृतोऽपि व्यापारोऽत्यन्तमपह्नुयते तस्मिन् भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति । अपरोक्षार्थं उत्तमार्थं आरम्भः । कश्चित् केनचित् पृष्टः — कः (श्चि ? चि)त् कलिङ्गेषु त्वया हतो ब्राह्मणः । स तदपह्नुवान आह — कः कलिङ्गान् जगाम । को ब्राह्मणं ददर्श । नाहं कलिङ्गान् जगाम । कलिङ्गानपि तावन्न गतोऽहं, दूरतो ब्राह्मण (हननम्) इति तमत्यन्तमपह्नुते ॥

ह्रस्वतोर्लिट् च ॥ १५८ ॥

ह्रस्वतोः प्रयोगे भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यथाप्राप्तश्च लिट् । इति हारोत् । शश्वदकरोत् । इति ह चकार । शश्वच्चकार ॥

प्रष्टव्ये चासन्नकाले ॥ १५९ ॥

भूतानद्यतनविशिष्टे प्रष्टव्ये आसन्नकाले परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिट्प्रत्ययो भवतः । किमगच्छद् देवदत्तः । किं जगाम देवदत्तः । प्रष्टव्य इति किम् । देवदत्तो जगाम । आसन्नकाल इति किम् । पृच्छाम भवन्तं, जघान कंसं किल वामुदेवः ॥

लट् स्मे ॥ १६० ॥

भूतानद्यतनविशिष्टे परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः स्मशब्द उपपदे लट्प्रत्ययो भवति । नटेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ १६१ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः स्मशब्द उपपदे लट्प्रत्ययो भवति । इति स्म ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १६२ ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने ननुशब्द उपपदे लट्प्रत्ययो भवति । अ-
कार्षीः कटं देवदत्त ! ननु करोमि भोः । अवाचस्तत्र किञ्चित् ? ननु
ब्रवीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति किम् । ननु अकार्षीन्माणवकः ॥

नन्वोवा ॥ १६३ ॥

भूत इत्येव । तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्नशब्दे नुशब्दे चोप-
पदे पृष्टप्रतिवचने लट्प्रत्ययो वा भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त ?
न करोमि भोः । नाकार्षम् । (न ? क)स्तनावोचत् अहन्तु ब्रवीमि । अहं
न्ववाचम् ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १६४ ॥

मण्डूकप्लुत्या अनद्यतन इति वर्तते । भूतानद्यतनविशिष्टेऽर्थे वर्त-
मानाद् धातोः पुराशब्दे स्मशब्दवर्जिते उपपदे लुङ् लट् च प्रत्ययो वा
भवति । ताम्यां मुक्ते पक्षे यथाविशेषं लङ्लिट्प्रति भवतः । अनात्पुरिह
पुरा छात्राः । वसन्तीह पुरा छात्राः । अरसन्निह पुग छात्राः । ऊपुरिह पुरा
छात्राः ॥

तदादौ च ॥ १६५ ॥

भूतानद्यतनकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोस्तदादौ चोपपदे लुङ्-
लट्प्रत्ययो वा भवतः । पक्षे यथाप्राप्तयेन लङ्लिट्प्रति । भाषणे राघव-
स्तदा । अभाषिष्ट राघवस्तदा । अभासत राघवस्तदा । वभाषे राघवस्तदा ।

आदिग्रहणात् 'अथाह वर्णो विदितो महेश्वरः' ; 'यान्द् गिरः खे मरुतां चरन्ति' ॥

वर्तमाने लट् ॥ १६६ ॥

प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियापरिच्छिन्नो वर्तमानः कालः । तद्विशिष्टे वर्तमानाद् धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । अस्ति भवति । ओदनं पचति । प्रासादं करोति । टकारेणेत्यर्थः । अकारो 'विदो लटो वे'ति चिह्नार्थः ॥ ;

प्रवृत्तोपरते ॥ १६७ ॥

प्रवृत्तोपरतेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । जीवन्तं मारयति । मांसं न भक्षयति ॥

वृत्ताविरते ॥ १६८ ॥

वृत्तश्चासावविरतश्च । तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद् धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । इहाधीमहे । इह पुण्यमित्रं याजयामः । इह मल्ला युच्यन्ते । इह कुमार्यः क्रीडन्ति ॥

नित्यप्रवृत्ते ॥ १६९ ॥

नित्यप्रवृत्तेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्लट्प्रत्ययो भवति । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्यन्दन्ते नद्यः । कथं तर्हि 'तस्युः स्थास्यन्ति पर्वताः' इति । भूतभाविनां हेह्यवलिप्रभृतीनां राज्ञां याः स्थानक्रियाः तदवच्छिन्नकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् धातोर्भूतप्रत्यया भविष्यत्प्रत्ययाश्च भवन्ति । वर्तमानगजक्रियावच्छिन्नकालापेक्षया वर्तमानापि सिध्येत्याद्ययोगस्यैव प्रपञ्चोय (?) सूत्रद्वयम् ।

इच्छार्थेभ्यो लिङ् च ॥ १७० ॥

इच्छार्थेभ्यो वर्तमानकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्यो लिङ्प्रत्ययश्चकाराल्लट् च भवति । इच्छेत् । (रुष्या ? उरया)त् । कामयेत । इच्छति । वष्टि । कामयते ॥

लटः शतृशानचावप्रथमात्तमानाधिकरणे ॥ १७१ ॥

लटः स्थाने शतृ शानच् इत्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चे-
लङन्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्त पश्य । पचता यज्ञ-
दत्तेन कृतम् । पचमानं पश्य । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरण
इति किम् । पचति देवदत्तः । पचते यज्ञदत्तः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ।
ऋकार उगित्कार्यार्थः । चकारः अन्तोदात्तार्थः ॥

सम्बोधने च ॥ १७२ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भ । सम्बोधनविषये लटः शतृशान-
चावादेशौ भवतः । हे पचन् ! हे पचमान ! ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १७३ ॥

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं चिह्नम् । जनको हेतुः । क्रियाया लक्षणभूते
हेतुभूते चार्थे वर्तमानाद् धातो परस्य लटः प्रथमासमानाधिकरणे शतृ-
शानचौ भवतः । जल्पन्तो ज्ञायन्ते पण्डिताः । शयाना भुञ्जते यवनाः ।
अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । लक्षणहेत्वोरिति किम् । पचति ।
पठति । आस्ते । अधीते । क्रियाया इति किम् । यत् तरति तल्लघु । यः
कम्पते नोऽश्वत्थ इति गुणद्रव्यलक्षणे न भवतः । हन्तीति पलायते, वर्ष-
तीति भवति, पठत्यतो लभते यजते पूज्यत इत्यादौ हेतुभावस्य इत्या-
दिभिर्योतितत्वाच्च भवतः ॥

कर्तृश्च लक्षणे ॥ १७४ ॥

उपात्तक्रियस्य कर्तृलक्षणेऽर्थे वर्तमानाद् धातोः परस्य लटः प्रथमा-
समानाधिकरणे शतृशानचौ भवतः । बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इति
पृष्टः कश्चिदाह — यस्तिष्ठन् मूत्रयति । एवं यो गच्छन् भक्षयति, यः
शयानो भुङ्क्ते, योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति ॥

द्वयोः पर्यायेणाचयोगे ॥ १७५ ॥

द्वयोः कर्तृलक्षणयोः क्रिययोर्वर्तमानाभ्यां धातुभ्यां परस्य लटः
प्रथमासमानाधिकरणे पर्यायेण शतृशानचौ भवतः न चेच्चयोगो भवति ।
यः पठन् पचति स चैत्रः । यः पचन् पठति स मैत्रः । यः अधीयान आस्ते स

देवदत्तः । य आसीनोऽधीते स यज्ञदत्तः । अचयोग इति किम् । यः पचति यः पठति च स मैत्रः । योऽधीते आस्ते च स देवदत्तः ॥

तत्त्वान्वाख्यानाने च ॥ १७६ ॥

स्वभावस्तत्त्वं तस्यान्वाख्यानाने सति विनापि लक्ष्यलक्षणभावं प्रथमासमानाधिकरणे लटः शतृशानचौ भवतः ।

‘फलन्ती वर्धते द्राक्षा पुप्यन्ती वर्धतेऽब्जिनी ।

शयाना वर्धते दूर्वा आसीनं वर्धते त्रिसम् ॥’

ननु च तत्त्वान्वाख्यानमपि लक्षणं भवति । ‘लक्षणहेत्वोः क्रियाया’ इत्यनेनैव सिद्धे प्रपञ्चार्थेयं सूत्रत्रयी । चयोगे परस्परं क्रिययोः लक्ष्यलक्षणभावो नास्तीति कर्तृमात्रलक्षणे शतृशानचौ न भवतः ॥

माङ्ग्याक्रोशे ॥ १७७ ॥

माङ्ग्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने प्रथमासमानाधिकरणे लटः शतृशानचावादेशौ भवतः । मा पचन्, मा पचमानः । एतस्मादेव वचनादाक्रोशे गम्यमाने माङ्गि लुङ् लङ् लङ्म्यां बाध्यते ॥

अस्तिविद्यतीङ्जुहोतिवेत्तिजानातिभ्यो वा ॥ १७८ ॥

अस्त्यादिभ्यः परस्य लटः प्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचौ वा भवतः । अस्ति ब्राह्मणः । सन् ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । अधीते ब्राह्मणः । अधीयानो ब्राह्मणः । जुहोति ब्राह्मणः । जुहुद् ब्राह्मणः । वेत्ति ब्राह्मणः । विदन् ब्राह्मणः । जानाति ब्राह्मणः । जानन् ब्राह्मणः ॥

प्रत्यये च तिङ्प्रकृतौ ॥ १७९ ॥

प्रत्यये च तिङ्प्रकृतौ विषयभूते लटः शतृशानचावादेशौ प्रथमासमानाधिकरणे वा भवतः । पचत्तरः पचत्तमः । पचतितरां पचतितमाम् । पचद्रूपः पचतिरूपम् । जल्पत्कल्पः जल्पतिकल्पम् । पश्यद्देभ्यः पश्यतिदेभ्यम् । पठद्देशीयः पठतिदेशीयम् । एवं पचमानतरः पचमानतमः । पचतेतरां पचतेतमामित्यादि ॥

नित्यमन्यत्रोत्तरपदे च ॥ १८० ॥

तिङ्प्रकृतेः प्रत्ययादन्यस्मिन् प्रत्यये उत्तरपदे च विषयभूते समा-
नाधिकरणे लटः शतृशानचौ नित्य भवत । कुर्वद् भक्तिरस्य कौर्वत । पा-
चतः । कुर्वत्कः पचत्क । कुर्वत्पाशः पचत्पाश । कुर्वच्चर पचच्चर ।
एव कौर्वाण । उपकुर्वाणक इति । उत्तरपदे — कुर्वद्भक्ति । कुर्वाणभक्ति ।
कुर्वत्प्रियः । कुर्वाणप्रिय । भ्रुवन्माठरः भ्रुवाणमाठर ॥

वेत्तेः श्वसुश्च ॥ १८१ ॥

वेत्ते परस्य लट् श्वसुरादेशो भवति, चकारात् शतृशानचौ च ।
विद्वान् विदन् सविदान । वेत्ति विदुषा कृतम् । हे विद्वन् ! । विद्वानास्ते ।
विद्वान् लभते । विद्वान् करोति । शकार सार्वधातुकार्थः । उकार उगि-
त्कार्थः ॥

इङ्धारिभ्यां शतृ शक्तौ ॥ १८२ ॥

इङ्धारिभ्यां परस्य लटः स्थाने शक्तौ गम्यमानायां कर्तरि शत्रादेशो
भवति । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । शक्ताविति किम् ।
अर्धाते पारायण, धारयत्युपनिषद नच शक्नोति ॥

द्विपः शत्रौ ॥ १८३ ॥

द्विपेर्धातोः परस्य लटः शत्रौ कर्तरि शत्रादेशो भवति । चोरस्य
द्विपन् । चोर द्विपन् । शत्राविति किम् । द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुञ्जो यजमाने ॥ १८४ ॥

सुनोतेर्धातोः परस्य लटो यजमाने कर्तरि शत्रादेशो भवति । सुन्वन् ।
सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिण उच्यन्ते । यजमान इति किम् ।
सुन्वन्ति ऋत्विज ॥

अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १८५ ॥

अर्हतेर्धातोः परस्य लटः प्रशंसायां गम्यमानायां कर्तरि शत्रादेशो
भवति । अर्हन् प्रशस्तः । प्रशंसायामिति किम् । अर्हति चोरो वधम् ॥

पृङ्ग्यजिभ्यां शानन् ॥ १८६ ॥

पृङ्ग्यजिभ्यां धातुभ्या परस्य लट्. शानन्नित्ययमादेशो भवति ।
पवमानः । यजमानः । शकारः सार्वधातुकार्थः । नकारः स्वार्थः ॥

शक्तिवयस्ताच्छील्येषु शानच् ॥ १८७ ॥

शक्तौ वयसि ताच्छील्ये च गम्यमाने कर्तरि शानजादेशो भवति ।
कर्ताह कण्डून्निजानाः । कर्ताह कवचमुद्वहमानाः । (कर्ताह मुण्डयमानाः ।)
पुनर्विधानात् परस्मैपदिभ्योऽपि भवति ॥

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वा क्तेः ॥ १८८ ॥

भ्राजादिभ्यः क्तिपं वक्ष्यति । तथावद् यान् प्रत्ययानित ऊर्ध्वमनु-
कमिष्यामस्तच्छीलादिषु ते भवन्तीत्यधिकृतं वेदितव्यम् । अभिविधावाङ् ।
क्तिपोऽपि ह्ययमर्थनिर्देशः । तदित्यनेन धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन परा-
मृश्यते । तत् शीलं यस्य स तच्छीलः कर्ता । स धर्म आचारो यस्य स
तद्धर्मा । तत् साधु करोति स तत्साधुकारी ॥

तृन् ॥ १८९ ॥

वर्तमानार्थाद् धातोस्तच्छीलादिषु कर्तृषु तृन्प्रत्ययो भवति । त-
च्छीलः — कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । तद्धर्मा — मुण्डयितारः
श्राविष्टायना वधूसूढाम् । अपहर्त्तार आहरकाः श्राद्धे सिद्धमन्नम् । तत्सा-
धुकारी — कर्ता कटम् । गन्ता खे(लं ? टम्) । नकारः स्वार्थः ॥

अलङ्कृञ्निराकृञ्भ्यामिण्युच् ॥ १९० ॥

अलम्पूर्वान्निराङ्पूर्वाच्च कृञः वर्तमानार्थात् तच्छीलादौ कर्तरि
इण्युच्प्रत्ययो भवति । जलङ्करिण्युः । अरीन् निराकरिण्युः । चकारः स्व-
रार्थः ॥

उदि पचिपतिमदिभ्यः ॥ १९१ ॥

प(दा ? चा)दिभ्यो वर्तमानार्थेभ्य उद्युपपदे तच्छीलादौ कर्तरि
इण्युच्प्रत्ययो भवति । उत्पचिण्युः । उत्पतिण्युः । उन्मदिण्युः ॥

प्रापयोर्जनित्रपिभ्याम् ॥ १९२ ॥

जनि त्रपि इत्येताभ्यां वर्तमानार्थाभ्यां यथासङ्ख्यं प्रापयोरुपपदयो-
स्तच्छीलादौ कर्तरि इष्णुच्प्रत्ययो भवति । प्रजनिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ॥

वृत्तिवृधिसहिचरिरुचिभ्राजिभ्यः ॥ १९३ ॥

वृत्त्यादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि इष्णुच्प्रत्ययो भ-
वति । वत्तिष्णुः । वधिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । रोचिष्णुः । ब्रा-
जिष्णुः ॥

भुवः ॥ १९४ ॥

भवतेर्भावतेश्च तच्छीलादौ कर्तरीष्णुच्प्रत्ययो भवति ।
प्रभविष्णुः ॥

जेश्च क्स्तुः ॥ १९५ ॥

जयतेर्भवतेश्च तच्छीलादौ कर्तरि क्स्तुप्रत्ययो भवति । जिष्णुः ।
मूष्णुः । ककारः कित्कार्यार्थः ॥

ग्लाम्लास्थाक्षिपचिपरिमृजिभ्यः स्नुः ॥ १९६ ॥

ग्लादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि स्तुप्रत्ययो भवति ।
ग्लास्नुः । म्लास्नुः । स्थास्नुः । क्षेष्णुः । पक्षुः । परिमाक्षुः ॥

त्रसिगृधिधृपिक्षिपिभ्यः क्नुः ॥ १९७ ॥

त्रस्यादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्नुप्रत्ययो भवति ।
त्रस्नुः । गृस्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥

अष्टाभ्यः शमादिभ्यो विनुष् ॥ १९८ ॥

'शमु उपशमन' इति दिवादौ पठ्यते । तदादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यो-
ऽष्टाभ्यो घातुभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि विनुष्प्रत्ययो भवति । शमी । तमी ।
दमी । क्षमी । अमी । रुमी । अमी । उन्मादी । अष्टाम्य इति किम् ।
अस्तिता । गकारो वृद्ध्यर्थः । घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । उकार उच्चा-
रणार्थः ॥

युजभुजभजद्विपदुहदुहदुपत्यजरञ्जिम्यः ॥ १९९ ॥

युजादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादो कर्तरि धिनुप्रत्ययो भवति ।
युज्यते युनक्तीति वा तच्छीलादि योगी । भुङ्क्ते भुनक्ति भुजति वा
मोगी । (भागी ।) द्वेपी । द्रोही । दोही । दोपी । त्यागी । रागी । 'रत्ने-
ष्णुन्धिनुसुन्ननिषु चे'ति नलोपः ॥

क्रीडिमुपिम्यामाडि ॥ २०० ॥

क्रीडिमुपिम्यां वर्तमानार्थाम्याम् जाड्युपपदे धिनुप्रत्ययो भवति ।
आक्रीडी । आमोपी ॥

यसियमिम्यां प्रे च ॥ २०१ ॥

यसियमिम्यां वर्तमानार्थाम्यां प्रे चाडि चोपपदे धिनुप्रत्ययो भ-
वति । प्रयासी आयासी । प्रयामी आयामी ॥

मथिलपिम्यां च ॥ २०२ ॥

मथिलपिम्यां वर्तमानार्थाम्यां प्रे उपपदे धिनुप्रत्ययो भवति । प्र-
मायी । प्रलापी ॥

समि ज्वरिपृणक्तिभ्याम् ॥ २०३ ॥

सम्युपपदे ज्वरिपृणक्तिभ्यां धिनुप्रत्ययो भवति । सम्ज्वारी । स-
म्पर्की । पृचेर्विकरणनिर्देशादादिकस्य सम्पत्तिरिति भवति ॥

वौ विचकत्थस्त्रन्मुकपकसलसहनिम्यः ॥ २०४ ॥

विचादिभ्यो वावुपपदे धिनुप्रत्ययो भवति । विनेकी । विकत्थी ।
विस्रम्मी । विक्रापी । विक्रासी । त्रिलासी । विचाती ॥

अपे च लपः ॥ २०५ ॥

लपेर्वर्तमानार्थादपे वौ चोपपदे धिनुप्रत्ययो भवति । अपलापी
विलापी ॥

अभावाहनश्च ॥ २०६ ॥

आङ्पूर्वाद्धन्तेर्लपेश्च वर्तमानार्थात् अभाउपपदे धिनुप्रत्ययो भवति ।
अम्याधाती । अभिलापी ॥

संव्यनुप्रेषु वदः ॥ २०७ ॥

समादिषूपपदेषु वदेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । संवादी
विवादी । अनुवादी । प्रवादी ॥

समत्यपाभिव्यभिषु चरः ॥ २०८ ॥

समादिषु उपपदेषु चरतेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । स-
ञ्चारी । अतिचारी । अपचारी । अभिचारी । व्यभिचारी ॥

समनुव्यवेषु रुधः ॥ २०९ ॥

समादिषूपपदेषु रुधेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । संरोधी ।
अनुरोधी । विरोधी । अवरोधी ॥

विपरिप्रेषु सत्तेः ॥ २१० ॥

व्यादिषूपपदेषु सत्तेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । विसारी ।
परिसारी । प्रसारी ॥

संन्योः सृजः ॥ २११ ॥

संन्योरुपपदयोः सृजतेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । संसर्गी ।
विसर्गी ॥

संप्रयोर्वसः ॥ २१२ ॥

सम्प्रयोरुपपदयोर्वसतेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति संवासी ।
प्रवासी । वसतेर्ग्रहणं, न वस्तेः ॥

प्रव्योर्द्विवः ॥ २१३ ॥

प्रव्योरुपपदयोर्द्विवो वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । प्रद्रावी ।
विद्रावी ॥

परिव्योर्दहः ॥ २१४ ॥

परिव्योरुपपदयोर्दहेर्वर्तमानार्थाद् धिनुष्प्रत्ययो भवति । परिदाही ।
निदाही ॥

परौ देवमुहिभ्याम् ॥ २१५ ॥

देवमुहिभ्यां परावुपपदे विनुग्रन्थवो भवन्ति । परिदेवी । परिमोही ॥

क्षिपरटवदवादिदेविभ्यो ण्वुल् च ॥ २१६ ॥

क्षिपादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः परावुपपदे तच्छीलादौ कर्तरि ण्वुल्प्रत्ययो भवति चकाराद् विनुण् च । परिक्षेपकः परिक्षेपी । परिराटकः परिराट् । परिवदति परिवदयति इति वा परिवदकः परिवदी । परिदेवकः परिदेवी । वासरूपविधिना ण्वुलि सिद्धे पुनर्ण्वुल्लिधानात् तच्छीलादिषु ण्वुल्लुजादयो न भवन्ति ॥

निन्दाहिंसकिलशखादविनाशिव्याभापासू(र्य ? य्य)-
नेकाज्भ्यो वुञ् ॥ २१७ ॥

निन्दादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि वुञ्प्रत्ययो भवति । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । व्यापापकः । असूयकः । दरिद्रायकः । चकासकः । चुलुम्पकः । अनेकाच्चादेव सिद्धे असूयिग्रहणं कण्डूयादिनिवृत्त्यर्थम् । कण्डूयिता । प्रत्ययान्तरकरणमनेकाक्षु स्वरभेदार्थम् । निन्दादिष्वेकाक्षु ज्ञापकार्थं ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि-
र्नास्तीति । तेन निन्दिता हिंसितेत्यादौ वृन् न भवति । ज्ञापकज्ञापितस्य तु विधेरनित्यत्वात् कश्चित् भवति ।

“कामक्रोधौ मनुष्याणां स्तादितारौ वृकाविव ।”

इति ॥

देविकुशोश्चोपसर्गे । २१८ ॥

देवयतेः कुशेश्च वर्तमानार्थाद् उपसर्ग उपपदे तच्छीलादौ कर्तरि वुञ्प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् । देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् ॥ २१९ ॥

चलनार्थात् शब्दार्थादकर्मकाद् धातोर्वर्तमानार्थवृत्तेस्तच्छीलादौ कर्तरि युच्प्रत्ययो भवति । चलनः । चोपनः । शब्दन । स्वणः । अकर्म-
कादिति किम् । पठिता विद्यम् । चकारः स्वरार्थः ॥

अङ्कितो हलादेरात्मनेपदिनः ॥ २२० ॥

अङ्ककारानुबन्धाद्दलादेरात्मनेपदिनो वर्तमानार्थाद् धातोस्तच्छीलादौ कर्तरि युच्प्रत्ययो भवति । शोभनः । स्पर्धनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः । बहुलवचनादपवादविषयेऽपि भवति । वर्तनः । मासनः । विकरयनः । अङ्कित इति किम् । शयिता । ह्वयिता । हलादेरिति किम् । एधिता । ईक्षिता । आत्मनेपदिन इति किम् । भविता । अकर्मकादित्येव । वसिता वस्त्रम् । सेविता विषयान् ॥

जुचक्लम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलपपतपदिम्यः

॥ २२१ ॥

जुप्रभृतिभ्यो वर्तमानार्थवृत्तिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि युच्प्रत्ययो भवति । जु इति सौत्रो धातुर्वेगितायां गतौ वर्तते । जवनः । कुटिलं क्रामतीत्येवं-शीलः चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । छपणः । पतनः । पदनः । गत्यर्थानां ग्रहणम् अचलनार्थत्वात् । अन्यद्धि गमनम् अन्यचलनम् । तेन गन्ता खेलन इत्यादावकर्मकत्वेऽपि युच् न भवति । पदिग्रहणमुक्त्वा बाधितस्य पुनर्विधानार्थम् ॥

क्रुधभूपार्थेभ्यश्च ॥ २२२ ॥

क्रुधार्थेभ्यो भूपार्थेभ्यश्च वर्तमानार्थवृत्तिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि युच्प्रत्ययो भवति । क्रोधनः । कोपनः । रोधनः । मण्डनः । मूषणः । प्रसाधनः ॥

न यान्तसूददीपदीक्षिम्यः ॥ २२३ ॥

यान्तेभ्यः सूदादिभ्यश्च युच्प्रत्ययो न भवति । क्नूयिता । क्ष्मायिता । (दि० द०)यिता । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । कथं मधुसूदनः अरिसूदनः । प्यन्तात् कर्तरि ल्युः, नन्यादिषु वा द्रक्ष्यते ॥

लपपतपदस्थभूवृषहनकमगमशृम्य उकञ् ॥ २२४ ॥

छपादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि उकञ्प्रत्ययो भवति । अपटापुकः । प्रपातुकः । उपपातुकः । उपस्थापुकः । प्रभावुकः ।

प्रवर्षुकः । आपातुकः । कामुकः । आगामुकः । प्रसारुकः । जकारो
वृद्धघाघर्थः ॥

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृद्धः पाकन् ॥ २२५ ॥

जल्पादिभ्यो वर्तमानार्थवृत्तिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि पाकन्प्रत्ययो
भवति । जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ।
पकारो ङीपर्यः । नकारः स्वरार्थः ॥

प्रे जूसूभ्यामिनिः ॥ २२६ ॥

प्रे उपपदे जूसूभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि इनिप्रत्ययो भवति ।
प्रजवी । प्रसवी । सु इति निरनुबन्धकग्रहणात् सूतेः सूयतेश्च न भवति ।
इकारो नकारपरित्राणार्थः ॥

जीण्टक्षिश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथिभ्यः ॥ २२७ ॥

जिप्रभृतिभ्यो वर्तमानार्थवृत्तिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि इनिप्रत्ययो
भवति । जयी । अत्ययी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । परिभवी । वमी ।
अभ्यमी । अव्ययी ॥

(दै ? दयि)पति (ग्र ? गृ)हिस्पृहिनिद्रातन्द्राशीङ्-
श्रद्धाभ्य आलुच् ॥ २२८ ॥

(दै ? दयि)प्रभृतिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तर्यालुच्प्रत्ययो
भवति । दयालुः । पति(ग्र ? गृ)ही सौत्राधिकारान्तौ । पतयालुः । गृहयालुः ।
स्पृहिरदन्तो प्यन्तः । स्पृहयालुः । निद्रातीति निद्रालुः । तन्द्रातीति
तन्द्रालुः । निपातनात्रत्वम् । शयालुः । श्रद्धते एवंशीलः श्रद्धालुः ।
चकारोऽन्तोदात्तार्थः ॥

दाघेष्टसिशदसदो रुः ॥ २२९ ॥

दादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि रुप्रत्ययो भवति ।
ददातीति दारुः । धयतीति धारुः । सिनेतीति सेरुः । शीयते श्दुः ।
सीदतीति सद्गुः ॥

सृघस्यदः क्मरच् ॥ २३० ॥

स्रादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्मरच्प्रत्ययो भवति ।
सुमरः । घस्मर । अन्नरः । (घ ? क)कारो गुणप्रतिषेधार्थः । चकारः
अन्तोदात्तार्थः ॥

भासिमिदिभ्यां घुरच् ॥ २३१ ॥

आभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि घुरच्प्रत्ययो भवति । भासुरम् । मेदुरम् ।
घकार उत्तरत्र कुत्वार्थः । चकारः अन्तोदात्तार्थः ॥

भञ्जेः कर्मकर्तरि ॥ २३२ ॥

भञ्जेर्वर्तमानार्थान् तच्छीले कर्मकर्तरि घुरच्प्रत्ययो भवति भज्यते
स्वयमेवेत्येवंशीलं गह्वरं काष्ठम् । कर्मकर्तरीति किम् । भक्ता तनुम् ॥

छिदिभिदिभ्यां कुरच् ॥ २३३ ॥

आभ्यां कर्मकर्तरि तच्छीलादौ कुरच्प्रत्ययो भवति । छिद्यते स्वयमेव
छिदुरा रज्जु । मियते स्वयमेव भिदुरः कुसूलः । केचित् कर्मकर्तरीति
नानुवर्तयन्ति । तेषां 'दोषान्धकारभिदुरः', 'दृष्टारिविक्ष्विछिदुर' इति ॥

विदेश्व ॥ २३४ ॥

वेत्तेश्व तच्छीलादौ कर्तरि कुरच्प्रत्ययो भवति । वेत्तीति विदुरः ।
अभिधानशक्तिस्वाभाव्याद् विद्यतेविं(न्दे ? न्दते)श्च न भवति । नहि
सत्तालाभयोस्तच्छीलादिरर्थः सम्भवति ॥

इणजिसृनशिभ्यः क्करप् ॥ २३५ ॥

इणादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्करप्प्रत्ययो भवति । इत्वरः । जि-
त्वरः । सुत्वरः । नश्वरः । इत्वरी । ककारो गुणशुद्धिप्रतिषेधार्थः । पका-
रस्तुकस्वरार्थः ॥

गमेस्त च ॥ २३६ ॥

गमेः क्करप् तकारश्चान्तदेशो भवति । गत्यरः ॥

जागुरुकः ॥ २३७ ॥

प्रागर्तस्तच्छीलादौ कर्तरि ऊरुप्रत्ययो भवति । जागरुकः । षड्-
लाधिकारात् जागरिता पराम्नात् ॥

यजिजपिदंशिवदिभ्यो यङः ॥ २३८ ॥

यजादिभ्यो यङन्तेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तर्यकप्रत्ययो भवति । याय-
चूक । जञ्जपूक । दन्दशूक । वावदूक ॥

साहिचलिवाहिभ्यः किकिनौ ॥ २३९ ॥

सहादिभ्यो यङन्तेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि किकिनो प्रत्ययौ भवतः ।
सासहि । चाचलि । वावाहि । किकिनो स्वरे विशेष । ककार-
श्छन्दसि कित्कार्यार्थः । ददिर्गा पपि साममिति ॥

पापतिः ॥ २४० ॥

पातेर्यङन्तात् किकिनौ नीगमायश्च निपात्यते । पापतिः ॥

चक्रिसम्भ्रिजज्ञिदधिनेमयः ॥ २४१ ॥

चक्रवाद्य शब्दाः किकिनन्ता निपात्यन्ते । करोत्येवंशीलः
चक्रि । सरतीति सधिः । जायते जानाति वा जज्ञि । दधातीति
दधि । नमतीति नेमिः ॥

दीपिकम्प्यजसिहिसिकमिम्भिनानिभ्यो रः ॥ २४२ ॥

दीपादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि रप्रत्ययो भवति । दीप्यते दीप्रः ।
कम्पते कम्प्र । न जस्यत्यजस्रम् । दिनन्तीति हिंस्र । षड्दुलाधिकारात्
कम्प्रः कर्मण्यपि । स्मेरः । नम्प्र । षड्दुलाधिकारात् कर्मितेत्यपि भवति ॥

सनाशंसिनिक्षिभ्य उः ॥ २४३ ॥

सन्नन्तेभ्यो घातुभ्य आशसेभिश्चेश्च तच्छीलादौ कर्तरि उप्रत्ययो
भवति । चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । आशसु । भिक्षु ॥

वेत्तीच्छत्योर्नुछौ च ॥ २४४ ॥

वेत्तेश्चेच्छतेश्च तच्छीलादौ कर्तरि उप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन च यथा-
सङ्ख्यं नुमागमः छकारश्चान्तादेशो भवति । वेत्तीत्येवंशीलो विन्दुः ।
इच्छतीतीच्छुः । कथम् 'अपां विन्दुरिति । विन्देरवयवार्थादौणादिक उः ॥

स्वपितृषिधृषिभ्यो नजिङ् ॥ २४५ ॥

स्वप्यादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि नजिङ्प्रत्ययो भवति । स्वप्नक् ।
तृष्णक् । धृष्णक् । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

शृवन्दिभ्यामारुः ॥ २४६ ॥

शृ वन्दीत्येताभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि आरुप्रत्ययो भवति । शृणाति
शरारुः । विशीर्यते विशरारुः । वन्दते वन्दारुः ॥

भियः क्रुकुकन्क्लुकनः ॥ २४७ ॥

भियो वर्तमानार्थात् तच्छीलादौ कर्तरि क्रु क्रुकन् क्लुकन् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति । भीरुः । भीरुकः । भीलुकः । ककारो गुणप्रतिषे-
धार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ २४८ ॥

स्थादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि वरच्प्रत्ययो भवति ।
स्पावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यातेर्यङः ॥ २४९ ॥

यातेर्यङन्तात् तच्छीलादौ कर्तरि वरच्प्रत्ययो भवति । यायावरः ॥

भ्राजभासपृधुर्विद्युतोर्जिग्रावस्तुवः क्विप् ॥ २५० ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ २५१ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्विप् दृश्यते । पचतीति पक् । शक्नोतीति शक् । भिनत्तीति भित् ॥

श्रिञ्जुश्रुज्वायतस्तुकटप्रुपरिव्रजां दीर्घश्च ॥ २५२ ॥

श्रयादिभ्यस्तच्छीलादौ कर्तरि क्तिप्प्रत्ययस्त(त्स)न्नियोगेन चैषां दीर्घो भवति । श्रयतीति श्रीः । शरद्ः । श्रू । जूः । धायतस्तूः । कटप्रूः । परिव्राट् परिव्राजौ परिव्राजः ॥

वचिप्रच्छयोरप्रसारणं च ॥ २५३ ॥

वचि प्रच्छि इत्येताभ्यां तच्छीलादौ कर्तरि क्तिप्प्रत्ययो भवति । दीर्घत्वमप्रसारणं च भवति । वक्तीति वारु । पृच्छतीति प्राट् ॥

ध्यः संप्रसारणं च ॥ २५४ ॥

ध्यायतस्तच्छीलादौ कर्तरि क्तिप् संप्रसारणं च भवति । ध्यायतीति धीः ॥

जुहोतेर्द्धे च ॥ २५५ ॥

जुहोतेस्तच्छीलादौ कर्तरि क्तिप् दीर्घत्वं द्विर्वचनं चास्य भवति । जुहूः ॥

द्युतिगमोश्च ॥ २५६ ॥

द्युतिगमोश्च तच्छीलादौ कर्तरि क्विप् द्विर्वचनं च भवति । द्योतयति दिद्युत् । गच्छतीति जगत् ॥

दृणातेर्द्धस्वश्च ॥ २५७ ॥

दृ इत्येतास्मात् तच्छीलादौ कर्तरि क्विप् द्विर्वचनं द्विस्वश्च भवति । दृष्ट् ॥

भुवः संज्ञायाम् ॥ २५८ ॥

भुवस्तच्छीलादौ कर्तरि संज्ञायां गन्धमानायां क्विप्प्रत्ययो भवति । भूः पृथ्वी । शम्भूः शिवः । मयोगः स एव । आत्मभूः कामः । मनोभूः

स एव । स्वयंमूर्ध्वदा । सम्भूः स एव । मित्रमूर्नाम कश्चित् । प्रतिभू-
त्तमर्णाधमर्णयोरन्तरस्थः । दृग्भूर्न्यवसायाम् (?) । कारभूः पण्यमूल्यादिः ।
वर्षाभूर्ददुर् ओपधिश्च । पुनर्भूः पुनरूढा ओपविश्च । तच्छीलादीनां पूर्णो-
ज्यधिः ॥

डुः शंविसम्प्रेषु ॥ २५९ ॥

शमादिपूपपदेषु भवतेः संज्ञायां डुप्रत्ययो भवति । शम्भुः शङ्करः ।
विभुर्व्यापकः । सम्भुर्जनिता । प्रभुः स्वामी । बहुलाधिकारात् विम्बादयो-
ऽसंज्ञायामपि भवन्ति ॥

घः कर्मणि घृन् ॥ २६० ॥

घयतेर्दधातेर्वा कर्मणि कारके संज्ञायां घृन्प्रत्ययो भवति । घयन्ति
तां दधति वा भैषज्यार्थमिति धात्री स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ।
पकारो ङीपर्यः । नकारः स्वरार्थः ॥

नीदाप्शसुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतपानहिम्यः क-
रणे ॥ २६१ ॥

नयत्यादिभ्यः करणे कारके घृन्प्रत्ययो भवति । नयत्यनेनेति
नेग्रम् । दात्रं । शस्त्रं । योत्रं । योन्नत्रं । स्तोत्रं । तोत्रं । सेत्रं । सेक्त्रं ।
मेढ्रं । पन्नं । (पात्रं) । नध्रः । नघ्री ॥

दंशोरपित् ॥ २६२ ॥

दंशेः करणे कारके घृन्प्रत्ययोऽपिद् भवति । पित्त्वप्रतिषेधात्
ङीपमावः । दंष्ट्रा ॥

सीरसूकरास्ये पुवः ॥ २६३ ॥

सीरास्ये सूकरास्ये च करणे पुनातेः पवतेर्षा घृन्प्रत्ययो भवति ।
पोत्रं दटस्य सूकरस्य वा मुखमुच्यते ॥

पुनः संज्ञायाम् ॥ २६५ ॥

पुनातेः पवतेश्च करणे कारके संज्ञायामित्रप्रत्ययो भवति । पवित्रं
वर्हिः । पवित्रा नाम नदी ॥

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ २६६ ॥

पुनो धातोः करणे कर्तरि च कारके ऋषिदेवतयोरित्रप्रत्ययो
भवति । पूयतेऽनेनेति पुनाति वासमिति पवित्रोऽयमृषिर्मन्त्रः पवित्रोऽग्निः
स मा पुनातु ॥

जीतः क्तः प्राग्वत् ॥ २६७ ॥

अनुबन्धाद् धातोर्वर्तमानार्थात् क्तप्रत्ययो भवति । प्राग्वत् कर्तृ-
कर्मादावर्थे । जिभिदा मित्रः । जिह्विदा क्षिपणः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः ॥ २६८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजा अर्चा । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यो धा-
तुभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः प्राग्वच्च कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । राज्ञां
मतः । राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञां पूजितः । राज्ञा-
मचितः ॥

शीङ्गुलिपिसञ्ज्यङ्गिलङ्गिलिपितृपिद्वपिकुधिष्णुधिरुहि-
मुहिदिहिस्त्रिहिक्रुमिश्रम्यवत्रासिसुधाञ्भृपृमदिमुदिप्रभृतिभ्यः
॥ २६९ ॥

शीङादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति ।
शयितः । श्लिष्टः । सक्तः । अक्तः । लग्नः । लिप्तः । तृप्तः । (दृप्तः ।) कुद्धः ।
क्षुधितः । आरूढः । मूढः । दिग्धः । स्निग्धः । क्लान्तः । श्रान्तः । अव-
तीर्णः । आसितः । सुहितः । भृतः । पूर्णः । मतः । मुदितः । प्रभृति-
ग्रहणाद् ग्रीलितः विस्मित इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥

शीलिरक्षिक्षमिकभिजुपिरुपितुपिह्यिभ्यः ॥ २७० ॥

शील्यादिभ्यो वर्तमानार्थेभ्यः प्राग्वत् कर्तृकर्मादौ क्तप्रत्ययो भवति ।
शीलितः । रक्षितः । क्षान्तः । कान्तः । शुष्टः । रुष्टः । दृष्टः ॥

कुशियसिभ्यामाङि ॥ २७१ ॥

कुशियसिभ्यां वर्तमानार्थवृत्तिभ्याम् आङ्गुपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । आकुष्टः । आयस्तः ॥

रभेः समि च ॥ २७२ ॥

रभेर्वर्तमानार्थां र्भ्याङि चोपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । संरब्धः । आरब्धः ॥

यमेरुदि च ॥ २७३ ॥

यमेर्वर्तमानार्थादुदि समि चोपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । उद्यः । संयतः ॥

अभिव्याङि हजः ॥ २७४ ॥

हजो वर्तमानार्थादभिव्याङ्युपसर्गसमुदाय उपपदे प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । अभिव्याहनः ॥

नञि मृडः ॥ २७५ ॥

नञ्युपपदे वर्तमानार्थान्मृडः प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । अमृतः ॥

कपेरनिटो भविष्यति च ॥ २७६ ॥

कपेः कृच्छ्रगहनयोरनिट्त्वं वक्ष्यति । ततो भविष्यति वर्तमाने चार्थे वर्तमानान् प्राग्वत् कर्तृकर्मादावर्थे क्तप्रत्ययो भवति । कपिष्यति कपति वा कटम् । कष्टा दिशस्तमसा । अनिट् इति क्तिन् । कपिताः शत्रवः शूरेण ॥

सर्वेभ्यो हेतुसम्पत्तौ वा ॥ २७७ ॥

सर्वेभ्यो भविष्यदर्थवृत्तिभ्यो धात्वर्थोदात्तिकारणनिष्पत्तौ सत्त्वां क्तप्रत्ययो भवति । किं ब्रवीषि । वृष्टो देवः, सम्पन्नास्ति हि शालयः सम्पत्स्यन्त इति वा । प्राप्ता नोः, तीर्णा तर्हि नदी तरिष्यन् इति वा ॥

लिङ्गलोटावाशिपि ॥ २७८ ॥

आशिषि विषये भविष्यत्यर्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ
भवतः । आशंसनमाशीः इष्टस्यार्थस्य प्रा(तिरि१प्तुमि)च्छ । चिरं जी-
व्याद् भवान् । चिरं जीवितु भवान् । भद्रं मे मूयात् । भद्रं मे भवतात् ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टममुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठामरजस्य
वृत्तौ हृदयहारिण्या प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

शुभं भूषाम् ॥

स्मृतवाक्यानि ।

४८५. वाक्यानि.

- ११ स्याम्रये समवेतानां
- ॥ प्रेयणाप्येपणे कुर्वन्
- १२ पदमज्जायते मद्रा
- १३ निर्देत्यादिषु तत् पूर्वं
- ॥ दुहिषाचिरधिप्रादि
- ॥ भ्रमघाने दुहादीनां
- १४ गुणविषयां स्यातन्त्र्यात्
- १५ सर्वे भावाः सचेतनाः
- १६ क्रियायाः पतिनिष्पत्तिः
- ॥ अनिराकरणात् त्यक्तुः
- १८ भेदाभेदविपक्षा च
- १९ सरणे देवदत्तस्य ध्रुव्यं
- ॥ निर्दिष्टविषयं किञ्चिद्
- १२ कर्तृकर्मण्यवहितमसाक्षाद्
- ॥ सिद्धम्याभिमुत्तीभावमात्रं
- ॥ सम्बोधनं न लोकेऽस्ति
- २५ अष्टौ स्थानानि यज्ञानां
- २९ ईषदर्थे क्रियायोगे
- ३१ दद्याच्चेत्यर्थेषु निषान्तिरिति
- ॥ वेद्येषां द्योतकाः केऽपि
- ॥ यो न समुपपत्त्याद्यी
- ॥ येषां स्तीहिमियां यजेत
- ॥ मर्गा योदृश्य सन्नेने
- ॥ पृथगादिनि देव्यां
- ३२ जूनं सा ते प्रतिवरं
- ॥ रक्षामात्रिनो अपरांश
- ॥ शुणो न भीम
- ॥ भद्रातिरं वाय सन्तम्
- ॥ भय श्वाय प्रत्ययेने
- ३३ वृद्धरागवे देवानां
- ॥ धान्य धान्य
- ॥ धान्येन्द्राय

४८५. वाक्यानि.

- ३३ यमहो अस्मि स्युः!
- ॥ गर्धनं वृक्षा रत्नमासो
- ॥ विश्वकर्मा विमना आद्
- ॥ भय श्वायुत्तामनम्
- ॥ अघातो धर्मविज्ञासा
- ॥ नित्य शब्दोऽयानित्य इति
- ॥ ओ अग्निमीले पुरोहितम्
- ॥ ओ आदे क्षणः क्रियताम्
- ॥ मद्य भूभुङ्क्स्वरोम्
- ॥ अयो शरत् तेन मदधम्
- ॥ कन्यान्त पुरमेव हा
- ३४ हा मिये जानदि
- ॥ शतहृत्तोऽप्यधीशाना
- ॥ हतविधिनिमित्तानां ही
- ॥ अयि पित्रहीहि हरीर
- ॥ अये रामो दामराय
- ॥ भररं महारात्रं प्रति
- ॥ ननु वरगृहिणोरपि वृष्टा
- ॥ सुभोषुन मरीताम्
- ॥ निगारं जीवनाय कम्
- ॥ न परिहृय माम गोवने
- ॥ कण्ठ वेद पदमुत्तम्
- ॥ कर् ह्वाय प्रत्ययेने
- ॥ कर्द्वर्त्त वेरागर्त्तगम्
- ३५ अप. विराट्मीदुपतिरिह
- ॥ उा ह्वाय पतिप्याति
- ॥ अरो वग महत् कर्म्
- ॥ वग वाकः प्रत्ययेने
- ॥ विन्तर्वि ततोऽग्नि
- ॥ वृष्टं पवा वृष्टां गु मर्गम्
- ॥ वानु मन्त्रको भुष्टे
- ॥ को नु वानुमन्त्रपत्तनरिष्टे

पृष्ठम् वाक्यानि

- ५९ काम क्षाम्यतु य क्षमी
 ,, निकाम क्षामाक्षी
 ,, प्रक ममप्रीयत यज्यना
 ,, आराद् दवीयो अपसेध
 ,, वरमद्य कपोत श्वो मयूरात्
 ६० प्राय स इह नेप्यते
 ,, ऋते धर्मात् कुत सुखम्
 ,, दिव प्रसून सहसा पपात
 ,, सहसा विदधीत न क्रियाम्
 ,, ऋत्वे दक्षाय जीवसे कर्तारै
 ६१ पुरा सूर्यस्योदेतो
 ,, पुरा क्रूरस्य विसृप
 ७४ बन्धा ते हरी धाना.
 ८८ राज्ञ मुरा प्राप्स्यन्ति सज्जिपेनु
 ८९ अपि शाक पचानस्य
 ,, तुल्यति रम विहोचने
 ,, स पचाप नाग सहति

पृष्ठम् वाक्यानि.

- ८९ प्रदीपता दाशरथाय मैथिली
 ,, नाकुलिश्च दातानीक
 ,, कण्ठे स्वयम्राहनिपक्त
 १०४ सदपीच्छाक्यच कर्म
 १०९ शब्दोपहितरूपास्तात्
 ११० कश्चित् प्रवृत्ति कश्चिद्
 १२४ अनिचार्यो गनैरन्यै
 ,, आशास्यमन्यत् पुनरुक्त
 १२८ प्रणाटणयान्तेवातिने मङ्ग
 १६७ तस्थु स्थाम्यन्ति पर्यता
 १६९ फलन्ती वर्धत द्वाशा
 १७५ कामत्रोर्धा मनुष्याणां
 १७८ दोषान्धकारभिदुर
 ,, द्वापरिपश्रिष्ठदुर
 १७९ दग्दीर्घा परि सोमम्
 १८३ पवित्रोऽग्नि स मा पुनानु

- ३५ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत ! वया
 ,, प्राकृतोऽपि पुमान् नावमन्तव्य
 ,, जघान कंसं किं
 ,, अहह महता निस्सीमान
 ३६ अहह कष्टमपण्डितता
 ,, नहवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययो.
 ,, नवै खौणानि सख्यानि सन्ति
 ,, नया व एतन्मित्रयसे न रिप्यसि
 ,, पतिता न विभृयादन्यत्र मातु.
 ,, लोथ नयन्ति पशु मन्यमाना.
 ,, न दोष पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयम्
 ,, यदा जने. सर्वगतत्वमुख्यसे
 ,, न जातु काम कामानाम्
 ,, तथेति स प्रतिज्ञाय
 ,, तथाहि ते शीलमुदारदर्शने
 ,, भा या येऽग्निमिन्धते
 ३७ } यावद् गिर. खे मरता
 ३८ } खमेव यावद् परिचिन्तय
 ,, हिमालयो नाम नगाधिराज
 ,, कथ नाम समेप्यसि
 ,, को नामायं सवितुरुदय.
 ,, का ईमरे ! पिशिकिला
 ,, प्रसीमादित्या अखजन्
 ,, इति स्म मल्लवादिनो
 ,, गुणवृद्धी हत्येय ये गुण
 ,, अथ गौरित्यग्र क शब्द
 ,, इह पश्याम कर्मणि द्विवचन
 ,, इत्युक्तवन्तं परिरम्य दोष्याम्
 ,, विनिश्चितायामिति पाचम्
 ३८ वास ! कृतं साहसेन
 ,, वृत्त पुरुषराज्येन जातिमाया
 ,, भुव ते राजशार्दूल !
 ,, युने मे भरतर्षभ !
 ,, अद्याप सा निपमर्जं वृमम्

- ३८ चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि
 ,, सर्वमेकपदे नष्टम्
 ,, प्रगेऽमी च प्रबुध्यन्ते
 ,, कास्यरण्ये प्रताम्यसि
 ३९ अग्नये अनुग्रहि
 ,, मन्ये माताण्डगृहाणि पद्मान्यु
 ,, शक्ने शशाङ्कोऽयमिति
 ,, स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्वादस्ति च
 ,, लावण्य उपाय इवास
 ३९ } अथाह वर्णां विदितो
 ३९ } वन्द्यास्ते न विचारणीय
 ३९ नवर्तते समराभिमुखे पत्यावधु
 ,, आदहारिन् पुरन्दर !
 ४० धात्वर्थे बाधते कश्चित्
 ४१ तेऽसुरा हलयो हेलय इति
 ४२ सौर्यं चरु निर्वपति
 ४८ अग्नीं समिधमभ्याददाति
 ४९ येन क्रियापदाक्षेप स
 ,, सवर्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि
 ५० कुह वस्तोरधिनौ
 ,, शंयोरभिस्रवन्तु न
 ,, नम. शङ्कराय च मयस्कराय
 ,, चनो दधिष्व पचतोत सोमम्
 ,, विहायसा रम्यतरं विभाति
 ,, चावापूथिग्यौ रोदस्यौ
 ,, भोमितेकाक्षरं प्रह्म
 ,, स्वस्ति नो मिमीतामश्विना
 ,, विपटुक्षोऽपि संवर्षं स्वय
 ,, भारार्थतोऽदा मुनिरप्सरोभि.
 ,, सत्यं हारि वितामिनीकुप
 ,, समिद्धमिद्धं महो ददामि
 ,, मुग्धे ! मुग्धा साम्यसि
 ५९ सापि खेधनयुरा नमयन्ती
 ,, रृणन्ति धर्हिरानुपक्

पृष्ठम्. वाक्यानि.

- ५९ कामं क्षान्पतु यः क्षमी
 ,, निरामं क्षामाक्षी
 ,, प्ररुममप्रीयत यज्वना
 ,, आराद् दवीयो अपसेध
 ,, वरमद्य कपोतः श्वो मयूरात्
 ६० प्रायः स इह नेष्यते
 ,, ऋते धर्मात् कुतः सुप्तम्
 ,, दिवः प्रसूनं सहसा पपात
 ,, सहसा विदधीत न क्रियाम्
 ,, कृत्वे दक्षाय जीवसे कर्तव्ये
 ६१ पुरा सूर्यस्योदेतो
 ,, पुरा क्रूरस्य विसृपः
 ७४ बद्धां ते हरी धामाः
 ८८ राज्ञः सुरा प्राञ्चनि सन्निपेतुः
 ८९ अपि शाकं पचानस्य
 ,, तुलयति स्म बिलोचने
 ,, स एवायं नागः सहति

पृष्ठम्. वाक्यानि.

- ८९ प्रदीयतां दासरायाय मैथिली
 ,, नाकुलिश्च शतानीकः
 ,, कण्ठे स्वयंप्राह्निपक्त
 १०४ सद्दीपिच्छात्रयचः कर्म
 १०९ शब्दोपहितरूपांस्तान्
 १२३ कश्चित् प्रवृत्तिः कश्चिद्
 १२४ अनिरायो गजैरन्यैः
 ,, आस्तास्यमन्यत् पुनरुक्त
 १२८ प्रणारयायान्तेवासिने भक्ष
 १६७ तस्थुः स्थास्यान्ति पर्वताः
 १६९ फलन्ती वर्धते द्राक्षा
 १७५ कामक्रौधी मनुष्याणां
 १७८ दोषान्यकारभिदुरः
 ,, दत्तारिवक्षश्छिदुरः
 १७९ द्दिर्वाः पविः सोमम्
 १८३ पवित्रोऽग्निः स मा पुनातु

सप्तानुक्रमणी ।

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
अं इत्यनुस्वारः (1-1-103)	६०	अभ्यर्थाधिपूर्वं (1-1-18)	8
अः इति विसर्जनीयः (1-1-104)	६१	अनंशचिह्नमिति (1-2-6)	66
अकथितं च (1-1-40)	13	अनत्याधान (1-1-154)	53
अकृतकारि खल्वपि (1-2-127)	95	अनद्यतने लङ् (1-4-150)	163
अक्षो वा (1-3-121)	119	अनन्तरस्य विधिः (1-2-69)	80
अप्राधानाप्य (1-3-181)	129	अनव्ययादमः कथञ्चा (1-3-11)	98
अप्रादिमध्यान्ता (1-4-66)	148	अनाल्यदेशाः (1-1-23)	9
अङ्कितो हलादे (1-4-220)	176	अनुकरणं चानिति (1-1-141)	51
अज्ञात् तन्निरस्यति (1-3-54)	100	अनुप्रतिगृण्य (1-1-64)	19
अचः कर्मकर्तरि (1-3-95)	114	अनुर्हेतुलक्षणे (1-1-160)	54
अचः परस्मिन् (1-2-44)	74	अनेकाचो लिट् (1-3-68)	110
अचित्तवति (1-4-79)	151	अनो कर्मणि (1-4-133)	160
अचोऽचित्तवत्कर्तुं (1-3-202)	133	अन्तराङ्गं वहिरङ्गात् (1-2-109)	91
अचो यत् (1-3-136)	122	अन्तरपरिग्रहे (1-1-144)	51
अचो ह्रस्वदीर्घं (1-2-42)	73	अन्तरमपुरि वहिर्गोणे (1-1-116)	30
अच्छ गत्यर्थं (1-1-117)	52	अन्तर्गतार्हाङ्कविधिषु (1-1-130)	49
अनुपदेशे (1-2-7)	66	अन्तर्धी येनादर्शनम् (1-1-70)	21
अश्नेरुपसर्गे च (1-4-92)	153	अन्त्याजादिष्टिः (1-1-86)	24
अव् मात्रिको (1-1-90)	25	अन्त्याभावे (1-2-32)	71
अव्यतिस्मृति (1-3-32)	102	अन्यत्रान्यतोऽपि च (1-4-122)	159
अतिरतिक्रमणे (1-1-17-)	56	अन्येभ्योऽपि दृश्यते (1-4-251)	181
अत्यन्तापङ्गवे (1-4-157)	165	अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (1-4-99)	154
अयोमघोनो (1-1-120)	33	अपरी नर्त्तने (1-1-164)	55
अदर्शनं लोपः (1-1-88)	21	अपरोक्षे च (1-4-161)	166
अदादिभ्यो लृङ् (1-3-108)	117	अपवादविषये (1-2-102)	89
अदेद् गुणः (1-1-81)	23	अपात् क्लेश (1-4-71)	160
अदोऽनन्ते (1-4-102)	155	अपिः पदार्थमम्भावना (1-1-172)	57
अदोऽनुपदेशे (1-4-148)	52	अपेक्षतोऽधिमरः (1-2-65)	79
अधिकरणाचो (1-3-12)	98	अपे च लट् (1-4-205)	173
अधिकरणे (1-4-24)	141	अप्रतिरूपादयश्च (1-1-126)	39
अधिरा अनर्घकी (1-1-169)	56	अभावाद्बन्ध (1-4-206)	173
अधिराखरे (1-1-173)	57	अभिज्ञानचने (1-4-153)	164
अधिशीर्ष्याया (1-1-48)	16	अभिधानलक्षणाः (1-2-133)	96

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
अभिनिविशो वा (1-1-51)	16	आख्यातोपयोगे (1-1-71)	21
अभिरभागे (1-1-167)	56	आख्यानात् कृत (1-3-57)	107
अभिव्याप्ति इयः (1-4-274)	184	आगमा यद्गुणीभूता (1-2-79)	83
अभौ भुवो भूते (1-3-203)	193	आगमात् सर्वा (1-2-118)	93
अभावसोऽधिकरणे (1-3-174)	128	आदस्ताच्छाह्ये (1-4-13)	140
अमू अमी (1-1-106)	28	आदि प्लुपतिभ्या (1-3-175)	128
अर्तिद्वधूसूत्रानि (1-4-264)	182	आदो दध (1-4-6)	138
अर्थवदपातु (1-1-5)	5	आख्यादाभिधिव्योः (1-1-165)	55
अर्थवदग्रहणे (1-2-73)	82	आदलोपध (1-3-61)	10
अर्थवशाद् विभक्ति (1-2-71)	80	आज्यं घृते (1-3-164)	26
अर्थेऽभौवशे (1-1-153)	53	आद्यसुभगस्थूल (1-4-89)	152
अर्थः स्वामि (1-3-145)	123	आतक्षोपसर्गे (1-3-208)	134
अर्हः (1-4-14)	140	आतोऽनुपसर्गात् (1-4-4)	138
अर्हः प्रशंसायाम् (1-4-185)	170	आतो विजमनिन् (1-4-98)	151
अर्हतौ तृच् (1-3-188)	130	आत्मनपदे वा (1-3-89)	113
अलङ्घ्यनिराकृप् (1-4-190)	171	आत्मोदरक्षुधियु (1-4-37)	144
अलोऽन्यात् पूर्व (1-1-85)	24	आदरानादरयोः (1-1-142)	51
अवग्रहण्य (1-3-143)	123	आदिरितान्त्येन (1-2-1)	65
अवयवेऽप्यवयवि (1-1-57)	77	आदिर्मिदुडवः (1-2-12)	67
अविधीयमानोऽण् (1-2-4)	65	आदिशदचः (1-2-49)	76
अविभक्तिशस् (1-2-10)	67	आदेशादागम (1-2-117)	93
अविवक्षितविशेषे (1-4-147)	163	आद्यन्तवद् (1-2-52)	76
अवे ह्यसाम्याम् (1-3-221)	136	आद्यन्तानन्त (1-4-3)	143
अपहृषेचविभक्ति (1-1-28)	10	आर्धधातुकं दोषः (1-1-210)	64
अष्टाभ्यः शमादिभ्यो (1-4-198)	172	आवश्यकाधमर्ण्ययो (1-4-105)	156
असंज्ञाया च (1-4-132)	160	आवश्यकाधमर्ण्योर्द्वि (1-3-185)	130
असत्त्वे चवाहद्वि (1-1-118)	31	आशङ्काया च (1-3-8)	98
असिद्ध बहिरङ्गमन्त (1-2-84)	81	आशिते भुवो (1-4-58)	147
असूयैप्रयोदशाः (1-4-47)	145	आशिषि च (1-3-230)	137
अस्तात्यादिः प्राक् (1-1-184)	61	आशिषि हनः (1-4-70)	149
अस्ति नास्त्यस्त्यसि (1-1-125)	38	आमुयुवपरिषि (1-3-173)	127
अस्ति विद्यतीच् (1-1-178)	169	आहाराधेभ्यो (1-4-140)	162
अर्हं द्रुमे कृत (1-1-124)	37	इको गुणवृद्धौ (1-2-41)	72
आत्मी दिष्टौ फटी (1-1-137)	50	इत्यपहृषाग्रीकृभ्यः (1-3-206)	133
आख्यात् घाभ्यय (1-1-31)	10	इत्यनः सम्प्रसारणम् (1-1-80)	23

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
इहधारिभ्यां वात् (1-4-182)	170	अक्षोऽणो रलो (1-2-37)	71
इच्छार्थेभ्यो लिङ् च (1-4-170)	167	अतेरीयङ् (1-3-65)	109
इजादेतुंरुमतो (1-3-69)	110	अतोवृद्धिमाद् (1-2-21)	69
इजिञ्जनशिभ्यः (1-4-235)	178	अतिगदृक् (1-1-94)	154
इण्सुसामुवृम् (1-3-152)	124	अदुपषाच्चानृचि (1-3-153)	125
इरम्मदथ (1-4-52)	146	अस्य्या वा (1-3-87)	113
इरिज्जृथिस्तम्भु (1-3-91)	114	अहसोष्णत् (1-3-169)	127
ईददेद्दिवचनं (1-1-105)	28	अदिदृशुतादि (1-3-96)	114
ईयिवातनाश्वान् (1-1-145)	163	एकदेशविहितं (1-2-54)	77
उक्तार्थानामप्रयोग (1-2-93)	87	एकयोगनिर्दिशना (1-2-66)	79
उच्यैरुदात्तः (1-1-93)	25	एकानुबन्धकप्रहणे (1-2-98)	88
उम् (1-1-110)	29	एच इक् (1-2-40)	72
उता सवर्गः (1-2-2)	65	एजेः खर् (1-4-38)	144
उत्तरपदत्वे चा (1-2-61)	78	एलावेलाक्तेला (1-3-29)	101
उत्तानादौ कर्तरि (1-4-22)	141	ओत् (1-1-108)	29
उत्प्रतिभ्यामादि (1-4-107)	156	ओरावदयके (1-2-172)	127
उत्सर्गाववादयो (1-2-101)	89	वणेमनसी थदा (1-1-145)	31
उद्भिदुस्सुभ्यो (1-3-17)	98	कण्डूममुवल्गु (1-3-28)	100
उदि पचिपति (1-4-191)	171	कमेर्णिङ् (1-3-66)	109
उदि भासिदधि (1-3-199)	132	कम्पने चलिः (1-1-198)	63
उदो इजिबहिभ्या (1-4-42)	145	करणे यज् (1-4-115)	158
उपपदविभक्तेः (1-2-113)	92	कर्तरि चर्दिदेवतयो (1-4-266)	183
उपवसेरभोजना (1-1-50)	16	कर्तरि चारम्भे (1-4-137)	161
उपसर्गाः क्रिया (1-1-128)	40	कर्तरि ण्वल्लुजचः (1-3-186)	130
उपसर्गे च संज्ञायाम् (1-4-131)	160	कर्तरि णप् (1-3-107)	117
उपसर्गे इयः (1-3-220)	136	कर्तृयज्यं सङ्गते (1-3-147)	124
उपसर्गा कात्या (1-3-146)	123	कर्तृयुपमाने (1-4-110)	157
उपाजेऽन्वाजे (1-1-151)	52	कर्तृसीप्तिगतमं (1-1-38)	12
उपान्वय्याद्वाच (1-1-49)	16	कर्तृ...गत्सङ्गीव (1-3-13)	98
उपावयो रूपः (1-3-198)	132	कर्तृय लङ्गणे (1-4-174)	168
उतोऽधिके च (1-1-163)	55	कर्तृकर्मान्तरित (1-1-74)	22
उभययोगादिषु (1-2-17)	68	कर्तृकर्तरे च (1-3-103)	116
ऊं वाच्य (1-1-111)	29	कर्तृना क्रियया वा (1-1-56)	17
ऊर्जने छदिः (1-1-199)	63	कर्तृनि दम्पदि (1-3-196)	132
ऊर्ध्वगोहूर्तिहेतु (1-3-184)	129	कर्तृनि दनः कुप्यायाम् (1-4-116)	158
ऊर्ध्वसुरी चाङ्गीकारे (1-1-133)	49	कर्तृदण्डद्वयाम् (1-4-121)	158

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
अभिनिविशो वा (1 1 51)	16	आख्यातापयोगे (1 1-71)	21
अभिरभागे (1-1-167)	56	आख्यानात् कृत (1-3 57)	107
अभिभ्यादि ह्रस्व (1 4 274)	184	आगमा यद्गुणीभूता (1 2 79)	83
अभी भुवा भूते (1 3 203)	193	आगमात् सर्वा (1 2 118)	93
अमावसोऽधिकरणे (1-3 174)	128	आडस्ताच्छाह्ये (1 4 13)	140
अमू अभी (1 1 106)	28	आह प्लुतिभ्या (1-3-177)	128
अतिलघुसूत्रानि (1-4-264)	182	आहो दध (1-4-6)	134
अर्धवदधातु (1-1-5)	5	आह्वयादाभिधिष्यो (1-1 165)	77
अर्धवदपद्वे (1 2-73)	82	आह्वलोपध (1 3-61)	1
अर्धवशाद् विभक्ति (1 -71)	80	आज्य घृते (1 3-164)	26
अर्धेऽमौवरो (1 1 153)	53	आह्वयुभगस्यूल (1-4 89)	152
अयै स्वामि (1 1 145)	123	आतथ्योपसर्गे (1-3 208)	134
अहं (1-4 14)	140	आतोऽनुपसर्गात् (1-4-4)	135
अहं प्रशसायाम् (1 4 185)	170	आतो विज्मनिन् (1 4 95)	15
अहंतौ वृच् (1 3-188)	130	आत्मनपदे वा (1-3 89)	113
अतङ्कनिराकृप् (1 4 190)	171	आत्मोदरद्विषु (1 4 37)	134
अतोऽन्यात् पूर्व (1 1 85)	24	आदरादादर्या (1-1-142)	51
अवयवण्य (1 3 113)	123	आदिशितान्येन (1 2 1)	67
अवयवेऽप्यवयवि (1 - 57)	77	आदिर्मिदुडव (1 2 12)	67
अविधायमानोऽण् (1-2-4)	65	आदिशदच (1 2 49)	76
अविभक्तिशास्त्र (1-2 10)	67	आदशादागम (1 2-117)	93
अविवक्षितविशेषे (1 4 147)	163	आद्यन्तवद् (1-2 52)	76
अव ह्यभ्याम् (1 3 251)	136	आद्यन्तानन्त (1 4 3)	147
अपत्रयेव विभक्ति (1 1 28)	10	आर्धधातुक दोष (1-1-210)	64
अष्टाभ्य समादिभ्यो (1-4 105)	172	आवयवकाधमन्ययो (1 4 105)	156
अष्टायां च (1 4 132)	160	आवयवकाधमन्योर्ह (1 3 185)	130
असत्वे चवाहर्ह (1-1 118)	31	आचक्ष्वायां च (1-3 8)	98
असिद्धं बहिरात्मन्त (1 2 54)	81	आशिषि भुवे (1 4 55)	147
आसुर्योऽसुरेण (1 4 47)	145	आशिषि च (1 3 230)	147
आस्तादि प्राक् (1 1 184)	61	आशिषि ह्रस्व (1-4 70)	149
अस्ति नस्त्वस्मिन् (1 1-125)	38	आमुपुनरिषि (1 3 173)	127
अस्ति विद्वतीह (1 1 178)	160	आह्वारार्धभ्यो (1-4 140)	162
अस्ति ह्रस्व इत् (1 1-124)	37	इहो गुणद्वयो (1-2 41)	72
अस्ती रिप् प्लो (1-1-137)	50	इण्यपह्नादीभ्य (1 3 206)	133
अस्त्वत्त इत्यय (1-1-31)	10	इत्याद्यन्तवत् (1 1-80)	23

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
एवाध्याय्यां चतु (1-4-182)	170	चद्योऽन्तो ली (1-2 37)	71
एवध्याय्यो रिक् च (1-4 170)	167	च्येरीयर् (1-3-65)	109
इजादेयुंमतो (1-3 69)	110	च्योर्द्विम् (1-2 21)	69
इजिगुनधिम्य (1-1 255)	178	च्योर्द्विम् (1-1 94)	164
इजुगुगुम् (1-3-152)	121	च्युनच्युन्यु (1-3-153)	123
इज्मदथ (1-1 52)	116	च्युन्यु च (1-3 87)	113
इजिगुधिम्य (1-3-91)	111	च्युन्यु (1-3-169)	127
इदेदेद्विचयन (1-1 105)	25	च्युन्युतादि (1-3 96)	114
इदिबाननाश्चान् (1-1 145)	163	च्युन्युनिदिशता (1-2 66)	72
उपायांनामप्रयोग (1-2 93)	87	च्युन्युन्युन्यु (1-2-98)	88
उच्येयदाता (1-1 93)	25	च्युन्यु (1-2 40)	72
उच्यु (1-1-110)	29	च्युन्यु (1-4 38)	144
उजा उच्येः (1-2 2)	65	च्युन्युन्युता (1-3 29)	101
उत्तरपदने च (1-2 61)	78	च्युन्यु (1-1 105)	29
उत्तानादी च्येति 1-4-22	141	च्युन्युन्यु (1-3 172)	127
उत्प्रतिष्ठापनादि (1-1 107)	156	च्युन्युन्यु धदा (1-1-140)	51
उत्प्रतिष्ठापनादि (1-2-101)	89	च्युन्युन्युन्यु (1-3-28)	160
उत्प्रतिष्ठापनादि (1-3-17)	98	च्युन्युन्यु (1-3 66)	102
उदि च्युति (1-4 191)	171	च्युन्युन्यु (1-1-198)	63
उदि आद्यदि (1-3-192)	132	च्युन्युन्यु (1-4 115)	158
उदी इतिच्युति (1-4 42)	145	च्युन्युन्युन्यु (1-4 266)	155
उत्तरच्युति (1-2-113)	92	च्युन्युन्युन्यु (1-4-137)	161
उत्तरच्युतिभोजन (1-1 50)	16	च्युन्युन्युन्यु (1-3 186)	151
उत्तरच्युति, विद्या (1-1-125)	10	च्युन्युन्यु (1-3 107)	117
उत्तरच्युति च्युन्युन्यु (1-4 151)	160	च्युन्युन्यु (1-3 117)	124
उत्तरच्युति इति (1-3 200)	136	च्युन्युन्युन्यु (1-4 110)	157
उत्तरच्युति च्युन्यु (1-3 146)	123	च्युन्युन्युन्यु (1-1 15)	12
उत्तरच्युतिन्यु (1-1 151)	2	च्युन्युन्युन्यु (1-3-15)	58
उत्तरच्युतिन्यु (1-1-49)	16	च्युन्युन्यु (1-4 174)	164
उत्तरच्युतिन्यु (1-1-125)	132	च्युन्युन्यु (1-1 74)	22
उत्तरच्युतिन्यु (1-1 107)	25	च्युन्युन्यु (1-3 107)	117
उत्तरच्युतिन्यु (1-2 17)	87	च्युन्युन्यु (1-1-127)	17
उत्तरच्युतिन्यु (1-1-111)	29	च्युन्युन्यु (1-3 117)	124
उत्तरच्युतिन्यु (1-1-19)	65	च्युन्युन्यु (1-4 117)	158
उत्तरच्युतिन्यु (1-3 154)	121	च्युन्युन्यु (1-4 117)	158
उत्तरच्युतिन्यु (1-1-13)	29	च्युन्युन्यु (1-4 117)	158

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
कर्मण्यण् (1-1-1)	138	कतौ कुण्डपाय्य (1-3-180)	129
कर्मप्रवचनीया (1-1-159)	54	कव्ये वा (1-4-103)	155
कपेरनिटो (1-4-276)	154	क्रियानिमित्तं (1-1-2)	11
कारिकाचिदाचय (1-1-132)	49	क्रियान्वाक्यानाञ्च (1-3-58)	107
कार्यकालं संज्ञा 1-2-128)	95	क्रियाविशेषणकाल (1-1-41)	13
कियत्तद्वदुपु (1-4-20)	141	क्रीडिमुपिभ्यामादि (1-4-200)	173
कित्ति संज्ञय (1-3-2)	97	कुधद्वेष्ट्यां (1-1-61)	19
किमिटोऽन् (1-2-0)	66	कुधद्वेष्टरूप (1-1-53)	16
कुर्यं धने (1-1-165)	126	कुधभूपार्येभ्यश्च (1-4-222)	176
कुमारशीर्षयो (1-4-76)	150	कुशियसिभ्यामादि (1-4-271)	184
कुपिरजोः कर्म (1-3-115)	118	कचित् करणेन (1-1-37)	12
कृन्ः करणे 1-4-90)	153	कचित् पूर्वम् (1-2-122)	94
कृन् सुपुण्यपाप (1-4-118)	158	कचिदनुवर्तते (1-2-68)	80
कृष्ण वा (1-1-174)	57	कचिदुभयगति. (1-2-85)	8
कृष्यो वा (1-1-150)	52	किप् च (1-4-100)	155
कृषो हेतुताच्छीर्या (1-4-30)	142	किच् प्रत्यभूण (1-4-117)	158
कृतत्वचनर्णान् (1-3-12)	104	क्षिपरटवदवादि (1-4-216)	175
कृतस्यात्मरणे (1-4-156)	165	क्षेमप्रियभद्र (1-4-57)	147
कृतद्वितक (1-1-1)	6	सगागोरग (1-4-67)	149
कृत्याः प्राक् णुल (1-1-12)	7	खनेरी च (1-3-154)	125
कृत्याः प्रियातिसर्ग (1-3-183)	129	सन्धारममाने (1-4-113)	157
कृत्रिमाकृत्रिमयो. (1-2-66)	86	गतयथ (1-1-131)	49
कृत्योर्थः (1-1-186)	61	गतिज्ञानप्रत्यय (1-1-42)	14
कृद्ग्रहणे गति (1-2-25)	69	गत्यर्थारम्भक (1-1-139)	161
कृद्रावरूपो (1-2-105)	90	गदमदयभिभ्यो (1-3-141)	123
कृद्विधौ सप्तमीस्थं (1-1-26)	9	गमेस्त च (1-4-236)	178
कृन्नेजन्तः (1-1-151)	60	गलेचोपक (1-3-187)	130
कृषिण्युनिर्वाणि (1-3-157)	125	गवादिषु विन्दे (1-3-215)	135
कृष्यस्याः कर्मकर्तारि (1-3-158)	125	गस्थकन् (1-3-225)	136
केलिमर् कर्मकर्तारि (1-3-135)	121	गायोऽनुवर्णान् (1-4-87)	162
कौटिल्य एव (1-3-33)	102	गिरो रथ (1-3-207)	134
कृत्तवन् निष्ठा (1-1-14)	7	गिरी द्वि (1-4-25)	141
कृत्तवन् (1-4-135)	161	गृध्रश्च विच्छि (1-3-64)	109
कृत्योऽनुवर्णान् (1-1-182)	61	गृध्रो गर्हायाम् (1-3-3)	97
कृत्तवन् (1-3-14)	95	गृध्रगृया रोहायाम् (1-1-136)	50

सूत्रम्.	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
गेहे कः (1 3-224)	136	जीवितेरनुत् (1 4 142)	162
गोप्त्र सम्प्रदाने (1-4 82)	151	जीवितापनिषदा (1-1-157)	54
गौगमुह्ययो (1-2 86)	85	जुगुप्साविराम (1 1-66)	20
ग्रह (1-3 223)	136	जुचद्रम्यदन्दम्य (1 4 221)	176
ग्रहस्थापराधि (1-3-197)	132	जुजुलुप्सादेश (1-1 3)	6
ग्रामलास्या (1 4-196)	172	जुहोतेदं च (1 1 255)	181
ग्लान्यावतु (1 1-203)	63	जुहोत्यादिभ्यः श्च (1 3 109)	117
घटपटीधनुर्दण्ड (1 4 16)	140	जय वक्तु (1 4 195)	172
घटादय आत्मनेपदिनः (1 1 189)	62	जलद्वलगत (1 1 202)	63
दिह् (1-2 31)	70	जलादिदुर्नीभूयो ण (1-3-217)	136
चक्रित्वाति (1-4-241)	179	योत च प्रागत् (1-4 267)	184
चरेरादि चापुरी (1-3 142)	123	टकितायाद्यन्ती (1-2 36)	71
चरेष्ट (1-4-26)	112	ट् लक्षणे (1-4 77)	151
चलनसन्दायोद् (1-4 219)	176	टिग्मिच्छिदादि (1-1-87)	24
चातुष्टयमुत्तराय (1 2 67)	80	दध (1 1 64)	148
चारौ वा (1-4-74)	150	डाज्जेदित्तिन्न (1-3-18)	94
चिर्याग्निसित्ये (1 3-182)	129	ड क्षयिगमेत् (1 1 254)	182
चित्रक भाष्ये (1-3 27)	100	गिच्यन्ति (1 1-51)	76
चिप्रीकरणे प्राप्ति (1-3 62)	108	गियनो (1-2 60)	78
चीवरादत्रने (1-3 55)	107	गिरिद्रुमकमिन्व (1-3-81)	113
शुद्ध (1-2-14)	67	गिरिद्रुमात्मनेपदा (1 3-105)	116
शुरादिभ्यो गिच् (1 3-36)	103	गुट् च (1-3 226)	137
शेरमौ (1-4-120)	155	तं वर्नेयति रोमस्य (1-3 20)	99
ष्व्यर्थे गृहो (1-3 16)	94	तदानात्काम (1 1 24)	9
ष्व्यादिः प्राक् (1-1-185)	61	तच्छाततदर्थं (1 4 188)	171
छिदिभिदिभ्यां (1-4-233)	176	त ते विधीयमान (1-1-9)	6
त्रयादयथा शास (1-1-79)	20	तत्त्वान्नाक्याने (1 1 176)	169
जनिट् प्रकृति (1 1-72)	21	तत्पुत्रः स्यात्ता (1-1-29)	10
जनीतृपुनसु (1-1 191)	62	तयापुत्रं या (1-1-39)	13
त्रयतेदलौ (1-4-166)	126	तदादी च (1-4 1 7)	166
त्रयभिदाष्ट (1-1-225)	177	तदुभय शिखर (1-1-8)	6
जागृह्ण (1-1 237)	179	तदेवचन (1-1-76)	22
जघ्णो वा (1 3 71)	110	तद्विभक्त्यर्थः (1-1-183)	61
जायावति रसने (1-4 1 0)	160	तद्विभक्त्यर्थो लङ्गा (1-1-30)	10
विद्योऽनपने लट् (1-1-200)	63	तद्विभक्त्यर्थः (1-3-118)	119
वृत्तस्थे (1-4 227)	177	तद्विभक्त्यर्थः (1-3-50)	118

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्	पृष्ठम्.
तनूकरणे तक्षः (1-3-122)	119	दल्विलिखलि (1-1-192)	6
तन्मध्यपतित (1-2-80)	83	दाज्ञधाद्योर्वा (1-2-216)	135
तपस क्यच् (1-3-24)	100	दाधागति (1 -78,	111
तपस्तप.कर्मकात् (1-3-106)	117	दाधेत्सिञ्चद (1-4-229)	177
तयो कृवः (1-4-127)	150	दानीयादय (1-3-132)	121
तरप्पतमपौ घः (1 1-16)	7	दारावाडोऽण (1-4-73)	150
तव्यद्वत्तव्यानीयरः (1 1 128)	20	दिवस्त्रजौ कर्मणि (1-4-93)	154
तव्यादयः प्राक् (1 1-11)	7	दिग्भसहे च (1-4-23)	141
तसिवतिना (1-1-187)	61	दिव करणम् (1-1-52)	16
तस्मै कामति (1-3 19)	99	दिवादिभ्य. श्यन् (1-2-11)	117
तस्य प्रयोजको (1-1-34)	11	दीपजननुध (1-3-94)	114
तस्यादित वदात्त (1 1-96)	26	दीपिकम्प्यजसि (1-4-242)	171
ता तत्कालः (1-2 3)	65	दीर्घे च (1-1-99)	26
तान्येकवचन (1-1-22)	8	दुह्य (1-3 96)	115
तापेर्द्विषत्परयो (1-4-50)	146	डादपन्थो सर्म (1-1-36)	12
तिहा त्रीणि त्रीणि (1-1-20)	8	दुहो ड्वय (1-4-104)	156
तिहुमुपो विभक्तिः (1-1-19)	,,	दूर्क्षणेफलेषु (1-3-219)	135
तिज क्षमायाम् (1-3-1)	97	दृणादेर्द्वैत्वथ (1-4 257)	181
तिरोऽन्तर्धौ (1-1-149)	52	दृशे कनिष् (1-4-124)	159
तिण्युण्यसिध्या (1-3-162)	126	दृश्यभिवाद्यो (1-1-44)	15
तुदादिभ्य शः (1-3-116)	118	दृश्यर्थाया च (1-3-60)	108
तुमर्हादिच्छायाम् (1-3-7,	98	दृ भये (1-1-194)	62
तुरादिषु खड् च (1-4-63)	148	देववातयोरपे (1-4-36)	144
तुर्यस्यानास्य (1-1-101)	26	देविकुशोद्योप (1-4-218)	175
तुस्ताद् विहनने (1-3-47)	105	दोऽप. (1-2-5)	65
तुन् (1-4-189)	171	द्युतिगमोद्य (1-4-256)	181
तेनातिक्रामति (1-3-50)	106	द्वयमभ्यस्तम् (1-1-78)	23
ते प्राग् धातोः (1-1-158)	54	द्वयो. पर्यायेणाच (1-4-175)	168
तेऽभ्ययम् (1-1-175)	57	द्विमात्रो दीर्घे (1-1-91)	25
त्यक्तयदेतद् (1-1-113)	30	द्विर्वचनेऽचि (1-2-50)	76
त्रसिगृथिगृथि (1-4-197)	172	द्विषः चानौ (1-4-183)	170
त्रिमात्र प्लुतः (1-1-92)	25	घ कर्मणि घृन् (1-4-260)	182
दंशेरथिद् (1-4-262)	182	धातो स्वरूप (1-2-91)	86
दयायास् (1-3-70)	110	धातोऽरिर् (1-2-11)	67
दधिपतिगृहि (1-4-228)	177	धातोर्द्वयोदोकाच (1-3-30)	101
दर्शज्वरदोष (1-4-72)	150	धातोर्द्वेन्यापारे (1-3-56)	107

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्	पृष्ठम्.
धातोस्तिङ्शित् (1-1-219)	64	नानिष्टार्थां शास्त्र (1-2-123)	94
धारिपारिवेयुदेशे (1-3-212)	134	नानुबन्धकृता (1-2-99)	88
धारिस्तमर्णः (1-1-59)	18	नानोस्तपः (1-3-101)	115
धारिर्ध्व (1-4-60)	148	नान्वाचीयमान (1-2-96)	87
धेदृश्चिभ्या वा (1-3-85)	113	नायश्चास्तेपे (1-3-83)	112
ध्म पाणिक् (1-4-41)	144	नासिकानादी (1-4-40)	144
ध्म सम्प्रसारणं (1-4-254)	181	नित्य शित्यायादय (1-3-67)	109
ध्रुवमगायेऽनादानम् (1 1 65)	20	नित्यं हस्तेपाणा (1-1-155)	53
न कम्पमिचम* (1-1-204)	63	नित्यप्रवृत्ते (1-4-169)	167
न कर्मयोगे (1-3-98)	115	नित्यमन्यत्रोत्तरत्र (1 4-190)	170
नक्षत्रयोगे ङि (1-3 63)	108	निन्दहिंस्रिण (1-4-217)	175
नखमुचकाक (1-4-10)	139	निपात केवलाज्जनाङ् (1-1-107)	29
नगरे चाद्विस्तिनि (1-4 84)	152	निमित्ताभावे (1-2-94)	87
न चुचुचणचर (1-2-16)	68	निरुक्त्वक (1-2-97)	82
नमि मृड (1-4-275)	184	निरवकाशं शास्त्र (1-2-110)	92
नञ्युक्तस्य (1-2-92)	86	निर्दिश्यमानस्या (1-2-38)	72
न तिबनुबन्ध (1-2-78)	83	निषेधे देशे (1-4-69)	149
नदभयप्लुगृ (1-3-190)	131	नीचैरुदात्त (1-1-94)	25
न दुह (1 3-104)	116	नीदापशामुद्यु (1-4-261)	182
न नीखायादि (1-1-45)	15	नृ नये (1-1-195)	62
ननौ पृष्ठप्रति (1-4-162)	166	नेच्छात्तन (1-3-9)	98
नन्दिवाशिमदि (1-3-192)	131	नौ संज्ञायाम् (1-3 214)	135
नन्वीर्वा (1-4-163)	166	पचातवद (1-3 189)	131
न पदान्तद्विर्वचन (1-2-45)	74	पञ्चम्या परस्य (1 2-29)	70
न प्रातिपदिकेन (1-2-26)	70	पञ्चम्यामजात्री (1-4-129)	160
नम स्वयंभूय (1-1-179)	60	पण गतौ (1-1-2 18)	64
नमसः पूजायान (1-3 25)	100	पदस्ते विष्णु (1 3 42)	114
न यान्तसुददीप (1-4-223)	176	पदाधिकारे (1-2 23)	69
न लुमना प्रकृते (1-2 99)	78	पदास्तेरिपस्य (1-3 168)	127
न वर्णाग्निस् (1-2-74)	82	परस्यादेः (1-2-33)	71
न वर्णाश्रय (1-2-82)	84	पराजेरसोड (1-1 69)	21
न द्युमद्वच (1-3 35)	103	पारमाणार्थ (1 4- 4)	145
न ह्यश्वयत्तु (1-4-153)	164	परिच्योर्गुणश्च (1-3-204)	133
नाह्वयानात् (1-3 59)	108	पारिच्योर्दह (1-4-214)	174
नाजानन्तय (1-2 80)	85	परोक्षे च प्रयोस्त्र (1-4-151)	164
नाजहरी (1-1-102)	28	परोक्षे लिट् (1-4-155)	167

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
परी देवमुद्दिभ्याम् (1 4 217)	175	प्रवचनीयोप (1 3 130)	121
पर्जन्यवलक्षण (1 2 126)	45	प्रवृत्तापरते (1 4 167)	167
पाघ्राभमाधेट (1 3 210)	134	प्रव्यर्हुव (1 4 213)	174
पाणिघताङ्घौ (1 4 85)	152	प्रष्टव्ये चासन (1 4 109)	165
पाणौ सृज (1 3 170)	127	प्रसारिणो ङ (1 3 269)	134
पापति (1 4 240)	179	प्रसिद्धे सहचारत (1 2 87)	85
पाम्पी धूसी (1 1 134)	50	प्रहरणादिष्वदण्डा (1 4 18)	140
पाप्यधाय्ये (1 3 177)	128	प्राग्जितीया (1 1 15)	7
पाशाद् विमोचने 1 3 46)	105	प्राग्मिश्रानिपाता (1 1 117)	31
पुच्छादुदसने (1 4 53)	106	प्रातिदिकप्रहणे (1 2 76)	82
पुन प्रसङ्ग (1 2 121)	94	प्रात् क्षथ (1 4 7)	139
पुरन्दरभगन्दरौ (1 4 71)	146	प्रादुराविधौ (1 1 140)	51
पुरस्तादन्वादा (1 2 105)	89	प्राध्व बन्धनानु (1 1 106)	54
पुरि लुड चास्म (1 4 164)	166	प्रापयोजनि (1 4 192)	172
पुराप्रताप्रपु (1 4 28)	142	प्रियवशयोर्वद (1 4 48)	146
पुरोऽस्तमव्यये (1 1 146)	52	प्रुल्लसम्भ्य (1 3 229)	137
पुव सज्ञायाम् (1 4 265)	183	प्रे जसूभ्यामिनि (1 4 226)	177
पूङ्ग्यजिभ्या (1 4 186)	171	फलेमलरजस्सु (1 4 35)	143
पूर्ववासिद्धे (1 2 48)	75	बधरेर्दाप्य (1 3 4)	97
पूर्वपरावर (1 1 114)	30	वलवन्नित्य (1 2 108)	91
पूर्वे कर्तारि (1-4 29)	142	बहुगणवतुडति (1 1 17)	7
पोरदुपधात् (1-3 139)	122	बहुलम् (1 3 126)	120
प्रकृतिप्रहणे (1 2 77)	83	बहुविबवहस्तितेषु (1 4 45)	145
प्रकृतिवदनु (1 2 53)	77	बाणोष्मकेनेभ्य (1 3 21)	99
प्रकृतिवृत्ते (1 2 124)	95	ब्रह्मकृतशत्रु (1 1 80)	151
प्रकृत्यधिसारे (1 24)	69	ब्रह्मज्यवपुर्व्य (1 4 134)	160
प्रणाम्योऽयम्मत (1 3 176)	128	ब्रह्मणि वद (1 4 109)	156
प्रति प्रतिनिधि (1 1 168)	56	ब्रुव शित् (1 3 191)	131
प्रत्यय पर (1 2 134)	96	भक्षेरर्दिसार्थस्य (1 1 47)	15
प्रत्ययप्रहणे यस्मात् (1 2 24)	69	भजा वि (1 4 97)	154
प्रत्ययलोरे (1 2 58)	78	भञ्जे कर्मकर्तारि (1 4 232)	178
प्रत्ययस्य लुक्लु (1 1 80)	25	भञ्जयथ (1 3 137)	122
प्रत्यये च तत्तु (1 4 179)	169	भाण्डात् समाचयन (1 3 54)	107
प्रत्याङ्भ्या धुव (1 1 66)	19	भावकर्मणो (1 3 100)	117
प्रत्यय वाक्यपारि (1 2 130)	96	भावकर्मणो ङ (1 1 136)	161
प्रत्ययसमन्वय (1 1 127)	30	भावकर्मणो रा ण्यत (1 3 127)	120

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
समुपदेशोऽऽ (1 4 173)	168	यास्तस्यप्योरजि (1 1 46)	145
समुपदेशम्भूता (1 1 166)	55	वारणार्पणानी (1-1 69)	21
सट् शतृशान्ता (1 4 171)	167	यार्णात् प्राकृतम् (1 2 111)	92
सट् स्मे (1 4 160)	166	यार्दोली सेवाली (1 1 135)	50
सलाटे तप (1 4 49)	146	यावत्वावत्सैतुवे (1 1 119)	32
सलाकवतद्विते (1 2 15)	67	वास्तव्य कनरि (1 3 129)	121
सपपत्तपदस्था (1 4 224)	176	विक्रिय कुत्मायाम् (1 4 123)	159
सिंहलोगवाशिषि (1 4 278)	184	विदे विष (1 3 73)	111
सिट् क्वमु (1 1 144)	162	विदेश (1 4 234)	178
सिपथ (1 3 213)	135	विपरिप्रेतु सते (1-1 210)	174
सिपिसिचिह्नयतिभ्य (1 3 88)	113	विप्रतिषेधे (1 2 119)	93
सिद्धिचिप्याम्यधि (1 3 218)	136	विभक्त्यन्त पदम् (1 1 25)	9
सुगन्तज्ज्ञेभ्य (1 2 114)	92	विवक्षात कारकाणि (1 2 63)	79
सुप् बहुलम् (1 3 31)	102	विशयी विपयी च (1 3 205)	133
सुदि सिच् (1 3 76)	111	विशेषातिदिष्ट (1 2 70)	80
सुह (1 1 146)	163	विश्वगन्वगमनुष्क् (1 1 178)	59
सुह्मुस्वरयो (1 1 188)	61	विद्यायसो विद् च (1 4 62)	146
सुमदचर (1 3 34)	102	वृत्तिरुभितदिचरि (1 4 193)	172
सुवा नो णथ (1 3 1 11)	132	प्रताविरत (1 4 168)	167
साट् कृन्थ (1 3 71)	111	प्रुदिरादैच् (1 1 82)	23
लोपादजादेश (1 2 116)	93	प्रुदिर्यस्याचा (1 1 83)	23
लोप्रोऽनुमार्जने (1 3 48)	105	वेत्तीच्छत्योर्जु (1 4 213)	179
वचिप्रच्छथोरप्र (1 4 273)	181	वेत्त श्रमुथ (1 4 181)	170
वद मुपि क्यप च (1 3 148)	124	वौ नीपूष्ण्या (1 3 167)	157
वराकलुक् (1 2 47)	7	वौ विचक्रथ (1 4 204)	173
वरिवत् परि (1 3 26)	100	व्याख्यानतो विशेष (1 9 132)	96
वज्र्ये नीध्याम् (1 1 911)	64	व्याघ्रात्रे प्राणि (1 3 210)	134
वर्तमाने लट् (1 4 166)	167	व्यामिध्रे च (1 4 148)	163
वपड् वीपट् (1 1 139)	50	प्रताद् भोजन (1 3 44)	105
वसेर्जापरणसन्ततो (1 4 149)	163	प्रताभोदध्ययो (1 4 111)	157
वस्नात् समाच्छादने (1 3 49)	105	शक्तिविचिती (1 3 140)	122
वदाभयोलिङ् (1 4 43)	145	शक्तिवयस्ताच्छे (1 4 187)	171
वहरनियत्कर्तु (1 1 46)	15	शतृशान्तौ (1 1 13)	7
वद्य करणम् (1 3 1 14)	123	शब्दवैरवलडा (1 3 23)	99
वाकाङ्क्षायां (1 4 154)	164	शमि धातो (1 4 19)	141
वाच्ययो हते (1 4 53)	146	शम्बदर्शने (1 1 205)	64

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
सल इणुपपात् (1 3 81)	112	सत्सुद्विपदुह (1 4 101)	156
शाष्टसाग्रा (1 3 79)	112	सनादिद्विरुक्षौ (1 1 77)	23
सान्दानोर्वा (1 3 6)	98	सनाद्यन्ताश्चा गिरु (1 1 4)	5
शास्यसुब्या (1 3 86)	113	सनाद्यसिभिर्दिभ्य च (1 4 243)	179
शादनेकाल् (1 34)	71	सन्निपातलभणौ (1 2 82)	84
शीर्ष पार्श्वदौ (4 21)	141	सन्नियोगिण्यानां (1 2 95)	87
शीर्षाभिसिञ्जयञ्जि (1 4 269)	133	सप्तम्या जनेदं (1 4 128)	159
शीर्षाकामिमक्ष्या (1 4 3)	138	सप्तम्या निर्दिष्टि (1 2 28)	70
शीर्षारक्षिसि (1 4 270)	183	सप्तम्य (1 4 5)	188
शुक्लमुक्तुक (1 1 121)	34	समत्यपाभिष्यभिषु (1 4 208)	174
शुनीस्तनमुञ्ज (1 4 39)	144	समनुव्यवयु रथ (1 4 209)	174
शृङ्गिभ्यामाह (1 4 246)	150	समथानिकया (1 1 177)	58
शृङ्ग्यो निलम् (1 3 97)	115	समर्थ पदावधि (1 2 72)	80
शोकापनुदत्त (1 4 11)	139	समवपूर्वाच (1 3 171)	127
श्ला ऋषादिभ्यश्च (1 3 124)	120	समथ (1 4 75)	150
श्रद् दघातौ (1 1 129)	49	समाहो सुवो वा (1 3 222)	136
श्रा पाके (1 1 196)	62	समानघातौ कमणा (1 1 35)	11
श्रिन्तुश्रुज्वायतस्तु (1 4 25)	181	समाना ययदादिषु (1 4-96)	154
श्रुक्वधिवा (1 3 120)	119	समासानुरण (1 1 7)	6
श्रुशाविशवसि (1 3 200)	133	समासात्त गम (1 2 100)	88
श्रुसदवसिभ्या (1 4 143)	162	समासे प्रथमानिर्दि (1 1 27)	9
श्राघद्वह्वा (1 1 58)	18	समाहार स्वरित (1 1 95)	26
श्रिय (1 3 82)	112	समि ऋदिद्विपि (1 3 195)	132
श्रुप्शीङस्था (1 4 138)	161	समि ञरिपूज्जिभ्याम् (1 4 203)	173
श्वताश्वाभतर (1 3 41)	174	समि वा (1 3 156)	125
श प्रत्ययस्य (1 2 13)	67	समुदाये वाक्य (1 2 131)	96
पठथान्यस्य (1 2 30)	70	सम्प्रत्येत्स (1 4 212)	174
सयसथ (1 3 114)	118	सम्प्रसारण सम्प्रसा (1 2 112)	92
सयान गुरु (1 1 93)	26	सम्बुद्धावितौ वा (1-1 109)	29
सव्यनुप्रयु वद (1 4 207)	174	सम्बाधनप्रयमान्त (1 1 75)	22
सव्यो सृज (1 4 211)	174	सम्बाधन च (1 4 172)	168
सधत्तुविदावि (1 1 180)	60	सबहुलाश्च (1 4 55)	147
सधत्तुद्विद्वत् (1 3 16)	98	सर्वविश्वानुभोग्यौ (1 1 112)	29
सहृद्गतौ विप्रतिपथ (1 2 120)	94	सर्वस्यप्रात्ययता (1 4 65)	148
सञ्ज्ञ सहार्थ (1 1 38)	50	सर्वेभ्या ताव (1 2 115)	92
सत्यापवदानाम् (1 3 40)	104	सर्वेभ्या दनुसम्प्रसौ (1 4 277)	184

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
सर्वे मितः (1-1-190)	62	स्तम्भकर्णयो रमि (1-4-15)	140
सर्वे सहः (1-4-54)	147	स्तम्भशङ्कतोरिन् (1-4-33)	143
सस्यादिरा (1-1-10)	7	स्पानिवदादेशो (1-2-43)	73
सहायै (1-1-161)	55	स्थानेऽन्तरतम. (1-2-39)	72
सहिबालिवाहिभ्यः (1-4-239)	179	स्थूलादीनाचष्टे (1-3-39)	104
सहे च (1-4-126)	159	स्थेयोऽधिकरणे (1-3-138)	122
सायान्मिध्याविन्ता (1-1-152)	53	स्थेशमासपिस (1-4-248)	180
सापकृतमं करणम् (1-1-55)	17	स्नानीषादय. करणे (1-3-131)	121
साधौ (1-4-108)	156	स्पृशिमृशिकृपि (1-3-77)	111
साक्षाप्यनिकायौ (1-3-179)	128	स्पृशोऽनुदके किन् (1-4-91)	153
सार्वधातुके यक् (1-3-102)	116	स्पृष्टेरीप्सितौ वा (1-1-60)	18
सिद्धिः क्रियादेर्लोकात् (1-1-1)	5	स्पृ वाध्याने (1-1-193)	62
सिद्धे सत्यारम्भो (1-2-90)	86	स्यतासी कृत्तुः (1-3-75)	111
सीरसूकरास्ते (1-4-263)	182	स्वं रूपं शब्दस्या (1-2-18)	68
श्रुः पूजयाम् (1-1-170)	56	स्वतन्त्रः कर्ता (1-1-33)	11
शुखदुःखतृप् (1-3-22)	99	स्वपितृपितृभ्यो (1-4-245)	180
शुभो यजमाने (1-4-184)	170	स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् (1-1-115)	30
सुतमितजन (1-4-61)	148	स्वरदीर्घयलोपेषु (1-2-46)	74
शुद्धोरधिकरणे (1-4-68)	149	स्वरन्तःसमुतः (1-1-176)	57
सुपः कर्मणः काम्यच् (1-3-10)	98	स्वादिभ्यः श्नु (1-3-119)	119
सुपा प्रथमा (1-1-21)	8	हरतेर्हतिनापयो (1-4-34)	143
सुपि स्थापास्ता (1-4-8)	139	हर्षग्लपनयोर्मदिः (1-1-201)	63
सुपो धात्वर्थे (1-3-37)	103	दलन्यम् (1-2-8)	66
सुप्यजातौ तच्छीत्ये (1-4-106)	156	हलिकत्योरच (1-3-43)	104
सुयन्निभ्यां कुवनिप् (1-4-141)	162	ह्रस्वो मिथः सिद्धाः (1-1-84)	24
सुराशीर्ष्वोः पिब. (1-4-88)	152	ह्रस्वो हो शानच् (1-3-125)	120
सुसर्वाथेदिक् (1-2-20)	68	ह्रस्वतोर्लङ् च (1-4-158)	165
सूये च सार्यर्थे (1-4-17)	140	हस्ताग्रसुप् (1-4-81)	151
सूये लिङ्गवचना (1-2-64)	79	हस्तिबाहु (1-4-83)	151
सुपस्वदः वमरच् (1-4-230)	178	हाक्हादिभ्यां (1-3-227)	137
सुजः श्रदावति (1-3-93)	114	हीने (1-1-162)	53
सुजः श्राद्धे (1-3-111)	118	ह्रस्वोर्वा (1-1-43)	14
सेनादीनावर्भ (1-3-51)	106	ह्रस्वोऽज् वयोनुद्यम् (1-4-12)	139
सोमे सुमः (1-4-119)	158	ह्रस्वं लुप् (1-1-97)	26
स्वदिरवपरिभ्यां च (1-1-207)	64	ह्रस्वानामथ (1-4-2)	136
स्तन्मुस्तन्मु (1-3-123)	119		

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

	RS	AS	P
भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjarī (Stuti) by H H Svāti Śrī Itāma Varma Maharāja	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्ध Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H H Svāti Śrī Itāma Varma Maharāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koul Tampuran	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series

No 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakara of Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	1	0	0
No 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणमूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Dakṣina- murtistava by Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock)	0	2	0
No 3—नलाभ्युदय. Nalabhyudaya (Kāvya) by Vamana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition)	0	4	0
No 4—शिवलीलार्णव Sivalīlarnava (Kāvya) by Nīlakanṭha Dīkṣita (out of stock)	2	0	0
No 5—व्यक्तिविवेक. Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima Bhaṭṭa with commentary (out of stock)	2	12	0
No 6—दुर्घटवृत्तिः Durghatavṛtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock)	2	0	0
No 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapra- śika (Vedānta) by Śaḍāśiveṇḍrīśara- svatī (out of stock)	2	1	0
No 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Kavi Varma Bhaṭṭa (out of stock)	1	0	0

- No. 9—**विरुपाक्षपञ्चाशिका** Virupaksapancasika
(Vedānta) by Virūpākṣanāṭha with
the commentary of Vidyācakra-
vartin (*out of stock*). 0 8 0
- No. 10—**मातङ्गलीला** Matangalīla (Gajalakṣaṇa)
by Nīlakaṇṭha (*out of stock*) 0 8 0
- No. 11—**तपतीसंवरणम्** Tapatisamvarana
(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with
the commentary of Śivarāma
(*out of stock*). 2 4 0
- No. 12—**परमार्थसारम्** Paramarthasara (Vedānta)
by Ādiśeṣa with the commentary of
Rāghavānanda (*out of stock*). 0 8 0
- No. 13—**सुभद्राधनञ्जयम्** Subhadradhananjaya
(Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with
the commentary of Śivarāma
(*out of stock*) 2 0 0
- No. 14—**नीतिसारः** Nitisara (Nīti) by Kāmandaka,
with the commentary of Śaṅkarārya
(*out of stock*). 3 8 0
- No. 15—**स्वप्नवासवदत्तम्** Svapnavasavadatta
(Nāṭaka) by Bhāsa (*second edition*). 1 8 0
- No. 16—**प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्** Pratijñayaugandha-
rayana (Nāṭaka) by Bhāsa
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 17—**पञ्चरात्रम्** Pancaratra (Nāṭaka) by
Bhāsa (*out of stock*). 1 0 0
- No. 18—**नारायणीयम्** Narayaniya (Stuti) by
Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment-
ary of Deśamangalavārya
(*second edition*). 4 0 0
- No. 19—**मानमेयोदयः** Manameyodaya (Mīmāṃsā)
by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa
Paṇḍita (*out of stock*). 1 4 0
- No. 20—**अविमारकम्** Avimaraka (Nāṭaka) by
Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 21—**बालचरितम्** Balacarita (Nāṭaka) by
Bhāsa (*out of stock*). 1 0 0

- No 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य दूतघटोत्कच-कर्णभारो-
रमङ्गानि Madhyamavyayoga-Duta-
vakya Dutaghatotkaca-Karna
bhara and Urubhanga (Nataka)
by Bhasya (out of stock) 1 8 0
- No 23—नानार्थार्णवसंक्षेप Nanartharnavasam-
ksepa (Kosa) by Keśavasvamin
(Part I, 1st and 2nd hāṇḍas)
(out of stock) 1 12 0
- No 24—ज्ञानकीपरिणय Janakīparinaya (Kāvya)
by Cakra haṇi (out of stock) 1 0 0
- No 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका Kanadasiddhanta-
candrika (Nyaya) by Gaṅgādhara-
sūri (out of stock) 0 12 0
- No 26—अभिषेकनाटकम् Abhisekanataka by
Bhā a (out of stock) 0 12 0
- No 27—कुमारसम्भव Kumarasambhava (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇaḡirṇātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Pīṇḍita
(Part I, 1st and 2nd Sargas)
(out of stock) 1 12 0
- No 28—वैखानसधर्मप्रश्न Vaikhanasadharmapra-
śna (Dharmaśāstra) by Vikhinas
(out of stock) 0 8 0
- No 29—नानार्थार्णवसंक्षेप Nanartharnavasam-
ksepa (Kosa) by Keśavasvamin
(Part II, 3rd hāṇḍa) (out of stock) 2 4 0
- No 30—वास्तुविद्या Vastuvidya (Śilpa) (out of
stock) 0 12 0
- No 31—नानार्थार्णवसंक्षेप Nanartharnavasam-
ksepa (Kosa) by Keśavasvamin
(Part III, 4th 5th and 6th
hāṇḍas) 1 0 0
- No 32—कुमारसम्भव Kumarasambhava (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇaḡirṇātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Pīṇḍita
Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)
(out of stock) 2 8 0

No 33—	वाररुचसंग्रह (Vyākaraṇa) with the commentary Dīpīprabha of Nārāyaṇa (out of stock)	0	8	0
No 34—	मणिदर्पण Manidarpana (Nyāya) by Rajacūḍamanimakhin	1	4	0
No 35—	मणिसार Manisara (Nyāya) by Gopī- nātha	1	8	0
No 36—	कुमारसम्भव Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part III, 6th, 7th and 8th Sargas)	3	0	0
No 37—	आशौचाष्टकम् Asaucastaka (Smṛti) by Vararuci with commentary	0	4	0
No 38—	नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (hośa) by Amarasimha with the com- mentary Tikasarvasva of Vandyā- ghaṭīya Sarvaṇanda (Part I, 1st Kāṇḍa)	2	0	0
No 39—	चारुदत्तम् Carudatta (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock)	0	12	0
No 40—	अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra by Rājanaka Ruyyaka with the Alankarasarvasva of Maṅkhuka and its commentary by Samudrabharḍhi (second edition)	2	8	0
No 41—	अध्यात्मपटलम् Adhyatmapatala (Ve- dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa of Śrī Śaukara Bhagavat Pāda (out of stock)	0	4	0
No 42—	प्रतिमानाटकम् Pratīmanātaka by Bhāsa (out of stock)	1	8	0
No 43—	नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (hośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Hṣīrasvāmin and Tikasarvasva of Vandyāghaṭīya Sarvaṇanda (Part II, 2nd Kāṇḍa, 16 Vargas)	2	8	0
No 44—	तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha by Bhaṭṭāraka Vedottama. (out of stock)	0	4	0

- No 59—नागानन्दम् Nagananda (Naṭaka) by
Harṣidevi with the commentary
Vimarsinī of Śivarama (out of
stock) 3 4 0
- No 60—लघुस्तुति Laghustuti by Laghubhaṭṭāraka
with the commentary of Rāghaṇānanda. 0 8 0
- No 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī
(Part IV) 1 4 0
- No 62—सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha
(out of stock) 0 8 0
- No 63—किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya (Kāvya)
by Bhāṣavi with the commentary Sa
bhāṣabhāṣīkā of Citrabhāṇu (1, 2
and 3 Sargas) 2 8 0
- No 64—मेघसन्देशः Meghasandesa by Kālidāsa
with the commentary Pradīpī of
Dakṣiṇāvartanātha 0 12 0
- No 65—मयमतम् Mayamata (Śilpa) by Mayā
muni (out of stock) 3 4 0
- No 66—महार्थमञ्जरी Maharthamanjarī (Darśana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda 2 4 0
- No 67—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarsinī of Śaṅkara (Part I,
1-6 Pāṭalāḥ) (out of stock) 3 4
- No. 68—तत्त्वप्रकाशः Tattvaprakasa (Āgama) by
Śrī Bhojadeva with the commentary
Iatpa Pradīpikā of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—ईशानसिद्धगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Isānasiva-
gurudevamāra Part I, Sāmānya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः. Aryamanjuśrīmūla-
kalpa (Part I). 0 8 0
- No. 71—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarsinī of Śaṅkara (Part II, 7-12
Pāṭalāḥ) (out of stock) 3 8 0

	RS.	AS.	P.
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Īśanaśiva- gurudevamiśra (Part II, Mantrapāda).	4	0	0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाश Isvarapratipatti- prakasa (Vedānta) by Madhusūdana- sarasvatī	0	4	0
No. 74—याज्ञवल्क्यस्मृति Yajñavalkyasmṛti with the commentary Bālakrīḍā of Viśvarūpācārya (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās)	3	4	0
No. 75—शिल्परत्नम् Silparatna (Śilpa) by Śrī- kumāra (Part I).	2	12	0
No. 76—आर्यमन्त्रुश्रीमूलकल्प Aryamanjusrimula- kalpa (Part II)	3	0	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Īśanaśiva- gurudevamiśra (Part III, Kriyapāda 1—30 Pāṭalas)	3	0	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् Asvalayanagrhya- sutra with the commentary Anāvīlā of Haradattācārya.	2	6	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kautilya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śastry (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās)	3	12	0
No. 80—अर्थशास्त्रम् Do. Do (Part II, 3—7 Adhikaraṇās).	4	0	0
No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृति Yajñavalkyasmṛti with the commentary Bālakrīḍā of Viśva- rūpācārya (Part II Prāyaścitta- tādhyāya).	2	0	0
No. 82—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kautilya with commentary by Mahāmahopā- dhyaya T. Gaṇapati Śastry (Part III, 8—15 Adhikaraṇās).	3	4	0
No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धति Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Īśana- śivagurudevamiśra (Part IV, Kriyā pāda 31—64 Pāṭalās and Yogapāda)	3	8	0

	RS	AS	P.
No 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्प Aryamanjusrimulakalpa (Part III)	2	0	0
No 85—विष्णुसंहिता Viṣṇusamhita (Tantra)	2	8	0
No 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya) by Ḥiṣṇakavi	1	8	0
No 87—सङ्गीतसमयसार Sangītasamayāsara (Sangīta) of Sangītaśāstra Purāṇa-deva	1	2	0
No 88—काव्यप्रकाश Kavyaprakāśa (Alaṅkāra) of Maṃnatābhāṭṭa with the two commentaries the Saṃprāśāyaprakāśinī of Śrī Viḍyāśaṅkara-vartan and the Sahityaśāstram of Bhaṭṭa-gopāla (Part I, 1-5 Ullasās)	3	0	0
No 89—स्फोटसिद्धि Sphoṭasiddhi (Vyākaraṇa) by Bhāratamīśra	0	8	0
No 90—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mīmāṃsāśloka-vartika with the commentary Ḥāśikā of Śaṅkaramīśra (Part I)	2	8	0
No 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varahamihira cārya with the Vivaraṇa of Rudra	3	0	0
No 92—रसोपनिषत् Rasopanīṣat	2	0	0
No 93—वेदान्तपरिभाषा Vedāntaparibhāṣa (Vedānta) of Dharmarājadhvarīndra with the commentary Prakāśikā of Peddādīkṣita	1	8	0
No 94—बृहद्देशी Brhaddeśi (Sangīta) of Matangamaṇi	1	8	0
No 95—रणदीपिका Ranadīpikā (Jyotiṣa) of Kumāraguṇa	0	4	0
No 96—रक्संहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Śaṅkaraśāstrin and the commentary of Venkatasamādhi-vārya (Part I, 1st Adhyāya, 1st Aṣṭaka)	1	8	0

- No. 97—नारदीयमनुसंहिता *Naradiyamanusamhita*
(Smṛti) with Bhaṣya of Bhavaśvāmin 2 0 0
- No 98—शिल्परत्नम् *Silparatna* (Śilpa) by Śrī
Kumāra (Part II) 2 8 0
- No 99—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् *Mimamsasloka-*
vartika (Mīmāṃsa) with the com
mentary Kaśika of Sucrītamiśra
(Part II) 2 0 0
- No 100—काव्यप्रकाश *Kavyaprakasa* (Alaṅkāra)
of Maṃnatābhṛta with the two com-
mentaries, *Saṅgrahaprakāśinī* of
Śrividyaśaṅkara and *Sāhitya-*
cūdāmaṇi of Bhaṭṭa-gopala (Part II,
6—10 Ullāsa). 2 0 0
- No 101—आर्यभटीयम् *Aryabhaṭīya* (Jyotiṣa) of
Āryabhaṭacārya with the Bhaṣya of
Nīlakaṇṭhaśaṅkara (Part I
Ganitapādi) 2 8 0
- No. 102—दत्तिलम् *Dattila* (Saṅgīta) of Dattila-
muni. 0 4 0
- No 103—हंससन्देश *Hamsasandesa* (Vedānta)
with commentary 0 8 0
- No. 104—साम्यपञ्चाशिका *Sambapancasika*
(Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—निधिप्रदीप *Nidhipradīpa* of Siddha-
śrīkaṇṭhaśaṅkara 0 4 0
- No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् *Prakriyasarvasva*
(Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa
Bhaṭṭa with commentary (Part I) 1 0 0
- No 107—काव्यरत्नम् *Kavyaratna* (Kāvya)
of Arhaddāsa 0 12 0
- No 108—बालमार्तण्डविजयम् *Balamartanda-*
vijaya (Nāṭaka) of Devarājakaṇṭha. 1 8 0
- No 109—न्यायसार *Nyayasara* with the
commentary of Vasudevaśaṅkara. 1 8 0

- No. 110—आर्यभटीयम् *Aryabhaṭīya* (Jyotiṣa) of
Aryabhaṭācārya with the *Bhāṣya*
 of *Nilakaṇṭhasomasutvan.* (Part II.
Kalakriyapāda) 1 0 0
- No. 111—हृदयप्रियः *Hridayapriya* (*Vaidyaka*)
 by *Parameśvara.* 3 0 0
- No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च ।
Kucelopakhyana and *Ajamilo-*
pakhyana. (*Sangīta*) by *H. H.*
Svāti Śrī Rāma Varma Maharaja. 0 4 0
- No. 113—सङ्गीतकृतयः *Sangītakṛtīs* (*Gāna*)
 of *H. H. Svāti Śrī Rāma Varma*
Maharaja 1 0 0
- No. 114—साहित्यमीमांसा *Sahityamimamsa*
 (*Alaṅkāra*) 1 0 0
- No. 115—ऋक्संहिता *Rksamhita* (with the
Bhāṣya of *Skandasvāmin* and the
 commentary of *Veṅkaṭamādhava-*
vārya) (Part II) 2nd *Adhyaya* in
 1st *Aṣṭaka.* 1 8 0
- No. 116—वाक्यपदीयम् *Vakyapadiya* (*Vyākaraṇa*)
 with the commentary *Prakīrṇaka-*
prakāśa by *Helaraja* son of *Bhutiparaja.*
 (Part I). 1 8 0
- No. 117—सरस्वतीकण्ठाभरणम् *Sarasvatikanta-*
bharana by *Bhojadeva* with the
 commentary of *Śrī Narayana Daṇḍa-*
nātha. 1 8 0

Apply to:—

The Curator

for the publication of Oriental Manuscripts,
Trivandrum.

IN THE PRESS.

1. Haramekhalā (Vaidyaka) of Māhuka with commentary.
2. Vaikhānasāgama by Marīci.
3. Arthaśāstra of Kauṭalya with commentary in Malayalam (Part II)
4. Sarasvatīkaṇṭhābharana (Vyākaraṇa) of Bhoja with the Vṛtti of Nārāyaṇa Dandanaṭha. (Part II)
5. Āśvalāyanaḡṛhyamantravyākhyā of Haradattācārya.
6. Prabodhacandrodaya (Nāṭaka) by Kṛṣṇamiśra with the commentary Nāṭakābharana of Govindāmṛta-bhagavan.
7. Saṅgrāma vijayodaya (Jyotiṣa).
8. Balarāmabharata (Nāṭya) by Balarāma Varma Mahārāja.
9. Skandaśārīraka (Palmistry) with commentary.
10. Vivekamārtāṇḍa.
11. Śaunakīya (Smṛti)
12. Tantropākhyāna.
13. Karanapaddhati (Jyotiṣa).
14. Āryabhatīya (Jyotiṣa) with the Bhāṣya of Nīlakaṇṭha-somasutvan (Part III.)
15. Sarvadarśanakaumudī of Mādhavabhārati.
16. Hamsasandēśa.
17. Bhṛgasandēśa.
18. Kokasandēśa.
19. Udayavarmacarita.
20. Vṛttavartika of Rāmapāṇivāda.
21. Yogayājñavalkya.
22. Pramāṇalakṣhaṇa.
23. Mahānayaprakāśa.
24. Uttara-rāmacarita (Kāvya)
25. Rāghavīya (Kāvya) by Rāmapāṇivāda.
26. Kamalinīrājahansa (Nāṭaka).
27. Daśarūpakatīkā by Bahurūpamiśra.
28. Bṛksamhitā with the Bhāṣya of Skandaśvāmin and commentary of Veṅkaṭamādhavarya (Part III)
29. Saktiratnahāra by Kāḷāṅgīrājāsūrya.
30. Bhagavannāma-smṛtarasodīya by Bodhendra

UNDERTAKEN FOR PUBLICATION

1. Vakyapāḍīya with the commentary Prakāśhikaprakāśa (Part II)
2. Pāṇinīyalīghuvivṛtti (Vyākaraṇa)
3. Bhāvarthadīpikā, commentary on Uttararāmacarita, by Narayana Bhaṭṭa Śiṣya
4. Caturasundarī (Kṛṣṇīya Vyākhyā)
5. Kānvādarśa with two commentaries
6. Pksambhita with the Bhāṣya of Śāndasyamaṇa and commentary of Verhatamadhava (Part IV)
7. Prakriyasarvasva with the commentary Saṅcika of K. Sambasiva Sastrī Curator (Part II)